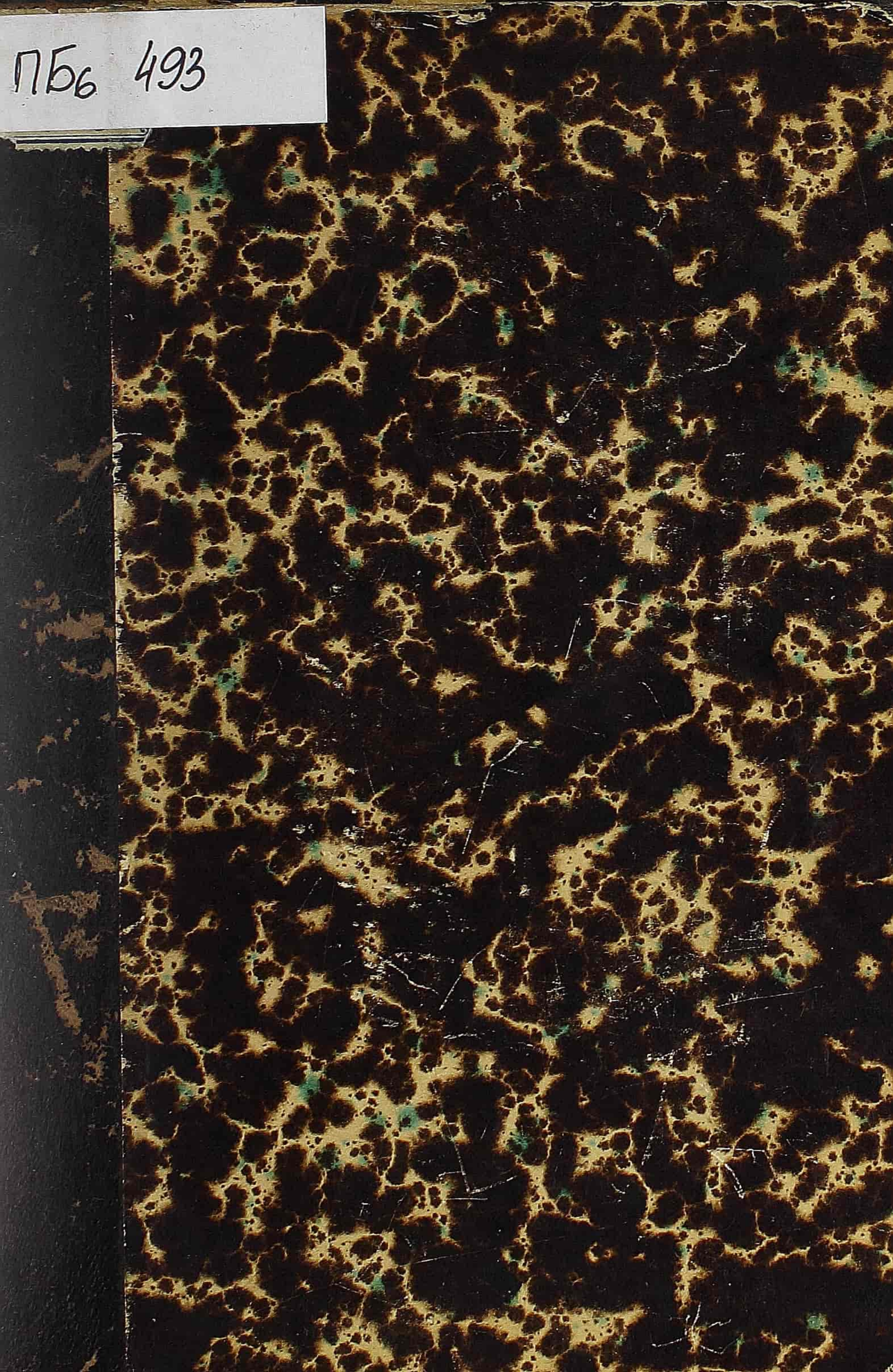

ПБб 493

ЛУКА ТЕЛОВИЋ

Б

ЛУКА ВИЋ

БЕЛУГА

ug 77 291 59

Г. С. 6
493

Лука Ћеловић
БЕОГРАД

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 45497

Luka Celović
BEOGRAD

О ПРЕДСТАВНИЧКОЈ ВЛАДИ

НАПИСАО

ЏОН СТУАРТ МИЛ

У ЛОНДОНУ

С ИНГЛЕСКОГ ПРЕВЕО

Вл. ЈОВАНОВИЋ

У БЕОГРАДУ

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1876

ПРЕДГОВОР

Који су ми учинили част, те су читали моје прешашће списе, неће наћи у овој књизи никакве особите новости. У њој су она иста начела, којима сам ја већи део мога живота и рада посветио; а највише практичних предлога већ пре су учинили други, или и ја сам. Ново је, међутим, што су ти предлози прикупљени заједно, па изложени у њиховој свези; а ново је, као што ја мислим, и много којешта што је за њихову потпору наведено. Свакојако, нека менења, ако и нису нова, засад још онако мало изгледа да опште одобрење имају, као да би нова била.

Међутим, мени се чини, по разним знацима, а особито по новијем већању о реформи у парламенту, да су и конзервативци и либерали (ако се могу и даље тако звати, као што се они сами још називају) изгубили веру у политична начела, која они по имену исповедају; а нема ничега из чега би се дало извести, да је икоја страна на путу, да боља начела нађе. Па опет мора бити могућно да се до бољег наука дође, и то не до самог поравнења којим би се разлика између двају система просто цепала, него до нечега што је шире од обојег, и што би, по његовом претежнијем обиму, и либерали

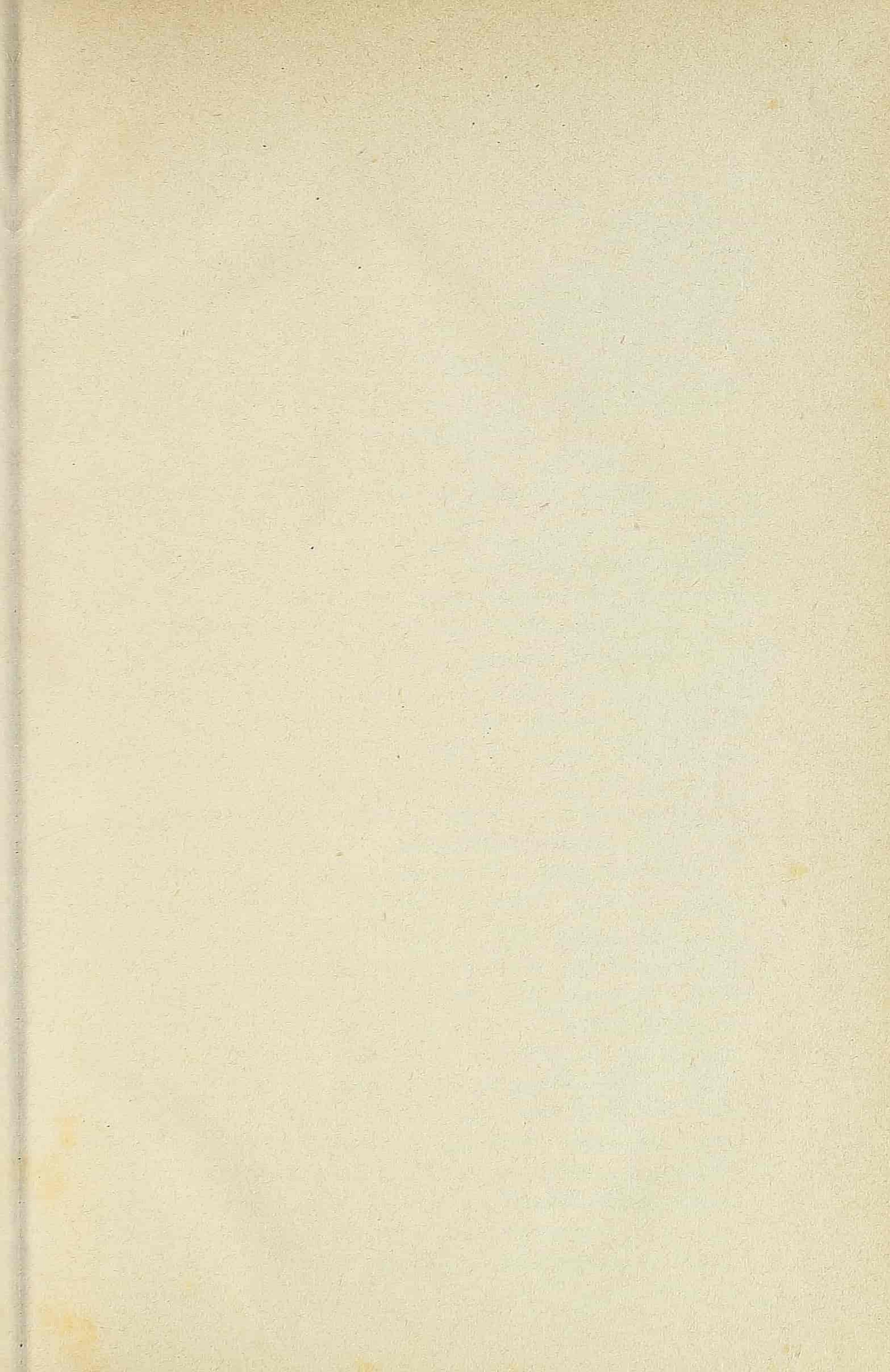
и консерваторци примити могли, а да се нико не мора одрећи ничега што му се збиља чини да је вредно његовине веровању. Где толико њих потребу таквог наука тамно осећају, а тек их мало има који себи само п поласкати могу, да су тај наука добучили, ту сваки без зазора може понудити оно, што његове сопствене мисли, и најбоље што од мисли других зна, могу принети за развитак тога наука.

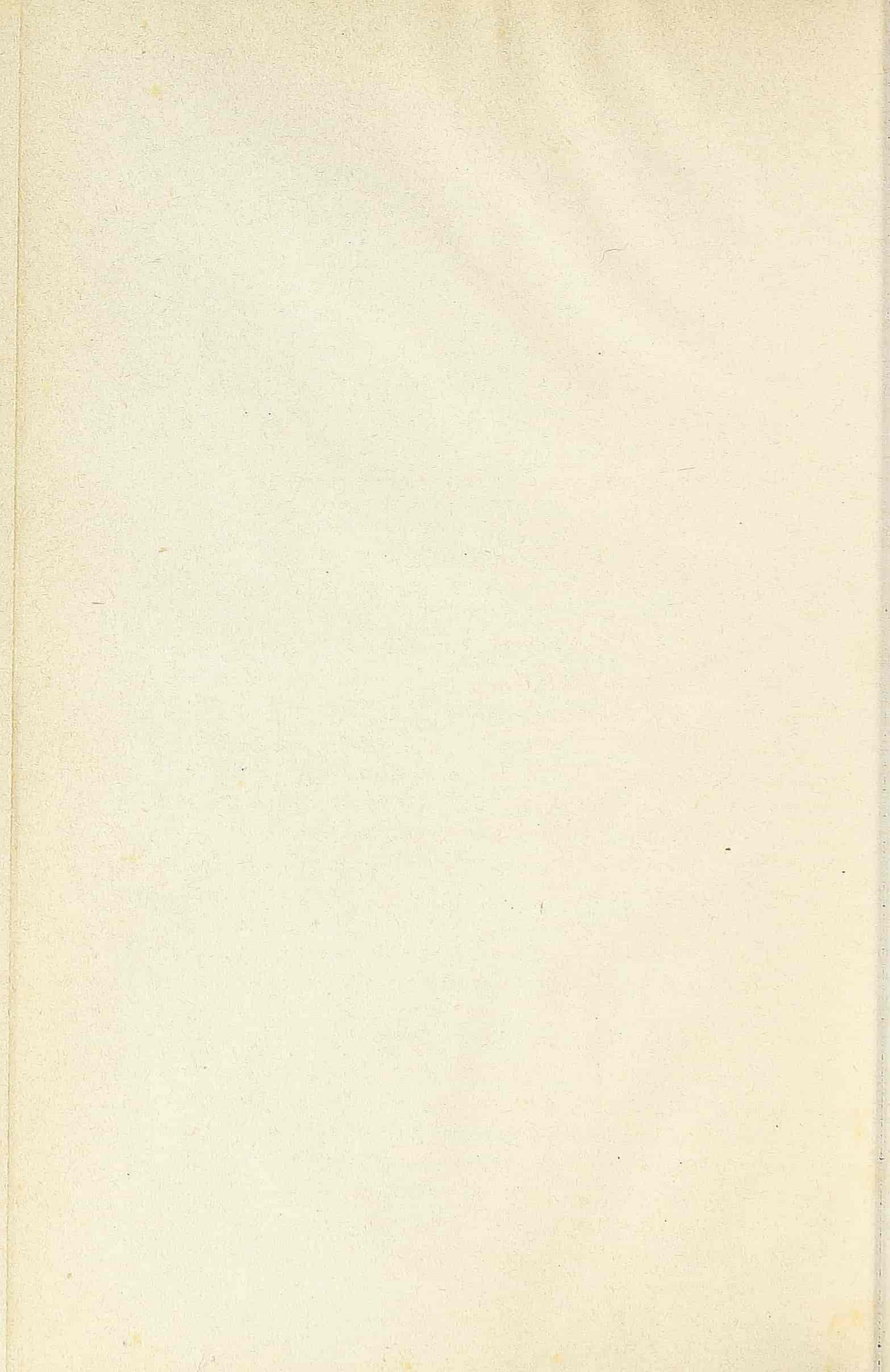
1861.

Дон Стјуарт Мил.

САДРЖИНА

	СТРАНА
Глава I. У колико су облици владе предмет избора	1
Глава II. Критериум доброг облика владе	15
Глава III. Представничка влада јесте у идеји најбољи облице владе	39
Глава IV. Под којим друштвеним условима нека се при- менити представничка влада	61
Глава V. О правим пословима представничких самоуп- штина	75
Глава VI. О недостатцима и опасностима којима је пред- ставничка влада изложена	94
Глава VII. О правој и лажној демократији; представ- ништво свију и представништво већине саме	113
Глава VIII. О раширењу права гласања	140
Глава IX. Треба-ли да буде двојаког избора?	163
Глава X. О начину гласања	171
Глава XI. О трајању парламента	192
Глава XII. Треба-ли тражити каквих јемстава од чла- нова парламента	196
Глава XIII. О другом саборском дому	210
Глава XIV. О извршној власти у једној представнич- кој влади	220
Глава XV. О општинским и жупанијским представнич- ким телима	241
Глава XVI. О народности, у њеној свези са представ- ничком владом	360
Глава XVII. О савезним представничким владама	270
Глава XVIII. Како слободна држава влада над земљама које од ње зависе	283

ЛУКА ЂЕЛОВИЋ
БЕОГРАД
LUKA ĐELOVIĆ
BEOGRAD

ГЛАВА I.

Уколико су облици владе предмет избора.

Сва умовања о облицима владе носе на себи печат (више или мање искључан) двеју супротних теорија о политичним установама, или боље да кажемо двају супротних појмова о томе шта су политичне установе.

Неки писаоци појимају владу само као неку практичну вештину, у којој не може бити питања ни о чему другоме, него само о сретствима и о цели. На облике владе гледе ти писаоци као и на свако друго сретство, које служи за човечије цели. Они их сматрају као нешто што се сасвим изумева и измајсторисава. Као што их људи праве, тако се мисли да људима стоји на вољи: да их праве, или да их не праве, и како, или по коме образцу, да их направе. Влада, по томе појму, јесте задатак који има да се реши као и свако друго питање о послу. Прво што треба да се учини, јесте да се определе цели којима владе имају да служе. Затим треба да се испита, који је облик владе најбољи за постижење тих цели. Пошто у томе двојме будемо на чисто, и пошто определимо облик владе који сједињава највише добра са најмање зла, треба да наше суграђане, или оне за које су установе одређене, задобијемо за мене до кога смо самц дошли. Да се нађе најбољи облик владе; да се и други увере да је тај облик најбољи, и пошто се то учини, да се они покрену да раде, да се тај облик

добије: то је ред идеја у духу оних, који усвајају тај поглед политичке философије. Они гледе на устав (допуштајући разлику у мерилу) онако исто, као што би гледали и на један парни плуг, или на једну машину за вршење.

Тима се одупире друга једна школа политичних мислилаца, који су далеко од тога да облик владе сматрају као неку машину, и тако далеко, да гледе на тај облик као на нешто што би само од себе постајало, а на науку о влади као на неку грану (тако рећи) природне историје. По њима у питању о облицима владе нема никаква избора. У главnome ми морамо узети те облике као што их налазимо. Владе се не могу уређивати (конструисати) по нацрту који би се унапред смислио. Оне се „не праве, него расту.“ С њима ми имамо да радимо што и са другим свршеним делима (фактима) природе; т. ј. имамо да сазнамо њихова природна својства, па да се по овима управљамо. Основне политичне установе једног народа сматра та школа као нешто што из природе и живота тога народа органички израшћује: као неки производ његових обичаја, нагона, несвесних потреба и жеља, а једва и каквих смишљених цели његових. Човечијој вољи не остаје ту ништа друго, него до нужностима магновења изиђе на сусрет са уређењима (contrivances) магновења; та уређења, ако одговарају колико треба народnome осећању и карактеру, обично трају, и поступним гомилањем праве устав, који је добар за народ коме припада, али који би заман било примењивати и на други који народ, из чије се природе и чијих одношаја он не би сам од себе развио.

Тешко је определити која би од тих доктрина најгора била, ако би могли предпоставити, да икоја од њих као нека искључна теорија влада. Али, начела која људи исповедају ма о чему што је у спору, обично само непотпуно изражавају мњења којих се они у истини држе. Нико не мисли, да је сваки народ способан да се сваком вр-

стом установа служи. Нека се аналогја (сличност) са механичким уређењима докле се хоће тера, опет нико неће ни једно просто оруђе, од дрвета или од гвожђа, да избере једино из разлога што би оно по себи најбоље било. Свако разбира, да-ли се има још и друго што треба да би се то оруђе са коришћу употребити могло, а особито да-ли они који ће њиме радити, имају знања и вештине што се иште да би они њиме руковати и управљати могли. С друге стране, и они који о политичним установама говоре као о неким новим организмима, нису никако политични фаталисте,¹ за које се они издају. Они не тврде, да људима не остаје апсолутно никаква слободна избора у питању о влади, под којом ће они живити, или да умоваће о последицама које разни облици владе доносе, не даје никакве основе за решење: који од тих облика да се избере. Али, ма да свака страна, из отпора другој, јако претерује своју сопствену теорију, и ма да нико ни на једну од тих теорија сасвим безусловно (без модификације) не пристаје, опет оне (две доктрине) одговарају разлици која је дубоко укорењена између два начина мишљења; а као што је јасно, да ни једна од њих нема сасвим право, јасно је и да ни једна од њих није сасвим рђава, те и ми морамо тежити, да сваку у самоме корену сазнамо, и да докучимо колико је истине у којој.

Сетимо се, дакле, пре свега, да политичне установе (ма колико се не хтело за то знати) јесу дело људи, да њихов постанак и њихов цео обстанак од људске воље зависи. Оне нису поникле, те да су их људи нашли готове кад су се једног летњег јутра пробудили. А оне не наличе ни на дрва, која, једном посађена, „расту“ даље докле људи „спавају“. У сваком добу свога постојања оне се слободном људском радњом праве што јесу. Оне се дакле, као и све што људи праве, могу или добро или рђаво направити; кад их праве, људи могу да развију

¹ Фаталисте називају се они који све судбини приписују.

увиђавност и вештину, или оно што је овима сасвим противно. И опет, ако је који народ изоставио, или ако због спољашњег притиска није био у власти, да сам себи устав даде, покушавајући да доскочи свакоме злу чим би се оно појавило, или чим би они који од њега страдају, добили снаге да му се одупру, — то закашњење политичног напретка јесте без сумње велика штета за народ, али оно ипак не доказује, да оно што се нашло као добро за друге народе, не би и за тај народ добро било, па да неће бити добро и онда, кад би он мислио да то може усвојити.

С друге стране, не треба заборавити, да политична машинерија не ради сама од себе. Као што су је људи најпре направили, тако је људи, и то обични људи, морају и у радњу поставити. Њој треба, не њиховог простог одобрења, него њиховог активног учешћа: она се мора удесити према способностима и својствима онаквих људи, какви се на расположењу имају. То предпоставља *три услова*. Народ за који је облик владе одређен, мора бити вољан да прими тај облик, или бар не треба да буде толико одвратан од њега, да се несавладиво одупире његовоме установљењу. Народ мора, даље, бити вољан и способан, да чини све што је нужно, да би се исти облик владе одржао. Тако исто мора он бити вољан и способан, да чини што се од њега иште, да би тај облик владе својој цели одговорио. Реч „да чини“ мора се ту разумети у ономе смислу, у коме она значи уједно: и да се не чини што не треба, а да се чини што треба. Народ мора бити способан, да испуни услове радње и услове само-ограничења, који су нужни било да би се одржао уведени устав, било да би се овај поставио у стање да одговори оним целима, за које он треба да ваља, па да му се нека вредност призна.

Нема-ли ма кога од тих услова, облик владе не може бити добар за посебан случај, па ма колико наде да би иначе давао.

Прва сметња, одвратност народа од извесног облика владе, не треба да се много разјашњује, јер она се никад у теорији није могла заборавити. Случај тај непрестано се обнавља. Само страна сила могла би једно племе северо-американских Индијана довести до тога, да се оно потчини ограничењима једне правилне и цивилизоване владе. Исто то могло се рећи, премда нешто мање абсолютно, и о варварима који су римску царевину поплавили. Требало је да столећа протеку, и да се сасвим промену одношаји, па да се они привикну на правилну послушност и спрам њихових сопствених вођа, кад не служашу активно под барјаком ових. Има народа који неће да се сами потчине никојој другој влади, него само влади извесних фамилија, које су од памти-века имале повластицу да им поглаваре дају. Неки народи само су се страним освојењем могли натерати, да се приклоне једној монархији; други опет тако исто су противни републици. Сметња та повећава се често, у извесним временима, до саме непрактичности.

А има случаја у којима неки народ није противан некоме облику владе, па може још и да га жели, али није рад, или није способан, да испуни услове тога облика. Он може бити неспособан, да испуни оне од тих услова, који су нужни да би се влада и само по имену одржала. Тако један народ може волети слободну владу; али ако он, из лењости, или немарљивости, или подлости, или немања општега духа, није дорастао за усиљавања која су нужна за одржање те владе; ако неће да се бори за њу кадгод она непосредно нападнута буде; ако се даје обманути мајсторијама, које се употребљују да би му се она на превару одузела; ако се магновеном клонулошћу, или преким страхом, или распаљеним одушевљењем за какву личност, може навести да своју слободу баци под ноге ма коме великом човеку, или да овоме повери власт која му даје могућности да обори установе слободе: у свима тима случајима народ тај је-

сте више или мање неспособан за слободу: и ма да може бити добро за њега што ју је имао и за неко кратко време, он је по свој прилици неће задуго уживати. Даље, један народ може да не буде вољан, или да буде неспособан, да испуни оне дужности, које му неки особити облик владе задаје. Један суров народ, ма да је унеколико доступан благосовима цивилизованог друштва, може да буде неспособан да на делу показује ону уздржљивост, која се од њега иште: његове страсти могу да буду тако жестоке, или лична гордост његових чланова може да буде тако претерана, да он не може да се одрече приватне борбе, па да остави законима, да истинске или уображене увреде и неправде покајавају. У таквоме случају, једна цивилизована влада, да би народу у истини од користи била, мораће у знатној мери бити деспотична, тако, да народ не извршује своју контролу над њом, и да она радњу народа у знатној мери изгудно ограничава. Па онда, један народ не може се сматрати као дорастао за потпуну и неограничену слободу, ако неће да и сам активно припомаже законима и јавним властима, да се на пут стане онима који зло чине. Где људи имају више склоности да сакрију једног кривца, него да га ухвате; где ће они, као Индијани, радије криво заклети се у заштиту онога што их је поарао, него што ће хтети да сведоче противу њега, те да тиме труда себи дају, или да се излажу опасности освете; где они, као што се то у неким Европским земљама и у најновије време видети могло, кад један човек другог на јавној улици ножем прободу, заглазе на другу страну, јер је полиција дужна да се о ствари брине, и јер им се чини да је сигурније не мешати се у оно што их се не тиче; где извршење смртне казни буну људе, а мучко убијство не потреса их, — ту јавне власти морају да буду наоружане са много строжом влашћу за угушење зала, него иначе, јер први и неодољиви услови цивилизованог живота немају се на чему другоме оснивати. Без сумње такво жалосно стање осе-

ћања, у једног народа који је изишао из дивљачког живота, јесте обично последица пређашње рђаве владе, која је људе научила, да сматрају закон као направљен за друго нешто, а не за њихово добро, и да на оне који чувају и извршују закон, гледе као на горе непријатеље, него што су они који закон отворено повређују. Али ма како мало покуде да заслужују они, у којима су такви духовни обичаји корена ухватили, и ма да би се бољом владом ти обичаји најпосле надвладати могли, опет докле они трају, не може се са онако мало власти владати и управљати над једним народом, који такво расположење духа има, као што се може над народом чије су симпатије на страни закона, и који је готов да и сам припомаже одбрани закона. И опет представничке установе мало вреде, и могу да постану просто оруђе тираније или интриге, ако бирачи уопште нису толико заузети за своју сопствену владу, да хоће да учествују у изборима, дајући своје гласове; или, ако и учествују у гласању, они не иду за општим добром, него продају своје гласове за новце, или гласају онако, како ће се допасти некоме од кога зависе, или чију наклоност они из приватних разлога задобити желе. Где се тако извршује народно гласање, ту оно, на место да даје сигурности противу рђаве владе, јесте само један точак више у машинерији ове.

Осим тих моралних сметња, могу често и механичке тегобе да неодољиво сметају облицима владе. У староме свету, ма да је могло бити, и ма да је често било велике личне независности, није могло бити ничега што би наличило на какву правилну народну владу, која би се швирила и преко граница једне прости варошке општине. А такве владе тамо није могло да буде, што ту није било физичних услова за образовање и ширење некога јавнога мњења; само међу онима који могаху да се састану у једној истој агори, ради већања о јавним стварима, беше могућно да се развију заједничке мисли. Уоп-

ште се мисли, да је усвојењем представничког система уклоњена та сметња. Али да би се она сасвим надвлада, нужна беше штампа, и то штампа какву јавни листови представљају, и у каквој тек може да се нађе праве, премда не у свакоме погледу довољне, накнаде за Пникс¹ и за Форум.² Било је друштвеног стања и друштвених одношаја у којима и једна монархија са раширеном просторијом није могла обстати, него се морала распасти на мање кнежевине, које или беху независне једна од друге, или се држаху заједно у некој лабавој свези, као што је свеза вазалска; јер машинерија власти није била толико усавршена, да би заповести владоца у знатној даљини од његове личности до извршења доводити могла. Владалац зависаше поглавито од добровољне верности и послушности његове војске, а није било никаква сретства којима би се народ могао натерати, да плати онолико пореза, колико би доста било за држање оружане снаге, којом би се дала изнудити послушност према власти на једноме раширеноме земљишту. У тима и у свима таквима случајима, мора се разумети, да сметње у већој или у мањој мери бити може. Сметња та може бити толика, да због ње облик владе врло рђаво ради, а да се апсолутно не искључује могућност његовог обстанка, и да му се не смета да буде практично бољи од других облика, који се могу имати. То последње питање зависи поглавито од оцене до које још дошли нисмо, а то оцене: колико који облик владе тежи да *напредак* потпомогне.

Сад смо промотрили три главна услова до којих стоји, да облици владе буду добри за народ над којим треба да се по њима влада. Ако бранници оне теорије, која би се могла назвати природњачка (*naturalistic*) тео-

¹ Пникс звало се у старој Атини место на коме су се народне скупштине држале.

² Форум звало се у староме Риму јавно место на коме су се народне скупштине састајале.

рија политике, мисле да докажу само нужност тих трију услова ; ако они мисле да не може трајно обстати ни једна влада, која не испуни први и други, па у знатној мери и трећи тај услов: Њихова доктрина, тако ограничена, јесте неоспорна. Штогод они мимо тога тврде, мени се чини да томе никако места нема. Све што нам се говори о нужности неке историјске основе за установе, о потреби да ове буду у сагласности са обичајима и карактером народа, и о другоме што је на то налик, значи или то, или ништа што би ствари припадало. Поред разумнога смисла што га у томе и у таквоме начину говора има, има ту још и много голе сентименталности. Али, у практичном погледу, штогод се наводи као нужно за политичне установе, све то служи само као олакшица за испуњење оних трију услова. Кад се некој установи, или некоме скупу установа прокрчи пут мњењем, укусом и обичајима народа, не само да је лакше склонити народ да прими ту установу, или тај скуп установа, него он ће и лакше научити, и биће, већ с почетка, боље расположен, да чини што је нужно и да би се одржале те установе, и да би оне радиле онако, како ће најбоље резултате произвести. Велику погрешку учинио би онај законодавац, који не би своје мере удесио онако, како ће се користити обичајима и осећањима што су се тако затекли, па могу да припомогну његовој цели. С друге стране, претерује се кад се проста сретства помоћи и просте олакшице означују као нужни услови. Народ је лакше склонити да чини, и он лакше чини оно, на што се већ навикао; али он може да се научи чинити и оно што му је ново. Ближе познанство јесте велика помоћ; а чешће и дуже бављење око неке идеје сродиће нас с њоме, баш да би нам она с почетка и непозната била. Има небројених примера, како се цео један народ одушевљавао за ствари које нису покушане. Мера способности по којој један народ може да чини што још чинио није, и да се прилагоди новим одношајима, припада и

сама основима питања. То је својство у коме се разни народи и разни ступњи цивилизације веома разликују један од другог. Колико је који народ способан да испуни услове ког облика владе, не да се одредити по једном општем правилу. Знање сваког народа за себе и опште практично суђење и проницавање морају ту бити вође. А има и други један разлог који не треба да се изгуби из вида. Један народ може да буде неспреман за добре установе; али да би се он могао спремити за њих, треба пробудити у њему жељу да их има. Да се препоручи и брани нека особита установа, или неки особити облик владе, и да се најјасније осветле користи које се од те установе, или од тог облика, имати могу, то је један од начина, а често и једини начин којим се послужити може, да би се дух народа развио и спремио не само да прими или да иште оне установе, или онај облик владе, него и да их са коришћу употребити уме. Чиме другим могоше италијански патриоте, за време последњег и садашњег нараштаја, спремити италијански народ за слободу у јединству, него тиме што га потстицаху да иште ту слободу? Међутим, они који такав задатак на себе узму, морају бити дубоко проникнути свешћу не само о благосовима оних установа, и оног облика владе, што они препоручују, него и о моралним, умним и активним способностима што се ишту да би се те установе и тај облик с коришћу употребити могли; они треба да се чувају, ако је могућно, да не распале више жеље, него што се способности има.

Из тога што је напред речено, јасно је, да у границама трију споменутих услова установе и облици владе јесу предмет избора. Да истражује најбоље облике владе у абстракцији (као што се вели), то није никаква уображена (химерична), него је најпрактичнија употреба научне моћи ума; а да се у ма којој земљи уведу најбоље установе, које би, у постојећем стању те земље, погле могле да одговоре оним условима, то је један од

најразумнијих задатака, коме се практично усиљавање управити може. Све што се може казати, да би се смањила снага човечије воље и тежње у питањима о влади, могло би се рећи о тој снази и у свакој другој примени њеној. У свима стварима човечијој моћи веома су тесне границе. Она може радити само кад једну или више природних сила на услузи има. Мора, дакле, бити сила које се за жељену целъ употребити могу; и те силе радиће само по својим сопственим законима. Ми не можемо учинити да река натраг тече; али зато опет не велимо да воденице „нису направљене, него да расту.“ У политици, као и у механици, снага која треба да машину у радњи одржава, мора се тражити *изван* саме машине; ако ли се она не може да нађе, или ако није толика да би могла савладати сметње које се разумно очекивати могу, онда ће цела справа пропасти. То није никаква особеност политичне вештине, и тиме се неће да каже ништа више, него само ово: да та вештина подлежи истим ограничењима и условима, којима подлеже и све друге вештине.

Ту наилазимо на друго неко пребацивање, или на исто пребацивање у другоме облику. Силе, каже се, од којих зависе веће политичне појаве, не даду се довести под управу политичара и философа. Влада једне земље, каже се даље, јесте, у свему што је главно, унапред углављена и одређена самим стањем земље, са погледом на размереност друштвене снаге. Најјачој снази у друштву припашће и владајућа власт; а ни једна промена у политичноме уставу не може бити трајна, докле се унапред, или заједно с њом, неби променила и размереност снаге у самоме друштву. Народ, дакле, не може бирати свој облик владе. Просте појединости и практично уређење он може бирати; али оно што је у целоме главно, седиште највише власти, то се одређује за њега друштвеним одношајима.

Да у тој доктрини има нешто истине, то с места допуштам; али да би се могла употребити, она се мора

свести на неки одређен израз и у праве границе. Кад се каже, да ће најјача снага у друштву направити се и најјача у влади, шта се разуме ту под снагом? Не мишићи и жиле; јер би иначе чиста демократија била једини облик устава који би могао обстати. Простој снази мишића додајмо још ово двоје; сопственост и увиђавност, па ћемо доћи ближе истини, али је још достићи нећемо. Не само да је већина често притиснута мањином, него већина може да буде претежнија и у сопствености и у личној умности, па опет да буде, силом или другаче, потчињена мањини, која и у једном и у другом погледу ниже стоји него она. Да би ти разни основи снаге имали политичног утицаја, морају се они организовати; а корист у организовању јесте наравно на страни оних, који владу у рукама имају. Једна странка која је у свима другим основима снаге много слабија, може ипак да све друге знатно надвади кад је власт владе у њеним рукама, и може да самом влашћу своју претежност дуго одржи, премда се, без сумње, једна таква влада налази у ономе положају, који се у механици вестална равнотежа назива, као неко тело које би на своме тањем крају стојало, и које кад се једном из свога положаја помери, тежи да се више и више удали од свог пређашњег стања, на место да се у ово поврати.

Али има још и јачег пребацивања противу те теорије о влади, у смислу у коме се она обично појима. Снага у друштву која тежи да се претвори у политичну снагу, није снага која мирује, снага чисто пасивна, него је активна снага; другим речима, снага која у истини ради, т. ј. један врло незнатан одломак од целе снаге која се налази. Политично говорећи, велики део те снаге састоји се у вољи. Како је могућно, дакле, да се основи политичне снаге израчунају, ако изоставимо из нашег рачуна ма шта што на вољу утиче? Почем они који у друштву снагу у рукама имају, најпоследње и снагу у влади добијају, нема ли се разлога мислити, да није вредно покушавати, да

се преко јавног мњења утиче на политичне установе и на облик владе? Мислити тако значило би заборавити да је и само мњење једна од највећих активних сила друштва. Један човек са једном мисли јесте друштвена снага, која вреди колико деведесет и девет других људи што имају само интереса. Они који би могли успети, да доведу цело друштво до уверења, да извештан облик владе, или ма која друга друштвена ствар, заслужује првенство, учинили би скоро најважнији корак који треба да се учини, па да се силе друштва на своју страну добију. Онога дана кад је први мученик у Јерусалиму камењем убијен био, а будући апостол идолопоклоника то гледао, и „убијство одобрио,“ би-ли ико мислио, да је партија тога, камењем убијенога, човека у оно време и на оном месту најјача снага у друштву? А нису-ли догађаји доказали, да је она таква снага била? А била је најјача у друштву што је њена вера била најјача од свију других, којих је онда било. Исти разлог учинио је, да и витебершки калуђер на сабору у Вормсу, буде јача друштвена снага, него цар Карло V, и сви владари који се тамо скупили беху. Али то су, може се рећи, случаји у којима питање о религији покренуто беше, а религиозна уверења имају нешто особито у својој снази. Да узмемо дакле један чисто политичан случај, у коме религија, ако је иоле додирнута била, поглавито је на губећој страни стајала. Когод би желио да се увери, да је спекулативна мисао једна од главних основа друштвене снаге, нека се само сети онога века, у коме једва да је било у Европи престола, на коме не би седио какав либералан краљ, који је реформе хтео, какав либералан и реформи наклоњен цар, или што је још најчудније, какав либералан и реформи наклоњен папа, — века Фридриха Великог, Катарине II., Јосифа II., Петра Леополда: Бенедикта XIV, Ганганелли-а, Помбала и Аранде; кад и сами Бурбони напољски беху либерали и реформатори, и кад сви активни духови међу племићима Француске

беху испуњени оним идејама, које их наскоро онако скупо сташе. Заиста је то пример који снажно доказује, колико је проста физична и економна снага далеко од тога, да сама целу друштвену снагу сачини. Не каквом меном у размерености материјалних интереса, него распростирањем моралних убеђења учињено је, да престане робство црнаца у Британским областима и у другим земљама. Мужичи у Русији имају да прицишу своје ослобођење, ако не чувству дужности, бар развиту здравије свести о правим интересима државе. Што људи мисле, то их опредељује како да раде; и ма да мњења и уверења људи средње способности зависе више од њиховог личног положаја, него од разума, опет неће мало утицаја имати на њих мњења и уверења оних, којима је лични положај другачији, и сједињен ауторитет оних, који су се учили. Ако се, дакле учени људи уопште могу довести до тога да признаду, да ово друштвено уређење, или ова политична или друга установа ваља, а оно уређење и она установа да не ваља; да једно уређење или једну установу треба желити, а друго уређење или другу установу одбацити, тиме ће се врло много припомоћи, да се једноме уређењу или једној установи даде она претежност друштвене снаге, којом ће се одржати моћи, а другоме уређењу или другој установи да се таква претежност одузме. Правило које учи, да влада једне земље јесте оно, што је друштвене снаге које се у земљи налазе, гоне да буде, то правило истинито је само у ономе смислу, у коме оно потпомаже а не обара покушавање: да се учини и разуман избор између свију облика владе, који се у постојећем стању друштва дају у дело привести.

ГЛАВА II.

Критериум доброг облика владе.

Почем облик владе за неку извесну земљу може (под неким одређеним условима) да буде предмет избора, треба да испитамо: који разлог да буде меродаван у томе избору; по каквима-ли знацима да се распозна облик владе који најбоље може да одговори интересима извесног друштва.

Пре него што би се упустили у то испитивање, може се учинити да је нужно, да се определи које су прави послови владе; јер, као што је влада само неко сретство, ваљаност тога сретства за избор мора зависити од његове ваљаности за цел, којој треба да служи. Али, тај начин опредељивања задатка даје мање потпоре испитивању које се по њему чини, него што се може мислити; а не допушта ни да се целина питања сагледа. Јер пре свега, прави послови владе нису ништа утврђено, него су у свакоме стању друштва другачији; много огромнији у стању назадка, него у стању напредка. Па онда, значај неке владе, или неког скупа политичних установа, не може се потпуно оценити ако нашу пажњу ограничимо на законити круг владиних послова. Јер ако се у томе кругу природно налазе добра својства једне владе, не налазе, се нажалост, и њена рђава својства. Сваку врсту и сваку меру зла које род човечији може да осети, може и народу његова влада да нанесе; а од свега добра које се друштвеним животом постићи даје, не може се остварити

више, него колико уређење владе припомаже да се тај живот оствари, и колико поља оно за то остварење отвара. Да не говоримо о посредним последицама, и непосредно мешање јавних власти нема других природних граница, него што су границе човечијег живота; а утицај владе на благостање друштва може се испитати и оценити, само кад се промотри скуп интереса целог човештва.

Као што за оцену добре и рђаве владе морамо да расудимо о тако многостручном предмету, као што је скуп интереса свега друштва, ми би радо покушали да те интересе упоредимо онако, како би их наш дух у одређеним редовима сагледати могао, и како би се могла означити она својства, која чине да један облик владе може да одговори свакоме од тих разних интереса. Била би велика олакшица, кад би ми могли рећи, да се добро друштва састоји из тих и тих основа; да један од тих основа иште овакве услове, а други онакве; и да она влада, која све те услове у највећој мери сједињава, мора бити најбоља. Тако би се теорија о влади саставила из разних теорема (правила) о основима који сачињавају добро стање друштва.

Да се поброји и упореди све оно што сачињава друштвено благостање, тако да буде могућно таква правила саставити, то, нажалост, није лак посао. Највише оних који су у прошлом или у садашњем нараштају политичну философију иоле опширније изучавали, осетили су важност таквог упоређења; али покушаји што су за то чињени, своде се, колико ја знам, на један прост корак. Упоређење се започиње и свршава деобом друштвених услова на двоје, на ред и напредак (по начину говора француских мислилаца); на трајност (permanence) и напредовање по речима Колерица. Та деоба изгледа вероватна и јесте примамљива, а то што су њена два члана привидно у строгој противности међу собом, и што се опасно разликују осећања на која се они позивају. Али се бојати, да ће разликовање између реда, или

трајности, и напредка (ма да би се оно могло допустити за цели популарног говора) бити ненаучно и неисправно кад се употреби да би се определила својства која су нужна једној влади.

Јер прво, шта су ред и напредак? Што се тиче напредка није тешко, или се бар на први поглед не чини да је тешко разјаснити га. Кад се говори о напредку као некој потреби људског друштва, може се предпоставити да та реч значи: да се иде на боље. То је прилично одређен појам. Али шта је ред? Ред значи час нешто више, час нешто мање, али једва кад све што људскоме друштву треба још и осим напредовања.

У своме најужем смислу ред значи послушност. За једну владу вели се да одржава ред, ако уме да учини да је слушају. Али има разних ступња послушности, а сваки ступањ није за препоруку. Само најсуровији деспотизам тражи, да сваки грађанин безусловно слуша сваку заповест оних који су у власти. Ми морамо ограпичити појам послушности бар на оне заповести, које су опште, и које су у смишљеноме облику закона издате. Ред кад се тако појми, изражава, без сумње, нешто што је влади неодољиво нужно. За оне који не умеју да учине да се њихове наредбе послушају, не може се рећи да владају. Али, ма да је то неодољив услов, опет то није целъ влади. Да учини да је слушају, то је нужно влади, да би она другу неку целъ постићи могла. Ми имамо још да испитамо каква је та друга целъ, коју влада треба да постигне, не гледећи на ону идеју која хоће да се иде на боље, и која има да се постигне у свакоме друштву, па стајало ово непомично или корачало напред.

У нешто ширем смислу, ред значи одржање мира обустављањем приватног насиља. Вели се, да у једној земљи има реда, кад ђени становници уопште престану своје спорове приватном силом расправљати, па навикну да их износе пред јавне власти, те да их ове решавају,

и увреду и неправду покајавају. Али у овом ширем смислу, као и у ономе ужем, ред изражава пре један од услова владе, него ли њену целъ или критериум њене ваљаности. Јер може се и утврдити обичај, да се влади покорава, и да се њеној власти оставља да све спорове решава, па опет да се начин на који влада поступа са тим споровима и са другим стварима, око којих се она бави, може разликовати онолико, колико се оно што је најбоље разликује од онога што је најгоре.

Ако хоћемо да у идеји реда обухватимо све што друштво иште од своје владе, а што није обухваћено у идеји напредка, онда морамо определити ред као одржање свију врста и мера добра које се већ налази, а напредак као оно чиме се повећава добро. То разликовање обухвата у једноме или у другоме (у реду или у напредку) све оно што се од једне владе може искати да она потпомаже. Али, кад се то тако појми, ту нема никакве основе за философију о влади. Ми не можемо рећи, да у сачињавању једнога устава нека наређења треба да се пропису за ред, а друга за напредак; јер услови реда у смислу означеноме, нису у противности него су истоветни са условима напредка. Чињенице које теже да одрже друштвено добро што се већ затекло, јесу баш оне исте које и повећању тога добра припомажу, и обратно; једина разлика јесте у томе, што се за последњу целъ иште виши ступањ тих чињеница него за прву.

Која су то н. пр. својства у грађана лично, што највише припомажу да се одржи у друштву онолико доброг понашања, добре привреде, успеха и благостања, колико се већ налази? Сваки ће допустити да та својства јесу: вредноћа, поштење, правичност и мудрост. А нису ли то све она уста својства, која највише припомажу и да се на боље иде? И није ли сваки прираштај тих врлина у друштву већ по себи један од најважнијих доказа, да се на боље иде? Ако је то тако, онда која својства у владе припомажу вредноћи, поштењу, правди и мудрости, та при-

помажу тако исто и трајности и напредовању; само је више тих својстава нужно, да би се учинило да друштво пресудно напредује, него што их је нужно да би се оно одржало такво као што је.

Која су то, даље, особита својства у људи што као да више служе напредку, а не припомажу тако непосредно идејама реда и одржања? То су поглавито својства духовне делатности, предузимљивости и рабрости. А нису ли сва та својства онолико исто нужна за очување добра које имамо, колико су нужна и за повећање тога добра? Ако има ишта извесно у људским пословима, то је ово: да се стечена добра која вреде, могу одржавати само продужавањем оних истих усиљавања, помоћу којих су и добивена. Ствари које се оставе себи самима, пропадају неизбежно. Они које успех наведе, да попусте у брижљивости и пажљивости на коју су навикли били, у својој готовости да одолевају непријатностима, једва да ће своју добру срећу на њеној висини задуго одржати. Духовно својство које као да је искључно посвећено напредку, и које представља вршак свију тежња за напредком, јесте ориџиналност, или моћ изумевања. Па и то својство није мање нужно за трајност; јер у неизбежној мени људских ствари непрестано искршавају нове неприлике и опасности, којима се мора одолевати новим изворима помоћи и новим сретствима, да би све могло ићи и само онако добро, као што је пре ишло. Која дакле својства владе теже да орабре на делатност, на енергију, на раброст и на ориџиналност, та својства нужна су за трајност као и за напредак; само ће у средњу руку нешто мањи ступањ истих бити довољан за трајност, него што ће за напредак требати.

Да би сад од духовних на спољашње и стварне услове друштва прешли, није могућно означити никакво мерило у политици, или наређење у друштвеним одношајима, које би припомагало само реду, или само напредку; штогод једноме гове, то потпомаже обоје. Узмимо

н. пр., обичну установу полиције. Ред као да је оно чега се најнепосредније тиче снажност те струке друштвеног уређења. И опет ако је то уређење такво да се њиме подпомаже ред, т. ј. ако оно угушује злочинство, и чини да се сваки у својој личности и у својој имаовини сигуран осећа, може-ли икоје стање ствари напредку више говети? Већа сигурност сопствености јесте један од главних услова и узрока за веће производство, које напредак у његовом најпознатијем и најпроизвољнијем појаву означава. Снажније угушивање злочинства угушује и ону готовост, која води злу, а то је напредак у нешто вишем смислу. Ослобођењем човека од бриге и немира, што владају где нема потпуне заштите, ослобођавају се и његове личне способности, те постаје могућно, да их он развије и употреби за поправку и свога сопственога стања и стања других људи; а тај исти узрок привезује човека друштвеноме животу, и чини да он у својим суграђанима не гледа више садашње и будуће непријатеље, те тиме гаји у њему сва она чувства доброте и дружевности спрам других људи, и учешћа у општој ствари друштва, која друштвеном напредовању тако обично припадају.

Промотримо, даље, тако познату ствар, као што је добро уређење пореза и финансије. То би се уопште уврстило у ствари што припадају реду. И опет шта више напредку говети може? Оно уређење финансије, које потпомаже ред, потпомаже тако исто и напредак. Штедња н. пр. припомаже колико да се очува она готовина народног блага, која се већ има, толико и да се још и више блага произведе. Праведна подела терета износи свакоме грађанину на видик неки пример моралности и савесности у примени на тешке послове изједначавања, и доказује вредност коју највише власти на моралност и савестност полажу, па тиме особито припомаже, да се одгаје морална осећања у друштву, како у погледу снаге, тако и у погледу одликовања. Онај начин

разрезивања пореза, који не смета вредноћи грађана, или који без нужде не повређује њихову слободу, припомаже не само да се очува, него и да се умножи народно богатство, и још рабри да се живље употребе личне способности. И обратно све оне погрешке у финансији и у порезу, које народу не даду да пође напред у богатству и у моралности, ако су само замашније, теже позитивно и да га осиромаше и разврате (деморалишу). Накратко, важи уопште ово: кад се ред и трајност узму у своме најширем смислу, као стално одржавање оних користи, што се већ имају, потребе напредка јесу и потребе реда у знатнијем ступњу; а потребе трајности јесу просто и потребе напредка у нешто мањој мери.

У потпору тврдења, да се ред битно разликује од напредка, и да се очување добара која се већ налазе, и тековина нових добара толико разликују једно од другог, да не дају основе за темељно упоређење, може нам се напоменути, да напредка може да буде о трошку реда, и да ми, докле течемо, или тежимо да стечемо једно добро, можемо да изгубимо основу за друга добра, тако да може да буде напредка у богатству, докле се у врлинама натраг иде. Да се то и допусти, опет се тиме не доказује, да се напредак битно разликује од трајности, него само да се богатство разликује од врлине. Напредак је трајност и нешто више; а то се никако не обара кад се каже, да напредак у једној ствари не означава трајност у свакој ствари. И опет напредак у једној ствари не означава напредак у свакој ствари. Напредак ма које врсте означава трајност у тој истој врсти; кадгод се трајност жртвује некој особитој врсти напредка, други напредак још више јој се жртвује; и ако она врста напредка није вредна жртве, онда не само да интерес трајности није био као што треба оцењен, него је и велики интерес напредка из вида изгубљен.

Ако би се те идеје, које се неправо једна другој противустављају, икако употребиле за покушај, да би

се појму о доброј влади дао први почетак научног опредељења, онда би било философијски тачније, да се реч ред изостави из опредељења, па да се каже да је најбоља она влада, која највише напредку гове. Јер напредак обухвата и ред, а ред не обухвата и напредак. Напредак јесте већи ступањ онога, чега је ред мањи ступањ. Ред, у свакоме другоме смислу, означаје само нешто од онога, што се о доброј влади предпоставља, а не означаје идеју и битност те владе. Реду би се нашло приличнијег места међу условима напредка; јер, ако би хтели да повећамо нашу количину добра, ништа није нужније, него да брижљиво чувамо што већ имамо. Ако тежимо за већим богатством, прво правило треба да нам буде, да не харчимо неплодно она сретства, што их већ имамо. Ред, кад се тако појми, није никаква даља цел која би имала да се измири са напредком, него је неки део и сретство самога напредка. Ако се добитак у једноме погледу испуњаје губитком који га претеже, у истоме или у ма коме другоме погледу, онда ту нема напредка. Колико једна влада гове напредку, у томе смислу, толика је изредност њена.

Али, ма да се то опредељење критериума добре владе даје метафизички бранити, опет оно није какво би требало да је, јер ако и носи у себи целу истину, оно јој само неки део расветљује. Што реч напредак у нашем духу пробуђује, јесте идеја о покретању напред; а овде реч та треба да тако исто значи и сачување од ударања натраг. Сасвим исти друштвени узроци — иста уверења, осећања, установе и вежбања — ишту се, онолико да би се друштво сачувало од назадка, колико и да би се учинио даљи напредак. Ако и не би имали надати се да ће се на боље поћи, опет би живот био непрекидна борба противу узрока кварења, као што и сада јесте. Политика, као што је стари појимаху, само се у томе састојала. Природна тежња људи и њихових послова беше, по њиховом мишљењу, да се изо-

паче; међутим, добрим установама и поштенom управом ових, може се тој тежњи за неодређено време одолевати. Ма да ми више нисмо тога мњења; ма да највише људи у данашње време противно верују, т. ј. мисле да све у главномe на боље тежи, опет не треба да заборавимо, да има људских послова који као нека непрекидна и вечна река од зла горему струје. То је струја свију будалаштина, свију порока, свеколике немарности, лењости и неделатности људске; а она се може умирити и уздржати да све испред себе незбрише, само усиљавањем које неки људи стално, а други кад и кад чине у правцу добрих и достојних цели. Добија се сасвим недовољан појам о важности усиљавања која се чине за поправку и узвишење људске природе и људског живота кад се предпостави, да се њихова главна вредност састоји у мери истинске поправке која се средством њих постигне, и да њихов пристанак не би имао никакве друге последице, него да просто останемо као што смо. Нека би се и веома незнатно смањила та усиљавања, па не само да би се учинио крај свакој поправци, него би се и општа тежња ствари обрнула кварењу, које пошто би се једном одпочело, бујно би растило, а било би све теже зауставити га, докле не би дотерало до онога стања, које често виђамо у историји, и у коме многи велики делови човештва још и данас чаме. Ту као да би једва друго што осим надчовечне снаге, било довољно да обрне струју, те да јој даде нов правац, за покретање према напредку.

Ти разлози чине, да реч напредак, онако исто као и речи ред и трајност, не може да буде основа за уређење услова једнога облика владе. Основна противност коју те речи изражавају, не лежи толико у самим стварима, колико у основним облицима људског карактера што им одговарају. Има, као што знамо, неких духова, у којима осторожност, и других у којима смелост преовлађује; у неким жеља да се избегне све што би доводило у опа-

сност оно што се већ у рукама има, јаче се осећа него што се осећа нагон да се повећају стара и стеку нова добра; докле има других који нагињу противноме правцу, те више чезну за будућим добром, него што се брину о садашњем добру. Пут за цели и једних и других јесте исти; али они су изложени опасности, да у противним правцима од њега застране. Важно је да се о томе расуди у питању о *личноме* саставу сваког политичног тела: ту треба да буде људи у којима ће бити оличена оба основна облика карактера, тако да се тежње свакога у колико би претеране биле, умеравају одговарајућом размером другога. За осигурање те цели није нужно ништа особито спремати, ако се само побринуло, да се не допусти ништа што се с њом не би сложити дало. Природно и само од себе долазеће мешање старога и младога, оних који су већ дошли до положаја и до имена, и оних који до обојег тога треба тек да дођу, уопште ће колико треба одговорити тој цели, ако се само та природна равнотежа каквим измајсторисаним наређењем не поквари.

Почем разликовање које се најобичније усваја за упоређење друштвених потреба, нема оних својстава која су за то нужна, ми морамо да се побринемо за какво друго меродавно разликовање, које би цели боље одговорило. На такво разликовање може бити да ћемо се упутити испитивањем, у које ћемо сад да се упустимо.

Ако се запитамо од којих узрока и услова зависи једна добра влада у свакоме смислу, у најнижем као и у највишем, наћићемо да је међу тима узроцима и условима главни, и од свију других претежнији онај, што га представљају својства људи који сачињавају друштво над којим се влада.

Можемо узети, као први пример, администрацију правде. Тај пример тим је згоднији што нема ни једног јавног посла у коме прости механизам, правила и уре-

ђења за руководеће појединости у радњи, јесу, од тако замашне важности. Па опет и ти основи уступају у важности својствима људи који се за то употребе. Шта се може очекивати од правила поступка за осигурање правде, ако је морално стање народа такво, да сведоци уопште лажу, и да судије и њихови потчињени мито узимају? И опет како могу установе учинити, да буде добра општинска администрација, ако је у томе погледу толико равнодушности, да се они који би поштено и добро управљали, не могу склонити да служе, и ако се дужности остављају онима, који их се примају само што имају неки приватни интерес да потпомогну? Од какве користи да буде и најпопуларнији систем представништва, ако се бирачи не брину да изаберу најбоље чланове за парламенат (сабор), него бирају онога који потроши највише новаца да би био изабран? Како може једна представничка скупштина радити за добро, ако се њени чланови дају поткупити, или ако њихова раздражљива природа, неукроћена јавном дисциплином и личном само-владом и само-контролом, чини да они нису способни за мирно већање, и ако се они песничају пред вратима скупштинске дворане, или пале из пушака један на другог? Како могу даље, владу, или ма какав заједнички посао, извршивати као што треба људи који су тако завидљиви, да чим се за кога од њих чини да ће ма у чему успети, они који би требали да заједно с њим раде, сједињавају се мучки, да би учинили да он падне? Гдегод је опште расположење народа такво, да сваки појединац само своје саможиве интересе гледа, а не ће ни да мисли, или да се брине о своме учешћу у општем интересу, ту не може да буде и добре владе. Да недостатак увиђавности мора слабити све основе добре владе, то није нужно разјашњавати. Влада се састоји из дела која људи раде; па ако они, који јавне послове раде, или они који бирају јавне званичнике, или они којима су јавни званичници одговорни, или гледаоци који би својим мњењем требали да утичу

на све те, и да их у реду држе, — ако ти нису ништа друго, него гомиле незнања, ограничености, и жалосне предрасуде, све што влада предузме, рђаво ће испасти. А у којој се мери људи над тим стањем уздижу, у тој мери и влада ће боља бити, и најпоследње ће доћи, иако још нигде дошла није до онога ступња изредности, на коме званичнике владе, који се и сами врлином и увиђавношћу одликују, окружава светлост узвишеног и просвећеног јавног мњења.

Први услови добре владе јесу, дакле, врлина и увиђавност људи који друштво сачињавају, па и најважнија тачка изредности, до које неки облик владе доћи може, јесте да се потпомогне врлина и увиђавност самога народа. Прво питање у погледу политичких установа јесте, колико оне теже, да одгаје у члановима друштва различита својства, морална и умна; или боље (по Бентамовом потпунијем упоређењу) морална, умна и активна. Влада која то најбоље чини, има свеколиког погледа, да и у свакоме другоме погледу најбоља буде, јер од тих својстава, колико их у народа има, зависи сва могућност: да практични послови владе добри буду.

Можемо, дакле, сматрати као неки критериум владине ваљаности меру, у којој влада тежи да повећа скуп добрих својстава у онима над којима влада, као у друштву и као у личностима; јер не само да је њихово благостање једини задатак влади, него и њихова добра својства дају покретачке снаге, што чини да машинерија ради. Тако остаје, као други саставан део владине заслуге, каквоћа саме машинерије, т. ј. ступањ у коме она може да плодно употреби скуп добрих својстава што их у које време бити може, и да учини да та својства правим целима служе. Да опет узмемо негу правосудства као пример и за разјашњење. Пошто се систем судоводства одреди и уведе, ваљаност правосудне администрације одговара сједињеној мери вредности коју имају људи што сачињавају судове, и мери вредности јавног мњења,

које утиче на њих и бди над њима. Али, сва разлика између доброг и рђавог уређења судова јесте у уређењима која се усвајају да би се морална и умна вредност, колико је у друштву има, довела да утиче на администрацију правде, па и на резултат. Нарређења која су нужна, да би се судије избирали онако, како ће се добити највећа одсечна мера врлине и увиђавности; спасоносни облици поступка; јавност која допушта да се примети и критикује, што год је за приметбу и критику; слобода разлагања и суђења на пољу штампе; начин саслушавања сведока, као што се боље или горе може да расветли истина; олакшице, ма колике оне биле, што чине да судови публици доступнији буду; наређења за одривање кривица и хватање и затварање криваца: све то није снага, него је машинерија којом се снага са сметњама у додир доводи; машина не ради сама од себе, али без ње снага, ма колика да би била, само би се залудно трошила, а не би ништа производила. Таква разлика влада и у погледу уређења извршних грана администрације. Њихова машинерија добра је, кад су прописани прави услови за постављање званичника, и добра правила за њихово унапређивање; кад је посао као што треба подељен, међу оне који треба да га раде; кад је добар и методичан ред уведен за извршење посла, и кад се о послу који се изврши, тачан и јасан записник води; кад сваки зна за шта је одговоран, па и други знају да је он за то одговоран; кад су најбоља мерила прописана противу немарљивости, противу пристрасног заклањања, и противу сваког саможивог поступања ма у коме јавном послу. Али, политична мерила контроле неће сама од себе радити, као што и једна узда не може сама, без јахача, коњем управљати. Ако су званичници који друге треба да контролишу, онако исто поткупљиви и немарљиви, као и они над којима они треба да бдију, и ако публика, главни покретач целе контролне машинерије, јесте толико незналичка, толико укочена (пасивна), или толико небриж-

љива и непажљива, да не чини што је дужна чинити, онда ће се и од најбољег административног уређења мало користи имати. И опет је добро уређење боље, него хрђаво. Оно бар даје могућности, да и онако недовољна покретачка или контролна снага каква се има, на највећу корист ради; а без њега никоја мера покретачке или контролне снаге не би била довољна. Јавност н. пр. не смета нимало злу, нити покреће на добро, ако публика не ће да марш за оно што се чини; али без јавности како би могла публика или спречивати или потстицати оно, што јој не би било дозвољено да види? У идеји савршено уређење јавног звања јесте оно, у коме је интерес званичника потпуно сагласан са његовом дужности. До такве сагласности неће се доћи самим системом; а још мање ће се доћи без система, који би за ту цел као што треба смишљен био.

Што смо казали о наређењима за појединости, у администрацији владе, то је још јаснија истина о њеном општем уређењу. Свака влада која тежи да буде добра, јесте организација некога дела добрих својстава која се налазе у појединим члановима друштва, у цели руковођења друштвених послова. Представничко уређење јесте сретство, да се општа мера увиђавности и поштења, што се у друштву налазе, и лична умна снага и врлина његових најмудријих чланова доведу до тога, да више непосредно утичу на владу, па да им се даде и веће учешће у овој, него што би га уопште имали и по којем другом начину организације; премда је при свакој организацији утицај што га те чињенице имају, извор свему добру које влада у себи има, а сметња свакоме злу које влада у себи нема. Што је већа мера тих добрих својстава, која се сретством установа једне земље организују, и што је бољи начин организације, тим ће и влада боља бити.

Сад смо, дакле, добили основу за двојаку деобу заслуге коју неки скуп политичних установа може да има.

Заслуга та јесте нешто у мери у којој те установе потпомажу општи духовни напредак друштва, разумевајући под овим напредак умности, врлине и практичне делатности и снаге, а нешто у ступњу усавршања са којим оне моралну, умну и активну вредност што се већ налази, организују, тако да она највећи утицај на јавне послове има. О једној влади има се судити по њеноме утицају на људе, и по њеноме утицају на ствари, по ономе што она од грађана чини, и по ономе што она с њима израђује; по њеној тежњи да саме људе поправи или поквари, и по ваљаности или хрђавости посла што она ради за њих, и помоћу њих. Влада јесте уједно и велика снага која утиче на људски дух, и скуп наређења организованих за јавне послове; у првome својству њена добротинска радња поглавито је посредна, али зато не мање жива, докле њена штетна радња може да буде непосредна.

Разлика између тих двају послова владе није, као она између реда и напредка, само разлика у ступњу, него и у струци. Ми не морамо, међутим, предпоставити, да оне ни у каквој тесној свези једна с другом не стоје. Установе што осигуравају најбољу управу јавних послова, која се само даје практиковати у постојећем стању друштвене образованости, већ тиме теже даљем унапређењу тога стања. Један народ који би имао најправедније законе, најчистије и најснажније уређење судова, најпросвећенију администрацију, најправичнији и најмање теретан систем финансије, у сагласности са оним ступњом моралног и умног напредка до кога је он дошао, — тај народ био би на најбољем путу да брзо пређе у више стање. А и нема другог начина, на који би политичне установе могле снажније припомоћи унапређењу народа, него што је начин по коме оне своју више непосредну радњу добро извршују. И обратно, ако је њихова машинерија тако рђаво склопљена и уређена, да оне рђаво раде свој посебни посао, последице тога осе-

ћају се на хиљаду страна обарањем моралности и убијањем умности и делатности у народу. Али она разлика ипак је истинска, јер то је само једно од оних сретстава, којима политичне установе човечији дух поправљају, или кваре; а узроци и начини тога добротинског или штетног утицаја остају посебан и много пространiji предмет за изучавање.

Од два начина радње којима неки облик владе, или неки скуп политичних установа, утиче на благостање друштва, т. ј. од тога како тај облик или та установа раде за народно васпитање, и од њихових наређења за вођење заједничких послова друштва, у ономе стању образованости у коме се ово већ налази, последњи начин очевидно мање зависи од разлике земље и ступња цивилизације, него први. Он има дакле много мање посла са основним уређењем владе. Начин вођења практичних послова који је најбољи под једним слободним уставом, био би по правилу и у једној апсолутној монархији најбољи; само није толико изгледа, да ће једна апсолутна монархија да се њиме послужи. Закони о сопствености, н. пр. начела поступка у саслушавању сведока, у оцењивању доказа и судског поступка; систем пореза и финансијске управе, не морају бити различни у разним облицима владе. Сваки од тих предмета има своја особена начела и правила, која се за себе изучавати морају. Општа наука о праву, грађанско и казнено законодавство, финансијска и трговачка политика јесу науке за себе, или боље посебне гране простране науке о влади, или владине вештине; и најрасветљеније доктрине о свима тима предметима, ако и нема за њих једнаког изгледа, да ће се појмити и развијати под свима облицима владе, опет, ако би се појмиле и развиле, оне би уопште под свима једнако спасоносне биле. Истина је, да се те доктрине не би могле без неких преиначења применити на свако стање друштва и човечијег духа; али, код највише њих доста би било, да се само неке појединости про-

мену, па да се оне могу применити на свако стање друштва, које би било толико унапређено, да има владаре способне да их разумеју. Влада за коју оне никако владале не би, морала би сама по себи бити, тако рђава, или јавноме мњењу тако противна, да се поштеним сретствима не би могла одржати.

Другачије је са оним интересима друштва, који се односе на боље или на горе васпитање самога народа. Кад се установе сматрају као оруђа томе, оне морају да буду из основа различне, према ступњу напредка до кога се већ дошло. Признавање те истине, ма да је она већим делом више искуствена (емпирична) него филозофска, мора се сматрати као главно у ономе, чиме данашње политичне установе претежу над политичним установама прошлог века, када беше уобичајено, да се представничка демократија тражи за Инглеску или Француску из оних разлога, који би тако исто доказивали, да демократија даје облик владе који је једини и за Бедуине или Малајце добар. Стање разних друштава, у погледу образованости и развитка, кад иде на ниже, долази до ступња који мало надилази највише стање животиње. Па и у правцу који на више иде, показује се велика поступност, а будућност показује може бити још и много узвишеније ступње. Једно друштво може се са једнога од тих ступња подићи на виши само стицајем утицаја, међу којима један од главних припада влади која над тим друштвом влада. На свима ступњима људског напредовања до којих се икада дошло, природа и мера власти која се над људима извршује, подела власти и услови заповедања и слушања, јесу најмоћнији утицаји, изузев религиозно веровање; то су утицаји који људе чине оним што јесу, и који их постављају у стање да постану што могу да буду. Они могу да буду заустављени на свакој тачки свога напредка, кад влади не достају својства која су јој нужна, да би могла одговорити томе особеноме ступњу напредовања. А неодољива

нужна заслуга владе, за љубав које може да се опрости свака мера махне у другоме чему, ако само та мера још не смета напредку, јесте: да њено утицање на народ гове, или бар да није противно, најближем кораку што га народ мора учинити, да би се на виши ступањ подигао.

Тако (да би се поновио пређашњи пример) један народ у стању дивљачке независности, у коме свако за себе живи, слободан од сваког правилнијег спољашњег надзора, биће практично неспособан да учини какав напредак у цивилизацији, доклегод се не научи слушати. С тога влади која се над таквим народом установи, јесте неодољиво нужно, да уме учинити да је слушају. А да би она то могла учинити, облик владе мора да буде скоро деспотичан, или сасвим деспотичан. Један популаран устав, који зависи од готовости разних чланова друштва, да се сами одреку своје личне слободе рада, не би могао дати прве поуке која је нужна питомцима, на томе ступњу њихова напредка. Потоме, цивилизација таквих племена, ако није резултат непосредног додира њихова са другима већ цивилизованим племенима, она је скоро увек дело каквог абсоутног владоца, који своју власт доводи или од религије, или од војене храбрости, — а врло често и од страног оружја.

Опет, нецивилизована племена, најхрабрија и најенергичнија још чешће него остала, јесу одвратна од непрекидног рада, који не даје никакве побуде. А права цивилизација само се непрекидним радом постизава; без каквог рада нити се може дух васпитати за обичаје које цивилизовано друштво иште, нити се материјални свет може спремити, да такво друштво прими. Ту треба особитог стицаја околности, па зато често и дугог времена, да би се такав народ приљубио раду, ако се за неко време не би гонио да ради. С тога и само лично ропство, уколико би примогло да се одпочне привредна радност, и да се привредна радња изнуђава као искључна радња бројно најзнатнијег дела друштва, може ускорити

прелаз у бољу слободу, него што је слобода борбе и грабежи. Скоро није нужно казивати, да то извинење за робство може важити само за најнеразвитије стање друштва. Један цивилизовани народ има сасвим друга сретства за предавање цивилизације онима, који су под његовим утицајем; а робство, у свима појединостима својим, толико је противно оној влади закона, која је основа свему данашњем животу, и толико квари оне који господаре, пошто ови једном дођу под утицаје цивилизације, да би уводење истога, ма у којим околностима, у данашњем друштву било падање у нешто горе, него што је и само варварство.

Међутим, у некоме добу своје историје, скоро сваки народ који је данас цивилизован, састојао се већином из робова. Једноме народу у томе стању, да би се ослободио и подигао, треба сасвим другачије политично уређење, него што треба народу који се из дивљака састоји. Ако је он по природи енергичан, и особито ако у његовој средини има каква радна сталежа, који се не састоји ни из робова ни из господара робова (као што у Грчкој беше), онда му за његово унапређење, по свој прилици, неће требати ништа више, него да се ослободи; пошто се ослободи, може често да постане способан, по примеру римских ослобођеника, за уживање свију грађанских права. То, међутим, није редовно стање робства, и то је уопште знак да се робство преживило. Прави роб јесте створење које није научило да само себи помогне. Он је, без сумње, један корак пред дивљаком. Њему не треба више да учи први наук политичног друштва. Он је научио да слуша. Али, он слуша само непосредну заповест. Значајно је у *рођених* робова, што су они неспособни да своје владање доводе у сагласност са каквим правилом, или законом. Они могу да чине само што им се заповеди, и то само онда кад им се заповеди. Ако неко кога се они боје, стоји над њима, па им прети да ће бити кажњени за непослушност, они ће слушати; али, чим он леђа

обрне, посао остаје неурађен, Што њих опредељује и покреће на рад, то нису њихови интереси, него су то њихови нагони: непосредна нада, или непосредан страх. Деспотизам, који би могао упитомити дивљака, само ће, уколико је деспотизам, утврдити робове у њиховим неспособностима. И опет они не би умели ништа да започну са владом која би стајала под њиховом сопственом контролом. Њихово унапређење не може доћи од њих самих, него се мора увести споља. Корак који они имају да учине, и њихов једини пут за унапређење, јесте: да се од владе самовоље уздигну до владе закона. Они треба да се науче само-влади, а ова, у своме првом почетку, значи способност да се ради по општим упутствима. Што њима треба, то није влада силе, него влада која би их руководила. Међутим, као што они стоје тако ниско, да се не предају другима да их руководе, него само онима на које гледе као на имаоце силе, најбоља је за њих влада она, која има силе, али која силу ретко употребљује, а то је: очински деспотизам, или очинска аристократија, налик на Сен-Симонски облик социјализма. То би била влада која би одржавала општи надзор над свима пословима друштва, тако да би сваки осећао, да има неке силе која га може натерати, да се покори постављеноме правилу, али која, поред немогућности да регулише све појединости радиности и живота, мора да остави појединцима, и да их упути, да сами од себе много којешта раде. Таква влада, која би се могла назвати влада водиљке, као да је управо онаква каква је нужна, да би се такав народ најбрже, најближим нужним кораком до друштвеног напредка довео. Таква као да је била идеја владе инкаса у Пери, и владе језуита у Парагвају. Једва је нужно да додам, да се водиљка може допустити само као сретство којим се народ мало по мало учи да сам ходи.

Овде није места да се то даље разјашњује. Покушати да се испита, каква би влада говела свакоме по-

знатоме стању друштва, значило би колико покушати да се сачини расправа, не о представничкој влади, него о политичној науци уопште. За нашу ограниченију цељ ми позајмљујемо од политичне философије само општа начела њена. Да би определили, који би облик владе највише говео некоме народу за себе, морали би бити у стању, да међу махнама и слабостима што их тај народ има, разликујемо оне које непосредно сметају напредку, да откријемо шта је то што управо пут пречи. Најбоља влада за народ јесте она, која највише тежи да му даде оно, без чега он не може да напредује, или без чега би само рамајући и посрћући напред корачао. Међутим, не треба да заборавимо на оно уздржавање (резервисање), које је нужно у свему што тежи поправци или напредку, а то је, да се у тражењу добра које је потребно, нимало нештети, или бар што мање штети добро које се већ има. Један дивљачки народ нека се учи на послушност, али не на онакав начин, на какав би се у гомилу робова претворио. А (да би раширили ту опомену) облик владе који би могао највише припомоћи, да се један народ подигне на најближи ступањ напредка, могао би ипак да буде веома нескладан за тај народ, ако би он то чинио онако, како ће му отешчати, или посве немогућним учинити, ступањ напредка који одма за тим долази. Такви случаји јесу чести, и припадају најжалоснијим истинама у историји. Египатска јерархија, очински деспотизам хинески, беху врло згодна оруђа за подизање оних народа да оне тачке цивилизације, коју они достигоше. Али пошто једном до те тачке дођоше, они морадоше стално застати, јер не имађаху духовне слободе и личне самосталности; та слобода и та самосталност беху нужне за даље напредовање, и оне исте установе, које их тако далеко довеле беху, учинише их посве неспособним да дођу до нужне слободе и самосталности; а као што те установе не падоше, те другима места не направише, мораде и даље напредовање престати. У противности са тим на-

родима, да промотримо пример противног карактера, што га даје неки други, сарамерно незнатан источни народ — Јевреји. И ови имађаху апсолутну монархију и неку јерархију, и њихове организоване установе беху онако очигледно свештеничког порекла, као и установе Индијана. Те установе учинише за њих што су за друге источне народе њихове установе учиниле; оне су их привikle раду и реду, и дале им народан живот. Али нити су њихови краљеви, нити њихови свештеници икада успели као у оних других народа, да искључно праве њихов карактер. Њихова религија, која допушташе да се људи великога дара и високога религиознога полета сматрају као задахнути с неба, учинила је да се уведе једна неорганизована установа од неоцењиве вредности, а то **сталеж** (ако се тако назвати може) пророка. Под заштитом свога светог карактера, заштитом која у опште, ако и не увек, снажна беше, пророци беху нека сила у народу, често претежнија од силе коју краљеви и свештеници представљаху, и они одржаваху у ономе маломе куту земље противност (антагонизам) утицаја, која је једино право јемство за непрекидан напредак. И тако религија не беше ту што је била у толиким другим местима — освећење свега што је једном установљено, и пречага противу даљег напредовања. Опомена једног одликованог Јевреја, г. Салвадора, да су пророци у цркви и у држави значили колико и данашња слобода штампе, даје прави али не изцрпљајући појам о ономе, што је тим великим начелом јеврејског живота у народној и светској историји постигнуто. Као што канон божанског одушевљења никад не беше довршен, људи који се одликоваху умом и чувством моралности могаху, сретством тог начела, са непосредном влашћу (ауторитетом) свемогућега, несамо свој глас подићи, и свој суд изрећи противу свега што им се чињаше да заслужује да се осуди, него и народној религији дати бољи и виши значај, који је доцније део религије постао. Потоме ко-

год може да се ослободи од обичаја: по коме се чита Библија као да би то била једна књига, и који доскоро међу хришћанима и међу неверницима једнако укорешен беше, опажа са дивљењем огромну разлику између моралности и религије пентатеухе, па и самих историјских књига (несумњивог дела јеврејских конзерватоваца свештеничког staleжа) и моралности и религије пророка, разлику онолику исту, колика је и она што пророке од еванђелиста дели. Услови повољнијих за напредак није могло лако бити: па и Јевреји, на место да се не помичу напред као и други Азијати, беху, после Грка, најнапреднији народ старог века, и они, заједно са Грцима, служашу као звезда преодница и као главна покретачка снага данашњој цивилизацији.

Није могућно, дакле, да се разуме питање: који облик владе коме стању друштва одговара, а да се не узме у рачун не само први корак, него и сви даљи кораци које друштво има да учини; и то како кораци који се предвидети могу, тако и они у неизмерној даљини, који су сад изван круга видеља. Отуда излази ово: да би се оценило колико који облик владе вреди, мора се сачинити узор оног облика владе, који би се по себи највише желити могао, т. ј. који би, ако би само било услови што су нужни да би се његовим спасоносним тежњама снаге дало, више него сви други подпомогао и подстакао напредак не само у неколико, него у свима облицима и на свима ступњима његовим. Пошто би такав узор смислили, ми би морали размислити, какви су и какви духовни услови нужни, да би влада таквога облика могла постићи оно чему тежи, и по томе, какве махне и какви недостатци чине, да један народ постане неспособан да пожње благосове тога облика владе. Тада би било могућно, да се постави неко правило о приликама у којима би се тај облик владе мудро увести могао, па и да се расуди, у случајима у којима било боље да се он не уводи, који би несавршенији облици владе били најбољи, да се такви

народи проведу кроз ону средину, кроз коју морају да прођу пре него што могу да постану способни за најбољи облик владе.

Од тих услова, последњи нас се овде не тиче; али први јесте битни део нашег задатка, јер ми можемо, без пренагљености, одмах поставити правило, по коме ће се докази и разјашнења на следећим странама изложити; а то: да ће се узор најбољег облика владе у овоме или у ономе систему представничке владе наћи.

ГЛАВА III.

Представничка влада јесте у идеји најбољи облик владе:

Одавно је (може бити одкад траје британска слобода) уобичајено, да се говори: да би деспотична монархија била најбољи облик владе, кад би се могло имати сигурности, да ће се добар деспот наћи. Такав појам о ваљаности владе сматрам ја као из основа погрешан и најопаснији; он ће, докле год се не искорени, неизбежно кварити сва наша умовања о влади.

Предпоставља се, да би абсолютна власт, у рукама једног одличног човека, осигурала савесно и разумно испуњавање свију дужности владе. Издавали би се и извршивали добри закони; рђави би се преображавали; не сва звања од поверења постављали би се најбољи људи; правда би се онако добро уредила и делила, јавни терети измерили би се онако лако и праведно, и свака грана администрације била би онако чисто и онако мудро руковођена, као што би само одношаји земље и ступањ њеног умног и моралног развитка допустили. Ја сам готов, ради даљег разјашњења, све то дозволити; али ја морам да означим како је велика та уступка, и како се већ и за само приближење тима резултатима иште много више, него што се даје у простоме изразу „добар деспот“. Да би се збиља до тих резултата дошло, није доста да монарх само добар буде, него би он морао да буде и свевидећи. Он би морао да буде у свако време тачно и у подробности извештен о руковођењу и о радњи сваке гране админи-

страције, у свакоме округу земље, и морао би бити способан да за двадесет и четири сахата на дан, који су све што је остављено једноме краљу као и најнезнатнијему раднику, — да за то време обрати колико треба пажње и надзора на све делове тога пространога поља; или би бар морао бити способан, да из гомиле својих поданика распозна и изабере не само изобилан број поштених и способних људи, који би били у стању да под надзором и контролом руководе све гране јавне администрације, него и неки број људи који се врлинама и даром одликују, и којима се може поверити не само да раде без тога надзора, него и да сами друге надзиравају. Способности и усилжавања што се ишту, да би се тај задатак на ма који сносиви начин испунио, тако су изванредни, да се једва замислити може, да би добар деспот кога ми предпостављамо, пристао да предузме исти задатак, осим ако би се то сматрало као неко прибежиште противу несносних зада, и као нека прелазна припрема за нешто више. Али наши разлози остају у снази, баш и да се не би узела у рачун неизмерна тогоба коју напред напомену смо. Предпоставимо, да би та тогоба савладана била. Шта би тада имали? Имали би једног човека од надчовечне духовне делатности, који би управљао свима пословима једног духовно пасивног народа. Идеја абсолютне власти већ обухвата пасивност народа. Народ у целини и сваки члан његов за себе немају ту моћна гласа у питању о својој сопственој судби, нити изричу и испуњавају своју вољу у питању о својим општим интересима. За народ и за чланове његове све решава једна воља која није њихова сопствена, али коју ако не би послушали, они би „по закону“ били криви и одговорни. Каква врста људских створења може да се одгаји под таквом владом? До каквог ли развитка њихове мислене и радне способности могу доспети под њом? У питањима чисте теорије можда би им се допустило да умствују, докле се њихово умовање или не би приближило политици, или

не би имало и најдаље свезе са практиком политике. У практичним пословима могло би се највише трпети да они предлоге чине; а и под најумеренијим деспотом нико, осим људи од признате већ или чувене духовне претежности, не би могао надати се, да ће они који управљају пословима и знати за његове предлоге, а камо ли да ће их још и уважити. Морало би се умно већбање по себи и за себе необично волети, па да се преда труду размиславања и онда, кад се од тога никаква спољашња успеха не може имати, или да се учи и спрема за послове, за које нема изгледа да ће се слободно радити моћи. Изузев неколицицу духова у свакоме нараштају, једино што може човека колико треба покренути на духовно усиљавање, јесте изглед да ће од резултата тога усиљавања имати какве практичне користи. Отуд не слеђује, да ће се народу сасвим одузети умна снага. Обични послови живота, које свака личност и свака фамилија за себе извршивати мора, изазваће нешто умности и практичне вештине, у средини неког узаног круга идеја. Може да буде неког одабраног реда *научењака*, који ће да негују науку са погледом на њену примену за стварне цели, или ради задовољења што га само изучавање науке даје. Може да буде бирократије, и оних који се за бирократију спремају; и ти ће бар нека искуствена правила владе и јавне администрације да науче. Може да буде и често је бивало, да се најбоља духовна снага у земљи систематично организује у некоме особеном правцу (обично војеном), а у цели да се величање деспота потпомогне. Али публика уопште остаје без обавештења и без учешћа у свима важнијим практичним питањима; или ако би и знали што о њима, то знање било би тек *самоуко*, онакво какво је знање о механичким вештинама у оних, који никада алата у руке узели нису. Но не страда ту публика само у својој умности. И моралне способности њене спречују се у своме развиту. Гдегод се круг људске радње вештачки ограничава, ту се и људска осећања у истом

размеру стешњују и скучавају. Осећање се радњом одгајује; па и само фамилијарно чувство живи од добрих услуга, које се у фамилији по слободној вољи узајамно чине. Недајте коме да шта ради за своју отачбину, па он се не ће ни бринути за њу. Од старине се каже, да је у једној деспотији највише само један патриота, а то сами деспот; пословица та оснива се на правој оцени последица које доноси абсолютна потчињеност, па било доброе и мудроме господару. Остаје још религија, и ту бар може се помислити, да ће се наћи снаге, на коју се може рачунати, да ће уздићи поглед и дух људи изнад праха под њиховим ногама. Али религија, баш и да би се предпоставило, да није изопачена за цели деспотизма, престаје у тим околностима тичати се друштва, и своди се на лични посао између особе и њеног створитеља, посао у коме је питање само о приватноме спасењу. Религија у томе облику подударна се сасвим са најсебичнијим и најокоредијим саможивљем, и она мало може да изједначи човека у осећању са осталим људима, онако као и сама сладострасност.

Добар деспотизам значи владу у којој, колико од деспота зависи, државни званичници не угњетавају народ, али у којој се свима заједничким интересима народа за народ управља, и о свему што се заједничких интереса тиче за народ промишља, и под којом народ пристаје на такво одрицање од свог сопственог мишљења и рада, своје сопствене енергије, па се према томе и дух његов образује. Остављати влади све онако, као што се провиђењу оставља, значи колико и не бринути се ни о чему, и примати последице свега, кад су неповољне, као да би оне од природе долазиле. Изузев дакле, неколицину мислећих људи, који узимају духовног учешћа у умним пословима, ради самих тих послова, мишљење и осећање целог народа предаје се материјалним интересима, а пошто се ти интереси задовоље, уживању и украшавању приватног живота. Али рећи то, значи рећи, ако сведо-

чанство целе историје ишта вреди, да је дошло време народноме падању, ако је народ само био дошао до висине са које падати може. Ако ли се он никад није ни узвисио над стањем једнога источнога народа, он и даље заостаје у томе стању. Али, ако би он по примеру Грчке и Рима, био до нечега вишег дошао, енергијом, родољубљем и развитком духа, што као народна својства само плод слободе бити могу, он би под деспотизмом за неколико нараштаја вратио се источноме стању. А то стање не значи глупачку тишину, у којој би било сигурности да се ништа на горе променути неће; оно често значи за народ и опасност, да буде нападнут, освојен и до робства понижен, или каквим јачим деспотом, или најближим варварским народом, који је са својом дивљачком суровошћу и енергију за слободу сачувао.

Такве су не само природне тежње, него и неодољиве нужности деспотичке владе, из које нема излаза, осим уколико би деспотизам пристао да не буде деспотизам, уколико би онај деспот који се као добар замишља, уздржао се од извршавања своје власти, и ма да би ту власт у резерви држао, допустио би да се општи послови владе раде све онако, као да би народ збиља сам над собом владао и управљао. Ма колико мало вероватно да би то било, ми опет можемо замислити деспота који пази на нека правила и ограничења уставне владе. Он би могао допустити онолико слободе у штампи и у већању, колико би требало, па да се неко јавно мњење о народним пословима развити и изразити може. Могао би трпети, да народ сам управља мештанским (локалним) интересима, а да се власт у то не меша. А могао би и да се окружи саветом или саветима владе, које би цео народ, или неки део народа, слободно бирао; а да задржи у својим рукама власт за ударање пореза, и највишу законодавну, као и извршну власт. Кад би он тако радио, и утолико се одрекао деспотске власти, он би уклонио знатан део оних зала, којима се деспот-

тизам означаје. Политичној делатности и способности за јавне послове не би се дуже спречавао развитак у самоме народу, образовало би се јавно мњење које неби било голп одзив владе. Али такав корак напред био би почетак новим тегобама. Јавно мњење, независно од заповести монарха, мора бити или за њега или противу њега; ако не једно, оно ће бити друго. Свака влада мора бити неугодна неким људима, па кад ови имају својих правилних органа, и кад су способни да изразе своја осећања, они ће често изразити мњење противу владиних мера. Шта да чини монарх, кад мњења која му нису по вољи буду у већини? Хоће-ли он променити свој начин радње? Хоће-ли поклонити се народу? Учини-ли он то, он није дуже деспот, него је уставан краљ, а разликује се од народног органа, или првог министра, само тиме што је сталан у звању. Не поклони-ли се народу, онда или он мора угушити опозицију својом деспотском влашћу, или ће се између народа и њега — једнога човека — изрити провала, која само на једно изићи може. Па и религиозно начело пасивне послушности и „божанског права“ не би могло задуго уздржати природне последице таквога положаја. Монарх би морао подлећи, па се саобразити условима уставне краљевине, или уступити место коме другоме који би то хтео да учини. Деспотизам, који би се тако на голо име свео, имао би мало оних користи, за које се предпоставља да припадају апсолутној монархији; а само би у непотпуној мери остварио користи једне слободне владе; јер ма колико слободе да би грађани у делу уживали, они никад неби могли заборавити, да то уживају по трпљењу, и по некој уступци која се под владајућим државним уставом у свако време натраг узети може; да су они по закону робови, па било и каквог мудрог, или попустивог господара.

Није се много чудити, ако нестрпељиви или обмањени реформатори, уздишу под сметњама што их и спасоноснијим јавним поправкама противстављају

незнање, равнодушност, недоступност и опако упорство једнога народа, као и ниски рачуни саможивих праватних интереса, наоружаних моћним оружјем које слободне установе дају; и ако у таквоме стању вапију за једном снажном мишицом, која би све те сметње оборила, па би упорни народ натерала, да бољу владу уреди. Али (остављајући на страну то, што на једног деспота који овда и онда по некој злоупотреби крај учини, долазе деведесет и девет других, који ништа друго не чине, него само уводе злоупотребе) они који од таквог правца очекују остварење својих нада, изостављају из појма о доброј влади оно, што је главно у њему, а то поправку самога народа. Један од благосова слободне владе јесте у овоме: да под њом владар не може да заборави на мишљење народа, па да народне послове у име народа унапреди, а да и сам народ не унапреди. Ако би било могућно, да се над једним народом противу његове воље добро влада и управља, та добра влада не би трајала дуже, него што обично траје слобода народа који се страним оружјем, а без своје сопствене сарадње, ослободи. Истина је, да један деспот може да васпита народ; а ако би га он збиља васпитао, то би било најбоље оправдање за његов деспотизам. Али свако васпитање, које тежи да направи од људи више што него машине, у дугом течају чини, да они траже да сами имају контролу над својим сопственим делима. Вође француске философије у осамнаестом столећу беху васпитани језуитима. Па и само језуитско васпитање беше, као што се чини, толико озбиљно, да измами жељу за слободом. Штогод способности снажи, ма и у најмањој мери, повећава и жељу, да се оне слободније употребе: а народно васпитање промашује праву цел, ако васпита народ за друго које стање, а не за оно које ће он под његовим утицајем извесно желити, и по свој прилици захтевати.

Ја сам далеко од тога, да осуђујем присвајање абсоlutне власти у облику привремене диктатуре, у слу-

чајима крајње нужде. Слободни народи, у ствар времена, давали су такву власт по своме сопственоме избору, као неки нуждан лек противу оних болести државног тела од којих се не могоше излечити мање жестокиим сретствима. Али примаће те власти, ма и за неко строго ограничено време, даје се извинити само, ако диктатор, по примеру Солона или Писакуса, сву власт коју за себе узме, употреби на уклањање оних сметња, које не даду народу да ужива слободу. Узор доброг деспотизма сасвим је лажан! у пракци (изузев само кад је сретство за неку привремену цел) он постаје најнесмисленија и најопаснија машта (химера). Као зло за зло, добар деспотизам, у земљи која је иоле напредна у цивилизацији, јесте од веће штете него рђав деспотизам; јер много више успављује и убија мисли, осећања и енергију народа. Деспотизам Августа спремио је Римљане за Тибериуса! Да им најпре благим робством скоро у двама нараштајима није била одузета снага карактера, њима би по свој прилици било остало колико треба духа, да устану противу гнуснијег јарма.

Није тешко доказати, да је у идеји најбољи облик владе онај, у коме суверенство, или највиша контролна власт, има свој последњи извор у целокупности друштва, тако да сваки грађанин не само има гласа кад се извршује то највише суверенство, него се још, бар у приликама, позива да и делом учествује у влади личним извршивањем каквог јавног посла, мештанског или општег.

Да би се то тврдење доказало, треба га испитати у погледу оних двају праваца, на које се, као што је у последњој глави означено, даје згодно поделити питање о ваљаности једне владе, т. ј. треба испитати: колико влада припомаже доброј управи друштвених послова сретством моралних, умних и активних способности које се у разним члановима друштва налазе, и каква утицаја она има у снажењу или слабењу тих способности.

Једва је нужно казивати, да идеално најбољи облик владе не значи облик који би био практичан и избора вредан, него облик који, у приликама у којима је практичан и избора вредан, даје највећу меру спасоносних, непосредних и будућих последица. Влада која је потпуно народна, јесте једина која значај идеално најбољег облика себи приписати може. Она заузима прво место у обема областима на које се дели питање о ваљаности једног политичног устава, или једног облика владе. Она више гове садашњој доброј влади, и уједно припомаже бољем и вишем образовању народног карактера, него и који други облик владе.

Њена претежност у погледу на садашње добро стање оспива се на двама начелима, начелима од онако опште истине и примењивости, као и свако опште тврдење које се о људским пословима поставити може. Прво од тих начела јесте: да су права и интереси свакога само онда противу непоштовања осигурани, кад је онај кога се тичу, сам способан и вазда вољан да их брани. Друго начело јесте: да опште благостање достиже све знатнију висину, и да се оно шири све даље, што су знатнија и многостручнија лична усиљавања која се за њега чине.

Дајмо тима двама начелима облик који је згоднији за њихову садашњу примену, па рецимо: противу зала које им други учинити могу, људи су сигурни само уколико су способни да *сами себе заштићују*, и уколико они збиља *сами себе чувају и бране*; а у својој борби са природом они достижу знатан успех тек уколико су сами *господари од себе*, рачунећи више на оно што сами могу да учине, било појединце било у слози, него на оно што други за њих чине.

Прво тврдење — да је сваки сам једино поуздан чувар својих сопствених права и интереса — јесте једно од оних основних правила мудрости, по којима сваки човек који је способан да управља својим сопственим пословима, ради свугде где је собом интересован. Многи, истина, имају велику одвратност од тог тврдења, као од неке по-

литичне доктрине, и радо га осуђују као доктрину опште саможивости. Но ми тима можемо одговорити: чим би престало бити истина, да сваки човек по правилу воле себе него друге људе, и да оне који су му ближи предпоставља онима који су му далеко, одмах би комунизам постао не само практичан облик друштва, него и једини облик друштва који би се оправдати дао, и он би се, кад би то време дошло, за цело остварио. Ја са своје стране ве верујем у општу саможивост, те ми није тешко допустити, да би комунизам већ и сад био практичан међу онима, који би се могли одабрати као *цвет* човештва, а да временом може постати практичан и за све остале. Али, као што је то мњење популарно међу онима браниоцима постојећих установа, који налазе да треба одбацити доктрину о општем преовлађивању личног интереса, ја сам склон да верујем, да они збиља мисле, да се највише људи пре себе него другог сећају. Међу тим и то није нужно много тврдити, да би се подупрло право свију на учешће у суверенској власти. Не треба да предпостављамо, да би један сталеж, кад би власт искључно у његовим рукама била, друге сталеже знано и намерно себи жртвовао: доста је знати, да би интерес оних, који би били искључени, у одсуству његових природних бранилаца, био вазда у опасности да ће се из вида изгубити; а и кад би се у виду имао, гледало би се на њега сасвим другачије, него што би га гледали они којих се он непосредно тиче. У овој земљи (В. Британској), н. пр. они који носе име радничког сталежа, могу се сматрати као искључени од сваког непосредног учешћа у влади. Ја не верујем да сталежи који учествују у влади, уопште имају намере да раднички сталеж себи жртвују. Они некада имађаху ту намеру. То сведоче упорни покушаји који су тако дуго чињени, да би се радничка плата законом на ниској мери одржала. Али у данашње доба њихово обично расположење сасвим је противно: на корист радничкоме сталежу они радо чине знатне жртве

особито што се тиче њихових новчаних интереса, и греше пре тиме, што превећ раскошно и без разлике добро чине; а ја неверујем, да су икоји владари у историји искреније желели да испуне своју дужност спрам сиромашнијег дела својих земљака. Међутим, да-ли парламенат, или икоји од његових чланова, изада и за једини часак гледа на које питање онако, као што би један радник гледао? Кад се покрене питање о нечему у чему радници као такви интереса имају, да-ли се на то гледа и са друге које стране, него што гледају они којима радници служе? Ја не видим, да је поглед радника на та питања уопште ближи истини, него други; али он је понекад тако исто близу истине, и њихово мњење треба свакојачко да се са поштовањем саслуша, а не да се као сад не само просто одвраћа пажња од њега, него се неће ни да зна за њега. Н. пр. у питању о обуставама рада (strikes) сумње је, да-ли међу предњачећим члановима икојег саборског дома, има и једнога јединога који не би био тврдо уверен, да је томе питању разлог безусловно на страни оних који над радницима господаре; а мњење радника да је просто разуму противно. Који су изучавали ово питање, знају добро како је то далеко од истине у ствари, и како би се та ствар сасвим другачије и много мање површно разложила, кад би раднички стадеж, који рад обуставља, био у стању учинити да и његов глас буде чувен у парламенту.

Неодољиви је услов за људске послове, да и најискренија намера да се интереси других заштите, не може учинити да буде сигурно или спасоносно, да се тима другима (чији се интереси намеравају заштитити) њихове сопствене руке вежу. Још је јаснија истина, да ови само својим сопственим рукама могу учинити, да се истински и трајно поправе њихове околности у животу. Сједињеним утицајем тих двају начела сва слободна друштва била су више поштеђена од друштвене неправде и дру-

штвених злочина, и уједно су дошла до сјајнијег благостања, него икоја друга, или него и она сама пошто су своју слободу изгубила. Упоредимо слободне државе света за време њихове слободе, са поданицима монархијског или олигархијског деспотизма за исто време: грчке вароши са персијским сатрапијама; италијанске републике и слободне вароши Фландрије и Германије са властелинским (феудалним) монархијама Европе; Швајцарску, Холандију и Инглеску са Аустријом или Француском пре револуције. Претежно благостање слободних вароша и држава беше тако јасно, да није могло бити спора о њему; а њихова претежност у доброј влади и друштвеним односима доказује се њиховим благостањем, па се огледа још и на свакој страни историје. Ако-ли упоредимо, не један век са другим, него разне владе истог века међу собом, никоја мера нереди, за коју би и сама претераност могла тврдити да је икада било је у јавности слободних држава, не може се упоредити ни за једини часак са оним презреним угњетавањем гомиле народа, које је продирало кроз цео живот монархијских земаља, или са гнусном личној тираном, која је била на дневном реду под системима пљачке што се називаху фискална мерила и у тајности њихових страшних судова.

Мора се признати да су благослови слободе, у колико су се досада уживали, постизавани ширењем њених повластица само на један део друштва, и да она влада, у којој би те повластице на све непристрасно раширене биле, припада жељама које још нису остварене. Али ма да свако приближење томе има независну вредност, и ма да се у многим случајима, у постојећем стању општег развитка, не може учинити више, него само једно такво приближење, учешће свију у тим благосовима јесте идеално савршени појам о слободној влади. Чим неко, па макар ко, буде искључен од тих благосова, интереси оних који су искључени остају без онога јемства што се другима даје, а они сами имају мање слободе и орабрења,

него што би иначе имати могли, за развитак своје енергије на добро себи и друштву, развитак у ономе размеру, коме би опште благостање вазда одговарало.

Тако стоји ствар што се тиче садањег благостања, — добре управе послова живог нараштаја. Ако сад прегледамо на питање о утицају облика владе на карактер, наћићемо да је претежност народне владе, над сваком другом, ако је могућно, још пресуднија и неоспорнија.

То питање зависи у ствари од другог још основнијег питања, а то од питања: који је од двају обичних основних облика карактера онај, за који би, ради општег добра човештва, требало највише желети да преовлада, да-ли активан или пасиван облик, т. ј. да-ли онај који се бори противу зала, или онај који зла сноси; онај који се повија за околностима, или онај који тежи да завлада над околностима.

Општи изрази моралиста и обичне симпатије људи потпомажу пасиван облик. Енергичним карактерима може се дивити, али попустиви и покорни карактери јесу они које људи лично највише воле. Пасивност наших суседа уздиже наше сопствено чувство сигурности, и иде на руку нашој самовољи. Пасивни карактери, ако нам њихова делатност случајно не треба, као да су једна пречага мање на нашем сопственом путу. Задовољени карактер није никакав опасан супарник. И опет ништа није извесније, него да је напредовање у људским пословима сасвим дело незадовољених карактера, и, шта више, да је много лакше једноме активном духу доћи до врлина стрпљења, него једноме пасивном до врлина енергије.

Од тројакe духовне изредности, умне, практичне и моралне, никад не би могло бити сумње у погледу првих двеју: који је облик карактера бољи. Сва умна претежност јесте плод активног усиљавања. Предузимљивост, жеља да се напред иде, да се покушају и изврше нове ствари на корист себи и другоме, јесте мати и спекулативног, а још више практичног, дара. Умни развитак,

који се слаже са другим обликом карактера, припада оној слабој и неопредељеној природи, која је својствена духу што не иде даље од забаве, или од простог гледања. Огледало за право и снажно мишљење, мишљење које потврђује истине, а не снева снове, јесте у успеху примене на практику. Где се нема намере: да се мишљењу даде опредељеност, тачност и разумљиво значење, ту мишљење неће произвести ништа боље, него тајанствену (мистичку) метафизику Питагореаца или веде. Што се тиче практичног напредовања, ствар је још јаснија. Карактер који усавршава људски живот, јесте онај што се бори са силама и тежњама природе, а не онај што њима уступа. Својства која теже да се чини добро себи самоме, јесу сва на страни активног и енергичног карактера, а обичаји и поступци што говеју користи сваког појединог члана друштва, морају бар у неколико припадати ономе карактеру, који највише припомаже напредовању друштва као једне целине.

Али, са погледа моралног првенства, чини се на први мах да има места за сумњу. Ја ту не мислим на религиозно чувство, које је тако уопште постојало на корист неделатног карактера, као више сагласног са дужношћу покораванја божијој вољи. Хришћанство, као и друге религије, гаило је то чувство; али је преимућност хришћанства у овоме: оно је способно, да се те као и неке друге изопачености отресе. Не гледећи на религиозна умовања, један пасиван карактер, који уступа пред тегобама, на место да ради да их савлада, може бити да не буде од велике користи другима, као ни себи самоме, али се може очекивати да бар од штете бити неће. Задовољство се увек рачунало међу моралне врлине. Али је сасвим погрешно предпостављати, да задовољство мора бити нужно или природно ићи уз пасивност карактера; а докле не иде, његове моралне последице јесу од штете. Где се желе користи које се још немају, дух који те користи не може својом сопственом енергијом да постигне,

склон је да са завишћу и злбом гледа на оне који могу да их постигну. Онај који се са изгледима пуним наде усиљава да поправи свој положај, имаће добре воље спрам других који теже истој цели, или који су је постигли. А где је већина тако заузета, они који не постигну цел, имаће онакво осећање за какво их расположи општи обичај земље, и приписиваће своју промашку недостатку усиљавања, или немању прилике, или својој личној несрећи. Али, који желе што други имају, а не развијају никакве енергије у радњи за то, ти или ће не престано жалити се, да срећа не чини за њих оно што они сами не покушавају да за себе учине, или ће ускипити завишћу и злбом спрам оних, који већ имају што би они хтели да имају.

У којој се мери сматра, или верује, да је успех у животу плод судбине, или случаја, а не усиљавања, у тој истој мери развија се завист као нека црта народног карактера. Од свију људи најзавидљивији су источњаци. У источних моралиста, у источним приповедкама, завидљив човек особито у очи пада. У самоме животу он је ужас свима који имају чега што је вредно желити, па био то какав двор, било какво лепо дете, или и добро здравље и добро расположење духа; сила која се приписује и самоме погледу његовом, сачињава опште распротрту сујеверицу у зле очи. У зависти, као и у активности, најближи источњацима јесу неки од јужних Европејаца. Шпањолци гоњаху из зависти све велике људе своје, огорчаваху им живот, и обично успеваху да врло брзо учине крај њиховим успесима.¹⁾ У Француза, који

¹ Ја ограничавам тај израз на прошло време, јер не бих хтео да кажем ништа унижавајуће о једноме великоме, и сада већ слободном народу, који улази у општи покрет европског напредка, са крепосћу која даје наде да ће опет брзо задобити основу, коју је изгубио. Нико не може сумњати о томе; шта шпанска увиђавност и енергија учинити могу; а погрешке Шпањолаца као народа јесу поглавито оне, за које су слобода и индустријска вредноћа право сретство помоћи.

су поглавито јужни народ, двојако васпитање деспотизма и католицизма, учинило је у пркос раздражљивој нарави њиховој, да покорност и стрпељивост пређу у општи карактер народа, и да се у народу као мудрост и као изврсност сматрају. А ако завист једнога према другоме, и према сваком првенству, није узела више маха међу њима него што је, то се мора приписати противноме утицају неких похвалних својстава у карактеру француском, а више свега великој личној енергији. Ова је истина мање стална, а више прекидна него у Англо-Сакса, који сами себи помажу и који су непрестано у радњи, али се ипак показала међу Французима скоро у свакоме правцу у коме јој је утицај њихових установа говео.

Има, без сумње, у свима земљама збиља задовољених карактера, који не само да не траже, него и не желе оно, што већ немају, и ти карактери немају наравно никакве зле воље спрам оних, који су привидно боље среће. Али, велика гомила привиднога задовољства јесте право незадовољство, сједињено са немарљивошћу и мекуштвом, што се не даћају никаквих законитих сретстава да би се узвисили, а налазе задовољства у томе, да друге сведу на онај нижи ступањ, на коме се сами налазе. А кад изближе промотримо и случаје невиног задовољства, опажамо да је ово за дивљење, кад се равнодушност односи само на поправку спољашњих околности, и кад има тежње за непрестаним напредовањем у духовној вредности, или бар не саможиве ревности на корист другима. Задовољен човек, или задовољена фамилија, кад немају честољубља да још кога сретнијим учине, да припомогну добру своје земље или свога суседства, или да себе саме морално усавршају, не потстичу у нама ни дивљење ни одобравање. Такво задовољство ми са правом приписујемо простој немужанствености и недостатку духа. Задовољство које ми одобравамо, јесте способност да се радо прође без онога што се не може имати, да се разумно оцени упоредна вредност разних предмета жеље, па да се вољно

одрече мањег добра, ако се ово не да сложити са већим. Међутим те изредности све су природније карактеру, што је он живље заузет да поправи своју сопствену судбу, или судбу другог. Онај који непрестано мери своју енергију у борби противу тегоба, сазнаје које су тегобе не-савладиве за њега, а које су оне што би их он истина могао савладати, али што не заслужују да се противу њих бори, почем успех који би се у тој борби постигао, не би муке и трошка вредан био. Онај чије мисли и радња требају и обично се употребљују за практична и користна предузећа, мање је него ико други вољан, да се духом бави око распаљивања незадовољства због онога за чим или није вредно, или бар њему није вредно тежити. И тако, делателан и самосталан карактер не само што је упутрашње најбољи, него је и најспособнији, да задобије све што је у противноме облику карактера збиља изредно и вредно да се жели.

Раден и напред идући карактер Инглеске и републиканског савеза Америке изазива осуђујућу критику, у колико своју снагу обично на веома споредне предмета троши. По себи самоме он даје основе за најбоље наде у опште напредовање човештва. Примећено је оштроумно: кад год што не пде као што би требало, француски народ склон је обично да каже: „Il faut de la patience (треба стрпљења)“; а инглески, „What a shame (каква срамота)“. Народ који сматра, да је срамота, кад нешто иде наопако, — који намах закључује, да се зло могло спречити, и да га је требало спречити, тај народ ће највише припомагати, да свет постане бољи. Ако су жеље ниско постављене, ако оне врло мало надмашују физичну угодност и блесак богатства, енергијом се непосредно неће постићи више што, него да се непрестано шири власт човека над стварним предметима; али већ и то отвара поље и спрема механичка сретства за највеће умне и друштвене послове; а докле год ту енергије има, неки ће је употребљавати, и она ће се све више упо-

требљавати, не само за усавршавање спољашњих односа, него и за усавршавање унутрашње природе човека. Неделателност, немање честољубља, одсуство жеље, јесу много опасније сметње напредку него икоји погрешан правац енергије; па кад та својства у гомили владају, она сама могу учинити, да неколицина енергичних заведу ту гомилу на врло опасну странпутицу. То су поглавито она својства што знатну већину човечијег рода у дивљачком или полу-дивљачком стању одржавају.

Сад не може бити никакве сумње да се пасиван облик карактера потпомаже владом једнога или неколицине; а активан карактер који сам себи помоћи уме, владом која се из многих састоји. Неодговорним владарима треба више да су мирни они над којима владају, него што им треба икоје друге делатности, осим оне коју они заповешћу изнудити могу. Да се покорава прописима људи као нужностима природе, то је наука што га све владе уливају онима, који никаква учешћа у њиховој власти немају. Вољи старешина („предпостављених“), и закону као вољи старешина, мора се пасивно покорити. Али, људи који имају воље или духа, или каквог извора унутрашње делатности у другим пословима својим, неће бити гола оруђа или грађа у рукама својих владара, и сваки израз тих својстара, на место да добије повлађења од деспота, имаће да ниште опроштаја од њих. Па и кад неодговорни владари нису толико обавештени о опасности која им грози од духовне делатности њихових грађана, да би желели да је угуше, опет сами положај чини да се она угуши. Усиљавање ограничава се у ствари више самом извесношћу своје немоћности, него икојим позитивним обарањем духа. Између покораванја туђој вољи и врлина само-помоћи и самовладе, има природне несагласности. Та несагласност је сте више или мање потпуна, као што је свеза потчињености затегнута или попуштена. Владари се веома разликују по мери у којој контролишу слободну радњу

својих поданика, или је ниште управљајући њиховим по-словима на место њих. Али разлика та јесте у ступњу, не у начелу; а најбољи деспоти иду често најдаље у оки-вању слободне радње својих поданика. Један рђав дес-пот, пошто му се личне жеље задовоље, може понекад бити вољан да народ остави на миру; али један добар деспот тврди да народу чини добро, кад га упућује да своје сопствене послове ради боље, него што би сам умео. Наређења која све гране француске индустрије на одре-ђене начине рада сведоше, беху дело великога Колбера.

Са свим друкчије стоје људске способности онде, где се човек не осећа ни под каквом другом спољашњом принудом, него само под нужностима природе, или под заповестима друштва, које се са његовим учешћем издају, и противу којих он, ако му се чини да су рђаве, може јавно изићи, и живо радити да се оне промену. Без сумње, под једном владом која је само нешто народна, ту сло-боду могу употребити и они који не уживају сва права грађанства. Али је много већи покретач за само-помоћ и само-поуздање човека, кад за сваког једнака основа постоји, и кад нико не мора осећати, да његов успех зависи од упечатка који он може учинити на осећања и на расположење једнога друштва коме није члан. Веома се обара дух у појединицу, а још више у сталежу, кад се остави изван устава; кад се сведе на ово: да он мора споља, испред врата, говорити судијама своје судбе, а да нема никаква учешћа у саветовању унутра. Највише снаге даје слобода карактеру, кад онај на кога она ради, или већ јесте, или очекује да буде грађанин онако исто пуновластан, као и сваки други. Што је још важније него и тај предмет осећања, јесте практично васпитање до кога карактер долази, кад се грађани приликом позивају, да за неко време и по реду какву друштвену службу од-служе. Не узима се колико треба у расуђење, како обичан живот највише људи мало поља даје за шири развитак било њихових мисли, било њихових осећања. Њихова

радња јесте навика, до које се дугим вежбањем долази (рутина); то није радња из љубави, него из сопственог интереса у најпростијем облику, то је задовољавање свакидашњих потреба; ни оно што раде, ни начин на који то раде, не уводи дух у мисли и осећања која би се ширила изнад личности; ако има поучних књига у њиховоме домашају, нема шта би их побудило да их читају; а у највише случајева човек нема никаква приступа ономе, који би образовањем много више од њега стајао. Даде-ли му се дашта за публику чини, онда се нахнађују, у некој мери, све те празнине. Ако околности допусте да мера јавне дужности која му сезначи, буде знатна, она ће учинити да он постане васпитан човек. У пркос недостатцима друштвеног уређења и моралних идеја старог века, практична радња у судовима и у народним скупштинама уздизала је умни развитак једног обичног атинског грађанина, далеко изнад свега чему би било примера и у којем другом друштву старог или садашњег времена. Докази за то излазе на видело на свакој страни историје Грчке (коју је написао велики енглески историк Грот); али нама једва треба гледати на даље што, него на високи значај беседа које грчки беседници сматраху као најбоље смишљене за утицање на разум и на вољу друштва. Такав исти благослов, премда у ступњу незнатнији, шири се на Инглеze нижег средњег staleжа, отуда што су они дужни да служе као поротници, и да извршују општинска звања. Ако број оних који такву службу служе и није тако велики, ако та служба и није тако трајна, и ако она и не води тако великој разностручности узвишених мисли, да би се могло правити упоређење са јавним васпитањем које је сваки грађанин Атине добијао од њених демократских установа, опет она шири идеје и развија способности људске, те од оних који се њоме баве, прави сасвим друге људе, него што би били кад би целога живота само перо водили, или еспапе на тезгеру продавали. Још је спасоноснија морална страна

васпитања које грађанин добија учешћем, ма ово и ретко било, у јавним пословима. Радећи те послове, он је позван да размишља о интересима не његовим сопственима, да у случају спорова буде руковођен другим правилом него што су његове приватне наклоности, да сваки час примећује начела и правила која су постала из погледа на опште добро: и обично налази он удружене с њим у истој радњи духове који су више него његов дух познати са тим идејама и пословима, и који ће се трудити да даду разлога његовome разуму и да потстакну његово осећање за опште добро. Тако се он доводи, да се осећа као један из публике, и да све што је од опште користи сматра да је и њему од користи. Где такве школе за јавни дух нема, једва ће бити осећања да приватне личности, које нису ни у каквоме одликованоме друштвеномe положају, дугују икоје дужности друштву, осим дужности да слушају законе, и да се покоравају влади. Ту нема онога несаможивог чувства, по коме се човек осећа као истоветан са публиком. Свака мисао и свако чувство било о интересу било о дужности, тоне сасвим у личности или у фамилији. Човек никад не мисли на какав друштвени интерес, на какве цели којима би заједно са другима тежити имао, него само на оно око чега ће се са другима отимати, и што он у неколико о трошку других постићи може. Један сусед који није савезник или друг, почем никад вије умешан ни у какво заједничко предузеће за општу корист, биће само супарник. Тако страда и приватни морал, докле се јавни сасвим угушује. Кад би то било опште и једино могућно стање ствари, највише тежње законодаваца и моралиста могле би ићи само на ово: да се од велике гомиле људи који заједно живе, направи стадо оваца, које ће мирно једна поред друге траву пасти.

Из тих нагомиланих проматрања јасно се види, да влада која једина може потпуно задовољити све потребе друштвеног стања, јесте она, у којој цео народ учествује;

да је од користи свако учешће, па и у најмањем јавном послу; да то учешће треба свугде да буде онако велико, као што само према општем ступњу друштвеног развика може да буде; и да се најпоследне не може желити ништа мање, него да се допусти свима да имају учешћа у суверенској власти државе. Али, почем у једноме друштву које се шири даље од једне прете мале вароши, не могу сви учествовати у свима јавним пословима, него само у неким веома незнатним деловима ових, отуда следује ово: да узорни облик сасвршене владе мора бити представничка влада.

ГЛАВА IV

Под којим друштвеним условима не да се применити представничка влада

Ми смо признали, да је представничка влада узорни облик најсавршенијег државног уређења, облик за који је, дакле, сваки део човештва све способнији, што је напреднији у своме општем развиту. А што ниже и ниже који народ у развиту стоји, и тај облик владе, уопште говорећи, све ће мање за њега ваљати. То истина није за све тако, јер способност једнога народа за представничку владу, не зависи толико од места које тај народ заузима на пољу општег развита човештва, колико од мере у којој он има неких особених услова, али ти услови стоје у тако тесној свези са ступњом његовог општег напредка, да они пре по изузетку, него по правду могу да овоме не одговарају. Да промотримо на којој тачки у редовима који на ниже иду, постаје сасвим немогуће да се представничка влада уведе, било што се она по себи не би дала увести, било што би се који други облик владе боље увести могао.

Пре свега, представничка, као и свака друга влада, не може бити на своме месту нигде где не може трајно постојати, т. ј. где она не испуњава она три главна услова, који су у првој глави изложени. Та три услова јесу: 1) да народ буде вољан да је прими; 2) да он буде вољан и способан да учини што је нужно за њепо одржање; 3) да буде вољан и способан да извршује дужности и послове које му она задаје.

Готовост народа да прими представничку владу, постаје практично питање само кад какав обавештени владалац, или какав страни народ, или народи који су добили власт над земљом, јесу вољни да му је као дар понуде. За личне реформаторе питање је скоро без важности, јер ако се противу њиховога предузећа ништа друго имати не може, него да мишљење народа још није на њиховој страни, они имају готов и згодан одговор: да они иду баш на то, да то мишљење на своју страну добију. Ако ли је јавно мњење томе облику владе збиља противно, његово непријатељство више је, по правилу, противу чина промене, него противу саме представничке владе. Наравно, ту се има примера и за противно; нарочито је било понекад религиозне одвратности од сваког ограничавања власти неке особите врсте владалаца; али уопште, доктрина о пасивној послушности значила је само да се покорава вољи власти, била ова монархијска или народна. У свакоме случају у коме има изгледа, да ће се учинити покушај да се уведе представничка влада, равнодушност према томе, и неспособност да се разумеду њени поступци и услови, — та равнодушност и та неспособност јесу, пре него позитивна опозиција, сметње наспрам којих се на опрезу бити мора. Ове су међутим, онако исто несретне, као и права одвратност. Може бити да их је и онако исто тешко уклонити, као ту одвратност; почем је у највише прилика лакше променити правац једног активног чувства, него створити чувство онде, где се пасивно стање затекло. Кад један народ не цени колико треба представничку владу, и кад јој није наклоњен, нема изгледа ни да ће је добити. У свакој земљи извршна власт јесте она грана владе, која извршује непосредну власт, и која са публиком у непосредном додиру стоји; њој се, поглавито, управљају наде и зебње лица, и њоме се благосови, ужаси и чар (prestige) владе публици поглавито на видик износе. Ако се, дакле, државне власти којима је задатак да бдију над извршном влашћу, не узбијају ка-

квим снажним мњењем и осећањем у земљи, извршна власт имаће увек средства да их на страну уклони, или да их принуди да се повију за њом, и може сигурно рачунати, да ће у томе снажно потпомогнута бити. Трајност представничких установа зависи од готовости народа, да се бори за њих кад им опасност загрози. Не цене-ли се оне толико, оне ће тешко ухватити корена, а ако га ухвате, извесно је понајвише да ће се оне оборити чим глава владе, или вођ какве моћније странке, има воље да се за љубав абсолютне власти некој малој опасности изложи.

Та умовања односе се на прва два узрока неуспеха у представничкој влади. Трећи узрок јесте, кад народ нема или воље или способности, да испуни оно што он треба да испуни у представничком уређењу државе. Кад нико, или кад само неки незнатан део народа, узима онолико учешћа у општим пословима државе, колико је нужно да би се образовало јавно мњење, бирачи ће ретко употребити право гласа за друго што, него само да би заступили свој приватни интерес, или интерес свога места, или интерес некога с киме они као приврженици, или као потчињени у свези стоје. Мали разред који, у таквоме стању јавног осећања, преовлађује у представничком телу, употребиће свој господарећи утицај понајвише само за своје особене цели. Ако је извршна власт слаба, земља ће се потресати голим отимањем и борбом око звања; ако ли је јака, она ће се направити деспотична за јевтину цену, дајући неки део пљена представницима, или бар онима од њих који би били способни да јој досађују; а једини плод који ту народно представништво производи, јесте: да народ поред оних који збиља владају, има над собом још и једну скупштину, и да нема изгледа, да ће се икада уклонити некоја злоупотреба у којој и неки део те скупштине учешћа има. Међу тим, ако зло на томе остаје, може бити вредно да се за ту цену искупи јавност и саборисање, што ако и не неизоставно, бар природно, иду уз свако народно

представништво, па било да ово и само по имену постоји. У данашњој краљевини Грчкој, н. пр., једва се може сумњати, да они који се отимају око звања, и који поглавито сачињавају народну скупштину, ако и припомажу непосредно мало или ни мало доброј влади, па и самовољну владу извршне власти не уморавају много, опет одржавају у животу идеју народних права, и припомажу знатно правој слободи штампе које у тој земљи има. Међутим, тај благосов зависи сасвим од тога: што поред народне скупштине постоји и наследан краљ. Ако би оне саможиве и нечисте клике (факције) бориле се за само прво место, на место за благонаклоност државнога владара, оне би јемачно, као у Шпанској Америци, држале земљу у стању хроничке револуције и грађанског рата. Ту би политични интриганти наизменце развијали деспотизам, који се не би подупирао на закон, него би огрезавао у беззаконје и насиље; а име и облици народног представништва не би служили ни на што друго, него само да не даду деспотизму да достигне ону трајност и сигурност, које једино могу учинити, да се његова зла ублаже, или да се оствари оно мало користи што се од њега имати може.

Случаји које смо напред споменули, јесу они у којима представничка влада не може стално обстати. Има других случаја у којима би она могла постојати, али у којима би други који облик владе био бољи. То су поглавито они случаји у којима народ, да би у цивилизацији напредовао, има нешто да научи, да какав нов обичај усвоји, чему би представничка влада по свој прилици сметала.

Најјаснији од тих случаја јесте онај, који смо ми већ проматрали, у коме народ има још да научи први наук цивилизације, а то послушност. Једно племе које се у енергији и у рабрости прекало борбом са природом и са својим суседима, али које се још није довело до сталне послушности према каквој заједничкој ста-

решини, било би мало склоно да прими тај обичај под друштвеном владом његових сопствених чланова. Представничка скупштина која би изишла из средина тога племена, била би само огледало његове сопствене бурне непослушности. Она би одрекла своје одобрење свакоме поступку којим би се њеној дивљој независности неко корисно ограничење наметнути могло. Начин на који се таква племена обично доводе, да се потчине првим условима цивилизованог друштва, означаје се нужностима ратовања и деспотичком влашћу која је за војену команду неодољиво нужна. Војени вођ једини је старшина коме ће се она потчинити; изузетно подчиниће се она понекад и каквome пророку, за кога се предпоставља да је с неба задахнут, или каквome заверенику који се сматра као да има надприродну силу. Ти могу да господаре за време, али као што је њихово господарство само лично, оно ретко прави промену у општим обичајима народа, осим ако је пророк, као Мухамед, уједно и војени вођ, те као наоружани апостол нове вере напред ступа, или ако се војени поглавари с њим сједине, па његов утицај употребе као потпору за своју сопствену владу.

Један народ постаје не мање неспособан за представничку владу погрешком која је противна оној о којој најпоследe говорасмо; а то крајњом пасивношћу и услужном покорношћу према тиранији. Ако би народ који би карактером и односима тако ниско стајао, могао добити представничке установе, он би неизбежно изабрао своје тиране за своје представнике, те би установа, за коју се чинило да је опредељена да му олакша јарам, учинила да овај постане тежи. Напротив, понеки се народ мало по мало подигао из тог стања помоћу централне власти, коју је њен положај направио супарницом, и најпоследe господарицом мештанских деспота, и која је, осим свега, била једина. Француска историја од Хига Капета па до Ришља и Луи XIV. јесте непрекидан пример таквога течаја ствари. Па и кад је краљ био тек онолико моћан, колико понеки

од његових великих васала, имао је он велику корист већ отуда што је био само један краљ; то су признали француски историци. На њега упираху очи сви који мештански угњетени беху; он беше предмет наде и уздања у целој краљевини, докле се сила сваког господара места простираше само на неку више или мање ограничену просторију. У њега се тражило прибежишта и заштите са свију страна земље час противу овог час противу оног непосредног угњетача. Његово напредовање на путу господарства беше споро; али оно долазаше отуда што се он користио сваком приликом која му се само дала. С тога оно беше сигурно, и у мери у којој се оно испуњаваше, не стајаше у угњетеноме делу друштва обичаја да се притиску подлеже. Интерес краља беше: да потпомаже све што би угњетени покушали, да би се од својих властелина ослободили, па њему самоме непосредно потчинили. Под његовом заштитом образоваше се небројене општине, које не признаваху над собом никога више, него само краља. Послушност према неком удаљеном монарху значи колико и слобода, кад се упореди са господарством властелина лорда суседног замка, и монарх беше задуго нужношћу свога положаја примораван, да развије своју власт пре као савезник, него као господар, над оним сталезима, којима је помогао да се ослободе. На тај начин, централна власт, у начелу деспотична, премда уопште у пракци много ограничена, послужила је поглавито, да се народ преведе преко нужних ступња развитка, до којих сретством представничке владе, ако би ове збиља било, по свој прилици никада доспео неби. Има делова Европе у којима исто дело треба тек да се изврши, а нема изгледа да ће се оно другим путем извршити моћи. Ништа друго, него само деспотичка влада, или какав општи покољ, могаше у земљи као што је Русија, ослобођење мужика донети.

Исте периоде историје јасно осветљују и други један начин, на који неограничена монархија савлађује

сметње, које напредку цивилизације на путу стоје, и које би представничка влада пресудно тежила да повећа. Једна од најјачих сметња развиту, докле овај још није доспео до вишег ступња, јесте окорели дух мештанства (локалности). Делови човештва који су у многоне другоме способни и спремљени за слободу, могу бити неспособни да се и у најмањи народ уједине. Не само саравњивост и одвратност (антипатија) могу њих једно од другог одбијати, па не дати никакве могућности за слободно уједињење, него они могу да немају још и неких од оних осећања или обичаја, што би могли учинити да уједињења и у делу буде, пошто би се оно једном по имену извршило. Они су могли, као грађани какве древне општине, или као становници каквог азијатског села, имати знатног вежбања у развијању својих способности у питањима о сеоским или варошким интересима; могли су и да остваре прилично снажну народну владу у тој ограниченој мери, па да опет врло мало симпатије имају за оно што је изнад тога, и да немају обичаја, или способности да воде бригу о интересима који су многим таквим општинама заједнички. Ја не знам да историја даје и једног примера, по коме би се неки број таквих политичких атома и телца био спојио у какво тело, те би се почео осећати као један народ, пре него што би их била потчинила каква усређена, свима заједничка власт.¹⁾ Тек пошто се навикне да се такој власти покорава, да улази у њене планове, и да служи њеним целима, добија један народ, такав као што смо га предпоставили, појма о великим интересима који су заједнички за једну велику географичку просторију. Такви

¹ Италија; која се једина може означити као изузетак, јесте то само у погледу на последње стање њеног преображаја. Раније се теже напредовало од варошке усамљености Фиоренције, Пизе, или Милана према жупанијском (провинцијалном) уједињењу Тоскане или Ломбардије, и то напредовање бивало је на обичан начин.

интереси, напротив, морају бити главна мисао у духу главног владара; а сретством односа, више или мање присних, које он поступно утврђује са разним местима, срођавају се ти интереси са јавним духом. Најповољнији стицај околности, под којима би се тај корак у напредовању могао учинити, био би онај, који би подигао представничке установе без представничке владе; а то: представничко тело, или тела, која би била састављена из разних места, и која би се направила савезници или оруђа усређене власти, али би ретко покушавала да овој на пут стану, или да је контролишу. Ако би се народ тако на саветовање сазвао, ма да не би имао учешћа у највишој власти, политично васпитање које би давала централна власт, утицало би снажније, него иначе што би, на поглаваре места и на народ уопште. А у исто време одржавало би се и предање о влади која постаје из општег сагласија, или се бар не би освештало предање о влади без тога значаја, која, кад је обичајем освештана била, учинила је често рђав крај доброме почетку, и била је један од најчешћих узрока оне жалосне случајности, која је у највише земаља већ у раноме добу напредовање зауставила, а то што је дело једне периоде онако уређено било, како ће се њиме спречити нужна радња следећих нараштаја. Међутим може се поставити као политична истина, да се неодговорном монархијом пре него представничком владом, мноштво незнатних политичних јединица може спојити у један народ, који, поред обштинских осећања заједнице, има толико снаге да се сам заштићава противу освојења или страног нападања, и коме су послови тако различни и знатни, да могу достојно забављати и у правим размерима ширити друштвену и политичну умност народа.

Из тих разних разлога, краљевска влада, слободна од контроле (премда може бити оснажена потпором) представничких установа, јесте најбољи облик политичног уређења за најранија времена сваког друштва, не изузима-

јући ни варошку општину каква је била у старој Грчкој. Ту је, као што историја сведочи, влада краљева, над којом је јавно мњење неку истинску, али не видну или уставну контролу имало, свима слободним установама за нево непознато и по свој прилици дуго време предходила, па најпоследње је учинила места охигархијама неколико фамилија, које су дуго трајале.

Могло би се навести још стотину других слабости или недостатака које народу, докле њихов утицај допире, не даду да представничку владу најбоље употреби; али, ту није тако исто јасно, да би влада једнога или неколицине, имала икакве тежње да зло уклони, или ублажи. Јаке предрасуде сваке врсте, упорно остајање при старим обичајима, позитивни недостатци народног карактера, или голо незнање, и недовољност духовног образовања, ако преовлађују у народу, уопште ће се верно огледати у његовим представничким скупштинама. Ако би се случајно догодило, да извршна власт, непосредна управа јавних послова, дође у руке људима који су сарамерно слободни од тих недостатака, ти људи учинили би, наравно, често више добра, кад не би били спречени нужношћу, да слободно сагласије таквих скупштина добијају. Али прости положај владара не даје им (у овима, као што даје у другим приликама којесмо проматрали), сам по себи интересе и тежње од којих би се спасоносне последице очекивати могле. Не чини се обично да ће се од општих слабости народа, или однедостатака у ступњу цивилизације, ослободити онај један и његови саветодавци, или она неколицина, осим ако би били странци, који би припадали каквом народу који на вишем ступњу развика стоји, или каквом напреднијем стању друштва. Тада, заиста, владари, могу, да буду скоро до неограниченог ступња претежнији у цивилизацији, него они над којима владају, а потчињеност таквој страниј влади, у пркос свима неизбежним злима која од ње долазе, јесте често од највеће користи народу, почем може да га брзо пре-

веде преко више ступања напредка, и да уклони сметње које не даду да се на боље иде, и које би може бити безкрајно трајале, ако би потчињени народ својим сопственим тежњама и својим сопственим силама без потпоре остављен био. У једној земљи која није под господарством странаца, једини узрок којим се такав благосов прозвести може, јесте овај ретки случај: да монарх буде изванредна дара. Било је у историји неколико таквих монарха, који су, на срећу за човештво, тако дуго владали, да су могли учинити да неке од њихових реформа буду трајне, стављајући их под заштиту нараштаја који је под њиховим утицајем одрастао. Карло велики може се навести као један пример, а Петар велики као други. Међутим, такви примери јесу тако ретки, да се могу уврстити само у један ред са оним сретним случајима, који су у критичким случајима тако често решавали, да-ли ће неки предњачећи део човештва наглог полета добити, или ће опет у варварство пасти, — са случајима као што беху: живљење Темистокла у време персијских ратова, или живљење првога и трећег Вилхелма од Оранске. Било би несмислено уређивати државне установе једино у цели да се има користи од таквих могућности, особито што људима те врсте, у неком одличном положају, не треба деспотичне силе да би велики утицај развили, као што сведоче три најпосле споменута имена. Случај који највише иште пажње у погледу државних установа, јесте онај који није веома необичан, а то случај у коме неки мали али меродавни део народа, по различности племена, по образованијем пореклу, или из других особитих узрока; знатно надмаша у цивилизацији и обштем карактеру остале. Под таквим условима, влада би сретством представника гомиле могла одузети народу много од оне користи, коју би могао имати од веће цивилизације виших стадежа; докле би влада представника ових стадежа по свој прилици запечатила унижење гомиле, и не би јој оставила наде за поправку

положаја, осим ако би је отргла од једнога од најважнијих елемената будућег напредка. Најбољег изгледа за напредовање даје народу тако састављеноме уставно неограничена, или бар у пракци претежна власт, у рукама главног поглавара владајућег стадежа. Тај само, по своме положају, има интереса у потпомагању и унапређивању гомиле, према којој није саревњив, и која му може служити за одржавање равнотеже спрам његових другова, који пробуђују његову саревњивост. И ако сретне околности поставе поред њега, не као контролоре него као потчињене, представнике вишег стадежа сабране у једну скупштину, која својим примедбама и питањима, а понекад и својим изразима духа, одржава живе обичаје друштвеног отпора, и може да се по времену мало по мало рашири до правог народног предстаништва (што је у главном историја инглеског парламента), онда народ има најбољег изгледа за напредовање, каквога може да буде у друштву тако окруженом и тако састављеноме.

Међу тежњама које истина не чине да народ постане сасвим неспособан за представничку владу, али га озбиљно чине неспособним да поже праву корист од такве владе, има једна која заслужује особиту пажњу. Наклоности имају два стања, која су унутрашње веома различна, али која нешто заједнички имају, силом чега се често подударују у правцу који дају усиљавању лица и народа: једно је жеља да се извршује власт над другима; друго је одвратност од ширења туђе власти над собом. Разлика између разних делова човештва у саразмерној снази тих двеју тежња, јесте један од најважнијих основака у њиховој историји. Има народа у којих је страст за господарењем над другима јача него жеља за личном независности, и толико јача, да су они и за саму сенку првога готови да сасвим жртвују другу. Сваки из њихове средине вољан је, да се, као прости војник у некој војсци, одрече своје личне слободе рада, те да

остави сву власт своје генералу, предпостављајући само, да је војска победоносна и прослављена, и сваки је способан ласкати себи, да је и он један од победилаца, ма да је мишљење да и он има учешћа у господарењу над освојенима, сама обмана. Једна влада строго ограничена у својој власти и у својим повластицама, од које се иште да се уздржава од сваког претераног посредовања, и да ствари остави да иду својим путем, а да не узима на себе да их чува, или да њима управља, таква влада није по вољи таквоме народу. У очима овога они којима је власт у рукама једва могу да узму на себе врло много, предпостављајући да је сама та власт, отворена општој такмици. Једна особа средње способности из његове средине воле изглед, ма колико удаљен и невероватан, за неко учешће у господарењу над својим суграђанима, него извесност: да се над њом и над другима никаква ненужна власт ширити неће. То су основи народа који се састоји из оних што се око звања отимају; у коме се правац политике опредељује поглавито отимањем око звања; у коме се брине само о једнакости, али не и о слободи; у коме се спорови политичних странака свode само на борбу у којој се има решити, да-ли ће власт мешања у свашта припасти једноме сталежу или другоме, а може бити и само једној или другој клицы политичара; у коме идеја која се о демократији подржава, излази просто на ово: да се отворе звања тако, како ће се сви око њих отимати, а не само неколицица; у коме што су популарније установе, тим се више на броју нових звања уводе, и тим се наказније шири претерано господарење свију над сваким, а извршне власти над свима. Било би онолико неправдо, колико неплеменито, да се то, или нешто налик на то, издаје за непретерани нацрт француског народа, па опет ступањ у коме се тај основни облик карактера огледа у Французима, учинио је да се влада представљена једним ограниченим сталежом, претераном поквареношћу обори, и да покушај за владу

коју би сви мушки чланови народа представљали, изиђе на ово: да се једноме човеку даде власт, да колико год хоће људи, без суда и пресуде, у Ламбесу или у Кајену изгони, предпостављајући да он свима њима допушта мислити, да нису искључени од могућности да им неки део његове благонаклоности припадне. Црта карактера која, више него икоја друга, становнике ове земље чини способним за представничку владу, јесте: да они скоро уопште противну карактеристику имају. Они су веома саревњиви на сваки покушај, да се над њима рашири власт, која не би била осветлана другим обичајем и њиховим сопственим уверењем о праву; али, они уопште врло мало маре да над другима господаре. Немајући нимало симпатије са страху за господарењем, докле су сасвим добро познати са побудама личног интереса из којих се власт тражи, они воле да ту власт извршују који је не траже, али којима она долази по њиховоме друштвениме положају. Кад би странци то разумели, тиме би им се разјаснила понека привидна противуречност у политичноме осећању Инглеза; њихова ваздашња готовост да допусте да над њима владају виши сталежи, удружена са незнатном личном услужности према истима, тако да ни један други народ не воле толико да се одупре власти, кад ова прекорачи извесне прописане границе, или да ни један други није толико одважан, да оне који над њим владају, вазда подсећа, како он хоће да се над њим влада само онако, као што се њему најбоље допада. Отимање око звања јесте, дакле, облик властољубља који је Инглезима, гледећи на њих као на народ, скоро непознат. Ако изузмемо неколико фамилија, или оне који су у сродству, и којима државна звања као на самоме путу леже, мисли Инглеза о напредовању у животу узимају сасвим други правац, а то правац успеха у послу, или у предузећу од кога се живи. Они имају најјачу одвратност од оне борбе, коју политичне партије или личности једино око звања воде, и они једва на друго

што толико мрзе, колико на умножаваће јавних звања. А то је све, напротив, вазда популарно код народа на континенту, који су бирократски одгајени, и који ће радије већи порез платити, него што ће допустити, да се и најмање смање њихови лични изгледи на какво звање, за њих саме или за њихове рођаке, и код којих узвик за штедњу никад не значи укидање звања, него само смањивање плате оним званичницима, који тако високо стоје, да за обичног грађанина нема изгледа да ће се на њихово место поставити.

ГЛАВА V

О правим пословима представничких скупштина

У говору о представничкој влади више свега је нужно, да се одржи у виду разлика између њене идеје или битности, и разних облика у које је та идеја обучена случајним историјским развитцима, или појмовима који су у неком особеном добу владали.

Значај представничке владе јесте, да цео народ, или неки многобројан део његов извршује, преко посланика које од времена на време бира, највишу контролну власт, која у сваком уставу мора негде становати. Ту највишу власт пародни представници морају имати у целокупности њеној. Они морају бити властни, да господаре, кад год хоћеју, свима пословима владе. Није нужно, да им сами уставни закон такво господарство даје. У британском уставу оно им се не даје. Али, што тај устав даје, излази у пракци на то. Власт највише контроле јесте битно једина, у једној мешовитој или равнотежкој влади, као и у једној чистој монархији или демократији. Да не може бити устава којим би се разне власти у равнотежи одржавале, то је део истине у мишљењу старих, који су велики писци у наше време наново истакли. Равнотеже има скоро увек, али мерила никад не висе са свим једнако. Које од њих претеже, то се не види увек на лицу политичних установа. У Британском уставу, сваки од од трију напоре до стављених чланова суверенства овлашћен је на власти, које, кад би се потпуно извршиле, допустиле би му да заустави целу машинерију владе. По

имену, дакле, сваки је овлашћен на једнаку власт, да укршта и спречује друге, и ако би који од њих трију могао надати се, да ће употребом власти свој положај на боље окренути, обич. и течај људских послова не да нам сумњати да би се та власт извршила. Не може бити питања, да ли би сваки сву своју власт употребио за одбрану, кад би га напао који од друге двојице или оба ова. Шта, дакле, тим властима не да да се оне за нападај употребе? Неписана правила устава, — другим речима, позитивна политична моралност земље: и та позитивна моралност јесте оно, на што ми морамо да гледамо, ако хоћемо да знамо где права највиша власт у уставу станује.

По уставноме закону, круна може да одрече своје самовоље свакоме акту парламента, и може да постави и да у звању држи које хоће ministre, у пркос опоменама парламента. Али уставна моралност земље уништава те власти, не дајући им да икада буду употребљене; а иштући да глава администрације буде увек скупштином народних представника у делу наменована, она чини ту скупштину правим сувереном државе. Али, та неписана правила, што ограничавају употребу законитих власти, могу тек онда важити и у животу одржати се, кад стоје у сагласности са истинском поделом праве политичне снаге. У свакоме уставу има једна најјача власт — власт која би добила победу, ако би се уклониле чињенице од којих обична радња устава зависи, па би снага пресуђивала. Уставна правила подржавају се, и важе у пракци, докле дају надмоћност у уставу оној власти, која напољу има претежност активне власти. То је, у Инглеској, народна власт. Ако, дакле, законита наређења Британског устава, заједно са неписаним правилима којима се понашање разних политичних власти у делу уређује, не би давала народној чињеници у уставу оно битно првенство над сваком граном владе, које одговара њеној правој власти у земљи, устав не би имао оне сталности, којом се он одли-

кује; или, закони или неписана правила морали би наскоро да се промену. Тако је Британска влада представничка влада у правоме смислу речи; а власти које она оставља у рукама оних који нису непосредно одговорни народу, могу се сматрати само као предохране које владајућа власт хоће да служе као јемство противу њених сопствених погрешака. Таквих предохрана било је у свима добро уређеним демократијама. Атински устав имао је више таквих наређења; па има их и устав Американског савеза.

Али, докле је главно за представничку владу, да практично првенство у држави припада представницима народа, остаје отворено питање, какве стварне послове, какав одређени део у машинерији владе да представничка скупштина непосредно и собом извршује. Велике разлике у томе погледу дају се сложити са битношћу представничке владе, предпостављајући, да су послови такви, да представничкој скупштини могу осигурати највишу контролу над свачим.

Има основне (радикалне) разлике између контролисања и самога извршавања владинога рада. Једна иста личност, или скупштина, може бити способна да све контролише, али није могућно да она сама све ради; и у многим приликама њена контрола над свачим биће савршенија, што мање она покушава да сама ради. Команданат једне војске не би могао њене покрете тако снажно управљати, ако би се и сам борио у редовима њеним, или је водио на јуриш. Тако је и са скупштинама. Има шта само оне радити могу; и опет има што оне не могу добро да раде. Једно је питање, дакле, шта да контролише народна скупштина; а друго, шта она сама да ради. Она треба, као што смо већ видели, да контролише све послове владе. Али, да би се определило, којим се путем та општа контрола најснажније извршивати може, и које послове владе да представничка скупштина у својим рукама задржи, нужно је испитати какве послове једна

многобројна скупштина може бити у стању да као што треба изврши. Само што добро урадити може, само то треба она да на себе саму узме. Са погледом на остало, њен прави задатак није, да то сама ради, него само да употреби сретства која треба, да би то други добро урадили.

Н. пр. дужност за коју се мисли да више него и која друга припада представничкој скупштини народа, јесте: да решава о порезима. Па опет ни у једној земљи представничка скупштина не предузима, сама или преко својих овлашћених званичника, да буџет спрема. Премда о сретствима за подмирење државних трошкова може решавати само народна скупштина, и премда се одобрење те скупштине иште и за поделу прихода на разне државне трошкове, опет је правило и непрекидна практика устава, да се новци могу одобравати само на предлог круне. Осећало се, без сумње, да се умеревање у коликоћи, и брижљивост и расуђивање у појединостима што се тиче употребе новаца, могу очекивати само кад се извршна влада, кроз чије руке ти новци пролазе, учини одговорном за предрачуве и рачуне на којима се исплате оснивају. Потоме од парламента се не очекује, нити му је и дозвољено да предлаже непосредно или порез или трошак државни. Све што се од њега иште, јесте његово одобрење, и једина власт коју он има, јесте власт да одрече своје одобрење.

Начела која се у тој уставној доктрини обухватају и признају, ако се развију само докле се развити могу, показује како да се ограниче и определе обшти послови представничких скупштина. Пре свега, у свима земљама у којима се представнички систем практично разуме, признаје се да многобројне представничке скупштине не треба да саме јавну управу извршују. Правило то не оснива се само на најважнијим начелима добре владе, него и на начелима која воде успеху у руководењу ма каквог посла. Ни један скуп људи, докле се не органи-

зује и не доведе под заповест, није способан за радњу у правоме смислу. Па и један изабрани одбор састављен од неколико чланова, и то оних који су особито вични пословима што имају да се раде, биће вазда ниже оруђе каквој личности која се у његовој средини налази; а он би у карактеру бољи постао, ако би се та личност начинила вођем, па би јој се сви други чланови потчинили. Што боље може да изврши једна скупштина, него једна личност, јесте већање. Кад је нужно, или важно, да се мњења која су у борби, саслушају и оцене, тада се не може проћи без скупштине која већа. Такве скупштине, дакле, често су од користи и за саме административне послове, али уопште само као саветнице; јер тај посао боље се руководи, по правилу, под одговорношћу једнога човека. Па и само друштво на акције има увек у пракси, ако не у теорији, једног управитеља који послове руководи. Хоће ли се послови таквога друштва добро или рђаво руководити, то зависи поглавито од својстава неке извесне личности; а ако су остали управитељи од какве користи, та корист долази од савета које они тој личности дају, или од власти коју имају да бдију над њом, па и да јој на пут стану, или да је збаце, ако се она зло влада. Да они видно буду једнаки учесници с том личношћу у управи, то није од користи, него се тиме напротив знатно иштећава свако добро које су они способни да учине, а то, што се тиме у сопственим очима оне личности и у очима других људи, веома слаби чувство оне личне одговорности, коју би требало да она сама, лично и неподељено носи.

Али једна народна скупштина још мање је способна да администрује, или да заповеда у појединости онима, којима је администрација поверена. Такво мешање скоро је увек од штете, па баш и кад је поштено смишљено. Свака грана јавне администрације јесте стручна вештина; она има своја особена начела и старинска (традиционална) правила, од којих се нека не могу ни знати темељно,

докле се неко време у самоме послу неведба; а ни једно од њих немогу достојно оценити они који са самом струком посла практично познати нису. Ја не мислим да управа јавних послова има своје унутрашње тајне, које само посвећеније разумети може. Њења начела може сва појмити сваки човек који има здравога разума, и који у своме духу има прави нацрт околности и услова, на које се ту пазити има; али ти услови и те околности морају се знати, да би се њихов нацрт у духу имао; а знање не долази само од себе. У свакој грани јавног посла (као и у свакоме приватноме занимању) има правила од највеће важности, којима не зна разлога онај коме је ствар нова, па не слуги ни да их има; а то што су она опредељена да спречују опасности, или да служе противу неприлика, које њему никад на памет дошле нису. Ја сам познавао државника, министара, од више него од обичне природне способности, који чим су уведени у струку послова, њима нових, потстакли су одмах на смеј своје потчињене, а то оним изразом лица, са којим су они оглашавали као истину за коју се дотле није знало, и коју су они први осветлили, нешто што је по свој прилици било прва мисао свакоме који је икад на то очи бацио. И што је сваки тај напустио, чим је до друге мисли дошао. Истина је, да велики државник јесте онај, који зна кад да одступи од предања, као и кад да за предањем иде. Али је веома погрешно предпостављати, да ће он то боље умети чинити, ако не зна предања. Ко не зна начине рада, које је опште искуство освештадо, тај није способан да суди о околностима које ишту да се одступи од тих обичних начина рада. Да би се као што треба измерили и оценили интереси који зависе од послова што их која јавна власт ради, и последице које могу доћи од ког особеног начина руководења тих послова, за то се иште знања и особито изведбане моћи суђења, што се ретко налази у оних који нису за то васпитани; као што се и способност за преображавање закона ретко налази у оних који

то стручно изучавали нису. За свете тешкоће јамачно не би знала једна представничка скупштина, која би покушала да решава о посебним (специјалним) делима администрације. Ту би у најбољем случају неискусност заседавала у суђењу о искуству, незнање у суђењу о знању, незнање које никад и не слуги да постоји оно за што оно не зна, и које онако исто немарно као и надувено обезбеђује, ако и за увреду не сматра, свако тврдење о суђењу које би више пажње заслуживало, него његово сопствено. Тако је кад никакви саможиви интереси не посредују; али кад ови посредују, долази кајишарство са већом бестидности и дрскости, него и најгора корупција, које само може да буде у једноме јавноме звању под владом јавности. Није нужно да се дух саможивости шири на већину скупштине. У посебном случају доста је често, да он покрене двојицу или тројицу чланова њених. Та двојица или тројица имаће већег интереса, да скупштину на страну заведу, него што је изгледа да ће икоји други од чланова скупштине имати интереса да скупштину на прави пут изведе. Гомила у скупштини може своје руке чисте сачувати, али она не може показати будна духа, или бистрог суђења, у стварима о којима ништа не зна; а једна лењива већина, као и једна лењива личност, припада ономе који себи највише труда даде, да је за себе добије. Ррђавим поступцима, или рђавим постављењима једног министра, може се парламенат одупрети; а као што министри имају интереса да се бране, и њихови противници да их нападају, тиме се осигурава прилично непристрасно већање; али *quis custodiet custodes?* ко да се парламенту одупире? Један министар, као глава ове или оне гране јавне администрације, осећа се под неком одговорности. Једна скупштина у таквим случајима не осећа се ни под каквом одговорности; јер кад је икоји члан парламента изгубио своје место због гласа који је дао, о некој појединости администрације? Једноме министру или глави једне гране јавне администра-

ције, од веће је важности шта ће се мислити о његовим поступцима после неког времена, него шта ће се о њима одмах мислити; али једна скупштина, ако она узвике магновења за себе има, ма како ти узвици пренагљени и измајсторисани били, сматра себе, а и сваки је сматра, да је потпуно оправдана, па ма како несретне последице да би биле. Осим тога, једна скупштина неће никад лично искусити неугодности које од њених рђавих мера долазе, докле год те неугодности не би достигле онај размер, у коме би се као народна зла сматрале. Министри и административни званичници гледе их како се приближују, и имају да поднесу сву муку и сав терет покушаја да би их избегли.

Права дужност једне представничке скупштине у погледу на послове администрације, није да својим гласом о овима решава, него да се брине, да они који треба да о њима решавају, буду какви треба да су. Па и то они не могу постићи постављањем званичника. Нема дела за које би се неодољивије искало, да се изврши под строгим чувством личне одговорности, него што се иште за постављање званичника. Искуство сваког који је јавним пословима вичан, потврђује, да једва има дела према коме је савест обичних људи мање осетљива; једва случаја у коме се на способност мање гледа, нешто што људи не знају, а нешто што се они не брину за разлику у способности између једног и другог лица. Кад један министар учини што се сматра као поштено постављење, т. ј. кад он не иде за својим личним сродством, или за својом партијом, један незналица може претпостављати да ће он покушати, да то звање даде ономе који је најспособнији. Али то није тако. Један обичан министар сматра себе као дивоту врлине ако даде звање човеку од заслуге, или човеку који има право на неко признање публике, па ма то право и та заслуга била сама противност ономе, што се за звање иште. *Il fallait un calculateur, ce fut un danseur qui l'obtint* јесте у данашње

време једва у већој мери карикатура, него у времена Фигара; а министар сматра себе без сумње не само као оправдана, него и као заслужна, ако човек (коме је звање дао) добро игра. Осим тога, својства која чине да су поједини људи способни за извесне дужности, могу признати само они који познају те људе, или који узму на себе да испитају и оцене њихову способност, или по ономе што су они учинили, или по сведочанству оних који су у положају да их оцене. Кад на те дужности савести тако мало пазе они високи јавни званичници, који се могу учинити одговорним за постављање нижих званичника, како би морало то бити са скупштинама које се не могу учинити одговорним? Већ сад, па су најгора она постављења, која се чине да би се добила потпора, или обезоружала опозиција у представничкој скупштини; а шта би могли очекивати кад би сама скупштина јавне званичнике постављала? Скупштине које броје много чланова, икако и не гледе на стручне способности. Докле једап човек не доспе до вешала, мисли се о њему да је, од прилике као и други људи, способан скоро за свако место за које сам себе препоручити може. Ако се званичници које би постављала једна народна скупштина, не би постављали, као што се највише постављају, по партајској свези, или из личних обзира, онда би се они постављали: или што би били на гласу, да су од *опште* способности, ма тај глас и не био заслужен, или често, из никојег бољег разлога, него што би лично били популарни.

Никад се није сматрало као пожелано, да парламентар поставља и саме чланове кабинета. Доста је што он у ствари решава, ко ће бити први министар, или које ће бити оне две или три личности, између којих ће први министар изабран бити. Решавајући то парламент просто признаје, да је нека извесна личност на делу кандидат странке чију општу политику он треба да потпомаже. У истини, једино што парламент решава, јесте ово: која

ће од двеју или највише од трију партија, или дружина, саставити извршну владу; а мене саме партије решава који је од њених чланова најспособнији да се стави на чело. По владајућој пракци британског устава, чини се да су те ствари онако добро уређене, као што се само уредити могу. Парлимент не поставља ни једног министра, али круна наименује главу администрације у сагласности са општим жељама и наклоностима које су парламентом изражене, а друге министре по препоруци онога који је глава администрације. Сваки министар узима на себе сву, неподељену, моралну одговорност за постављање способних лица на друга звања администрације, која ису стална. У једној републици било би нужно другачије наређење; али што би ближе ово долазило у пракци ономе, које је у Инглеској тако дуго постојало, тим више би оно по свој прилици добро било. Или би, као у америкаанској републици, главу извршне власти морала изабрати нека чињеница сасвим независна од представничке скупштине; или би скупштина морала се задовољити да наименује првог министра, па да овога учини одговорним за избор његових другова и потчињених. За сва та умовања ја унапред кажем, да ће она бар у теорији наћи општег одобрења; премда у пракци представничке скупштине имају јаку тежњу, да се више и више мешају у појединости администрације, по ономе општем закону, по коме: когод има најјачу власт, долази све више у искушење да је преко мере употреби; а то је једна од практичних опасности које будућности представничких влада грозе.

Али је тако исто истина, премда се само од скоро и помало почиње признавати, да једна скупштина која броји много чланова, јесте онако мало способна за непосредне послове законодавства, као и за послове администрације. Једва да има које струке умнога посла, за коју би се искало онолико рада не само искусних и изведбаних духова, него и духова који су се другим и

трудним изучавањем стручно за рад спремили, колико се иште за посао око прављења закона. Тај разлог, и кад неби било другога, јесте довољан да се разјасни: зашто само један одбор, или неколицина људи, могу да израђују добре законе. Други, не мање пресудан разлог јесте овај: да се свака одредба закона са најбрижљивијим и најдубљим проницавањем њеног утицаја на све друге одредбе, сачинити мора; и да закон, пошто се направи, мора бити такав, да са ранијим законима једну сагласну целину представља. Није могућно, да се ти услови и у којој мери испуне, кад се закони тачку по тачку у једној мешовитој скупштини решавају. Нескладност таквог начина законодавства морала би свакоме на први поглед јасна бити, кад наши закони не би већ, по облику и саставу, били такав хаос, да забуна и противуречитост изгледају као да се никојим новим додатцима више повећати не могу. Па већ и сада у пракци се сваке године све више опажа, да наша законодавна машинерија никакo својој цели не одговара. Само оно време које се мора провести око законских предлога, чини парламенат све неспособнијим да доноси друге законе, него само оне који се на одељене и ограничене тачке односе. Ако се спрема какав законски предлог, који управо на то иде, да целину једног предмета обухвати (а није могућно, да се о једноме делу неког предмета какво треба законодавно наређење донесе, а да се и целина његова у виду нема) он се повлачи од једног годишњег састајања скупштине до другог, просто што није могућно да се добије времена за његово решење. Ту не помаже ништа што би законски предлог био састављен, по зрелом расуђењу, влашћу која се сматра као најспособнија, и којој сва помоћна сретства на расположењу стоје, или каквим одабраним одбором, коме су чланови изабрани као људи који су вични томе предмету, и који су године провели око проматрања и претресања стручне мере; тај предлог не може проћи, јер народна

скупштина неће да заборави драгоцену повластицу, да га својом невештом руком поклепа. У последње време уведен је у некој мери обичај, да се законски предлог, чим се, после другог читања, у начелу одобри, преда једноме изабраноме одбору, да би га овај у појединости промотрио; али се није нашло, да та практика чини да се мање времена изгуби после, кад цела скупштина као одбор предлог у претрес узме: мисли или приватне ћуди које су знањем надвладане, упорно теже да своју срећу пред судом незнања још једном покушају. Заиста, практика та усвојена је поглавито скупштином лордова, којој се чланови мање отимају око посредовања, мање маре за ово, и мање су суревњиви на важност својих личних гласова, него чланови изабране (народом) скупштине. А кад један законски предлог који има много чланака, са успехом издржи претрес у појединости, ко може описати стање у коме он из одбора излази! Ту су изостављени чланци од којих снага осталих зависи; уметнути су други нескладни, да би се задовољио који приватни интерес, или који ћудљиви члан од кога грозаше опасност да ће се предлог одгодити; па онда, на предлог какве надри-књиге, који само површног знања о предмету има, увучени су чланци што воде последицама које онај што је донео предлог, или они који су овај подуширали, нису могли у онај мах предвидети. За оправку таквих чланака мора се донети предлог већ на најближем годишњем састанку скупштине, па да не стане штете коју они праве. Садашњи начин руковођења тих ствари собом доноси ову незгоду: да законски предлог и разна опредељења његова једва кад разјашњују и бране они, из чијег су ума тај предлог и та опредељења изишли, а то што овци по свој прилици и не седе у скупштини. Њихова одбрана остаје на коме министру, или члану парламента, који их није сачињавао; коме се сви докази као на левак уливати морају, осим оних који су по себи сасвим јасни; који не зна праву снагу

своје ствари, нити зна којим разлoзима да је подупире, и који је сасвим неспособан да одговори на непредвиђене приметбе. Тој незгоди, уколико се тиче предлога владе, даје се доскочити, и њој се у неким представничким уставима доскочило, тиме што се допустило влади, да у свакоме дому скупштинском буде представљена људима у које она има вере, и који имају право да говоре, премда не да гласају.

Ако она већина народне скупштине, која је још знатна, и која никад не жели да предложи какву поправку, или да говори какву беседу, не би дуже остављала свеколико уређење посла онима који то желе; кад би та већина хтела расудити, како се још бољих способности за законодавство тражити и наћи може, него што је језик који лети, и дар који уме да наведе бираче да га изберу: брзо би се признало, да у законодавству, као и администрацији, једини задатак за који се једна представничка скупштина као позвана сматрати може, није у овоме: да та скупштина сама посао ради, него у овоме: да учини да се тај ради; да определи којим ће се или каквим људима он поверити; и да му, кад се он уради, даде или одрече народно одобрење. Свака влада која је способна за виши ступањ цивилизације, треба да има, као једну од својих главних чињеница, неку малу дружину, која неће бројити више чланова него што их један кабинет има, која ће радити као неки одбор законодавства, одређен поглавито да спрема законе. Кад се закони ове земље претресу (ревидују), па се у сагласности и у свезу поставе, као што ће јамачно скоро да буде, одбор кодификације који ће тај посао извршити, треба да остане као трајна установа, која ће бдити над израђеним послом, чувати га од кварења, и даље га дотеривати кад нужно буде. Нико не би желио да сами тај одбор буде властан да законе издаје; он би био одређен само да у сачињавању закона здраву свест заступа; а парламенат би саму вољу представљао. Никоје наре-

ђеће не би постало закон, докле га парламенат не би изречно освештао; а парламенат, или и сваки скупштински дом, био би властан не само да одбацује законске предлоге, него и да их шиље натраг одбору, да би их овај наново претресао и дотерао. Сваки скупштински дом имао би право и да узме иницијативу, па да одбору који хоће предмет упути, са налогом да о томе закон спреми. Одбор, наравно, не би имао власти да одрече своју услужност никојем законодавству које би земља желела. Кад би оба скупштинска дома у сагласију дала упутство, да се изради законски предлог за какву особену цел, одборници би били дужни да тај предлог спреме, ако не би хтели да изгубе своје звање. Пошто би се законски предлог једном саставио, парламенат не би имао власти да што у њему мења, него само да га прими или одбаци; или ако га у нечем не би одобрио, да га пошље натраг одбору на ново проматрање. Одборнике би постављала круна, али они би остајали у звању за неко одређено време, рецимо за пет година, осим ако би били уклоњени са звања на захтевање двају домова парламента, а из узрока: или што би се лично рђаво владали (као у случају судија), или што не би хтели да саставе законски предлог који би парламенат искао. Пошто би прошло пет година, сваки члан одбора престао би служити у звању, осим ако би наново постављен био. Тако би се имало згодна начина, да се ослободи оних, за које се не би нашло да су за своје дужности дорасли, па да се нови и млади духови у одбор уведу.

Нужност неког наређења које би томе одговорало, осећала се већ у атинској демократији. Ту, у време своје најпунније снаге, народна скупштина могла је истина издавати псефизме (понајвише одлуке о простим предметима политике), али законе, тако назване, могло је правити или мењати само друго једно тело, које је мање чланова имало, и које се сваке године обнављало. Чланови тог тела називали су се номотети; а њихова дужност била је да за-

коне и у скупу претресају (ревидују), и да их у сагласности међу собом одржавају. У инглески устав веома је тешко увести и једно наређење које је и по облику и у битности ново; али се сарамерно мало одвратности осећа према постизавању нових цели сретством примене постојећих облика и предања. Мени се чини, да би се могло наћи сретства, да се устав том важном поправком обогати, служећи се скупштином лордова. Одбор за спремање законских предлога по себи не би био већа принова у уставу, него што је установа за администрацију закона о надгледању сиромаша, или одбор за ограде. Ако би се са погледом на велику важност и достојанство звања, поставило као правило, да свака личност која буде постављена за члана законодавног одбора, ако не би била збачена са звања на захтевање парламента, буде властелин (а Peer) за живота, вероватно је: да би онај исти здрави разум и укус, који судске послове властеле оставља у пракци искључној бризи правника властелина, оставио и посао законодавства стручним законодавцима, изузев питања која обухватају политична начела и политичне интересе; да би законске предлоге који излазе из скупштине лордова, увек ти стручни законодавци састављали; да би влада предала овима да они састављају све њене законске предлоге; па да би и приватни чланови народне скупштине мало по мало нашли да је добро, и да даје изгледа да ће њихове мере кроз оба дома лакше проћи, ако их они не буду као законске предлоге подносили непосредно скупштини, него буду искали дозволење да их уведу и предаду законодавном одбору. Јер скупштини би, наравно, било слободно, да упути на проматрање ономе одбору не само предмете за себе, него и сваки посебан предлог, или састав законског предлога у опширности (*in extenso*), ако би се који члан осећао да је способан, да га спреми онако као што може проћи; а скупштина би без сумње сваки такав састав одбору упутила, па било само и као грађу, и због корисних савета које би он у

себи садржавао; као што би на исти начин поступила и са сваком поправком, или приметбом, коју би који члан скупштине писмено предложио, пошто би који предлог из руку одборника изишао. Мењање законских предлога одбором у коме би цела скупштина учествовала, престало би, не формалним укидањем, него изобичајењем; право се не би напустило, него би се метнуло у једну исту оружницу са краљевим *veto*, са правом одобравања пореза, и са другим старим оруђима политичног војевања, за које нико не жели да их види употребљена, али од којих и нико није вољан да се растави, из страха да се ма кад неће наћи, да она још у каквом ванредном случају требају. Таквим наређењима законодавство би заузело своје право место, као дело за које се иште способности, стручне науке и искуства; а уједно би се потпуно сачувала најважнија слобода народа, а то право овога: да над њим владају само закони које су одобрили његови изабрани представници; то право добило би још више вредности, почем би се ослободило од оних тежких, или не избежних незгода, што га сад прате у облику незналицког и рђаво смишљеног законодавства.

Прави задатак једној представничкој скупштини није да она сама влада и управља, за што је она сасвим неспособна, него да бди и контролише над владом, да светлошћу јавности расветљује послове ове, да је нагони да потпуно излаже и оправдава све од тих послова, које би овај или онај грађанин као сумњиве сматрао; да их осуђује ако нађе да су за осуђење, и ако они што су на влади, злоупотребе власт која им је поверена, или је извршују на начин који долази у противност са здравим суђењем народа, да их уклони са звања, и да изречно или у делу постави друге на њихово место. То је заиста замашна власт и довољно јемство за слободу народа. Уз то парламенат има још један задатак, који управо није мање важан од првог; а то: да буде уједно и народни одбор за жалбе, и народни сабор за мњења: поље на коме

ће се не само опште мњење народа, него и мњење сваког дела народа, па у колико је могућно и сваке одличне личности из његове средине, у пуној светлости развити, и већање изазвати; на коме свака личност у земљи може рачунати, да ће наћи и кога ко ће изразити њено мишљење онако исто, или још и боље, него што би она сама изразити могла, и то не само пред пријатељима и приврженицима, него и пред лицем противника, противу чијих навода њено мњење треба да се одржи; на коме ће они чије се мњење надвлада, осећати се задовољени што је оно саслушано, па је одбачено не из голе самовоље, него из разлога који се сматрају за претежније, те се као такви представницима већине народа препоручују; на коме свака партија, или свако мњење у земљи, може своју снагу огледати, и отрести се сваке заблуде о броју или о сили својих противника; на коме мњење које овлада у народу, проглашује себе као владајуће, и поставља у ред своје браниоце пред лицем владе, тако да ова може и мора да му уступи на прости проглас његове снаге, а без правог употребљења ове; на коме се државници најпоузданијим знацима могу уверити: који су основи мњења и снаге у напредовању, а који у падању, а то им даје могућности, да удешавају своје мере са погледом не само на садашње потребе, него и на будуће тежње. Представничким скупштинама често пребацују њихови непријатељи, да су оне састанци за прости разговор и брбљање. Једва да има подсмеха који је мање на своме месту, него што је тај. Ја не знам чиме би једна представничка скупштина могла да буде од веће користи, него говором, кад је велики, општи интерес земље предмет говора, и кад сваки став говора изражава мњење или каквог важног скупа људи у народу, или какве личности којој је неки такав скуп своје поверење поклонио. Место на коме се сваки интерес и свака боја мњења у земљи може, па још и са страху, бранити пред лицем владе и свију других интереса и мњења, и на коме се ови могу принудити да

свако мњење саслушају, па или да се с њим сагласе, или да кажу јасно зашто се не саглашују, такво место било би већ по себи, ако ни којој другој цели одговарало не би, једна од најважнијих политичних установа, какав само и где може да буде, и један од највећих благосова слободне владе. На такав „разговор“ не би се никад са малим уважењем гледало, ако се не би допустило да он „радњи“ смета; а он не би никад радњи сметао, ако би скупштине знале и признавале: да су разговор и већање њихов прави посао, јер *радња*, као плод већања, јесте задатак, не једне мешовите скупштине, него лица стручно изучених за њу; даље, да је прави позив једној скупштини, да пазн да таква лица буду поштено и разумно изабрана, а да се даље не меша у њихове послове, осим у колико је питање о неограниченом праву предлагања и критиковања, или о давању и одрицању посљедњег печата народног одобрења. Само у недостатку те разумне уздрживости могу народне скупштине покушавати да раде што оне не могу добро урадити — да раде послове владе, и да праве законе, и да се у многome саме постављају на место правог механизма; ту тада, наравно, сваки час који се у разговору проведе, јесте час који се правоме послу одузима. Али баш оно, што чини да су такве скупштине најнеспособније за послове законодавног савета, чини да су оне тим боље за свој други посао; а то је: што оне нису избор највећих политичних духова у земљи, из чијих би се мњења мало са поузданошћу извести могло о мњењу самога народа, него су, кад су правилно састављене, верна слика сваког ступња умности у народу, умности која је уопште овлашћена да даде гласа у јавним пословима. Њихов је задатак: да означују потребе, да буду орган за народна захтевања, и огњиште за претрес свију мњења о јавним пословима, и великим и малим; и, уз то, да критиком, а по потреби и одрицањем своје потпоре, ограничавају оне високе јавне званичнике, који државне послове у ствари руководе, или који постављају оне зва-

ничнике што те послове руководе. Само где се радња представничких скупштина у те разумне границе сведе, моћиће се користи народне контроле сјединити са не мање важним потребама вичног законодавства и вичне администрације потребама које постају све важније што се више и многостручније људски послови множе и шире. Да би се ти благосови сјединили, нема другог сретства, него да се оделе послови који ујамчују прве, од послова које битно ишту друге; да се посао контроле и критике одвоји од правог руковођења послова, па да се први повери представницима множине, а за друго да се осигура, под строгом одговорношћу према народу, стечено знање и извешана уметност стручно изучене и искрене неколицине.

Предходноме већању о пословима који припадају суверенској представничкој скупштини народа, треба да слеђује испитивање оних послова, који припадају потчињеним представничким скупштинама, што треба да постоје за цели које се тичу само места. И такво испитивање сачињава један битни део овог списка; али више разлога ишту да се оно одгоди, докле не промотримо како да се најсходније цели састави велика представничка скупштина, која је опредељена да као суверен контролише извршење закона и администрацију општих послова народа.

ГЛАВА VI

О недостатцима и опасностима којима је представничка влада изложена

Недостатци једног облика владе могу бити или негативни или позитивни. Негативне недостатке има он, ако, у рукама државних власти не усређује онолико моћи, колико треба да би се извршивали нужни послови једне владе, или ако вежбањем не развија колико треба активне способности и друштвена осећања у појединцима — грађанима. Ни у једноме од тих погледа није нужно да се много говори на овоме ступњу нашег испитивања.

Да једна влада нема моћи, колико јој треба да би одржала ред и дала могућности за напредак у народу, то је пре знак дивљег и суровог стања друштва уопште, него икојег посебног облика политичног ујединења. Ако је народ толико предан дивљој независности, да не може поднети ону меру власти, којој би за своју сопствену корист требао да се потчини, стање друштва (као што је већ примећено) није још зрело за представничку владу. Кад дође време за такву владу, у суверенској скупштини биће јамачно колико треба моћи за све нужне цели; а ако од те моћи не би доста извршној власти поверено било, то би се могло приписати само чувству саравњивости на страни скупштине а наспрам администрације, саревњивости какве ће по свој прилици бити само, где још није колико треба утврђена уставна власт скупштине, да оне који су на влади са звања збацује. Где год

је то уставно право у начелу признато, и у пракци сасвим меродавно, не треба се бојати да скупштина неће бити вољна, да својим сопственим министрима повери онолико власти, колико би збиља пожелано било; напротив, има опасности да ће им она превећ радо и у сасвим неодређеној мери власт одобрити, почем власт министра јесте власт онога тела, које министра поставља и у звању одржава. Међутим, сва је прилика, и опасности је за суверенску скупштину, да ће она бити издашна у власти, али да ће се доцније мешати у извршавање ове; да ће давати власт у укупности, а узимати је натраг у појединости, мешајући се непрестано у послове администрације. Зла која долазе кад скупштина прави посао владе на себе узима, на место да критикује и контролише оне који владају, осветљена су јасно у глави која пред овом иде. Противу таквог непозваног мешања не може се по природи ствари никаква друга јемства имати, него што је јако и опште уверење о штетности његовог утицаја.

Други негативан недостатак којег може да буде у једној влади, а то: да се личне, моралне, умне и активне способности народа не вежбају колико би требало, тај недостатак изложен је уопште у описивању значајних последица деспотизма. Што се тиче разлике између једног и другог облика народне владе, корист у томе погледу јесте на страни оног облика владе, који најдаље шири извршавање јавних послова, искључујући с једне стране најмање људи од права на гласање, а отварајући, с друге, свима сталежима грађана, у колико се то са другима тако исто важнима целима слаже, најшире учешће у појединостима судске и административне радње, као: поротским суђењем, примањем у општинска звања, и више свега што широм јавношћу и слободом већања, чиме се не само појединци наизменце, него и цела публика, привлаче у некој мери, да учествују у влади, па и у образовању и духовном вежбању чему учешће у влади води. Даље разјашнење тих користи, као и граница у којима се њима

тежити има, боље је да одгодимо докле не дође на ред, да говоримо о појединостима администрације.

Позитивна зла и опасности представничког, као и сваког другог облика владе, могу се свести на двоје: 1) на опште незнање и неспособност, или, говорећи умереније, на недовољне духовне способности у контролној скупштини; 2) опасност да ће ова бити под утицајем интереса који нису оно исто, што и опште благостање друштва.

Прво од тих зала, недовољност у вишим духовним способностима, јесте оно за које се уопште представља, да му је народна влада у већој мери изложена, него икоја друга. Енергија једнога монарха, сталност и мудрост аристократије, сматрају се као најповољнија противност колевивости и кратковидости и најбоље демократије. Међутим, то тврдење није никако онако основано, као што се на први поглед чини.

Кад се упореди са простом монархијом, представничка влада не стоји горе у томе погледу. Изузимајући сурова времена, наследна монархија, кад је она збиља таква, а није преобучена аристократија, надмаша много демократију у свима облицима оне неспособности, која се као карактеристична за посљедњу сматра. Ја велим, изузимајући сурова времена, јер у правоме суровоме стању друштва има знатна јемства за умне и активне способности господара. Његова лична воља сукобљава се непрестано са сметњама, које долазе од самовоље његових поданика и моћних личности из њихове средине. Околности друштва не доводе га много у искушење за раскошно уживање; духовна и телесна радња, особито политична и војена, јесу његови главни покретачи; а међу немирним поглаварима и незаконитим последницима он мало уважења има, и ретко да је задуго и за сами престо свој сигуран, осим ако у знатној мери има личне смелости, вештине и енергије. За што је средња мера дара онако висока међу Хенријцима и Едваридима наше историје, разлог томе може се читати у трагичној судбини другог Едварда и

другог Ричарда, и у грађанским ратовима и немирима под владом Џона и његовог неспособног наследника. И бурно време реформације произвело је више одличних наследних монарха, као што беху: Јелисавета, Хенриј четврти, Густав Адолф; али они беху понајвише у несрећи одрасли, наследили су престо у неочичаваноме недостатку ближњих наследника, или су имали борити се са великим тегобама у почетку своје владе. Одбако је европски живот мирнији изглед добио, само је ретко који наследан монарх показао више што од средње способности, а у општој одсечној мери стајали су наследни монарси испод средње мере и у дару и у снази карактера. Једна уставно абсолютна монархија сад се одржава (изузев магновене успехе каквог предузимљивог узурпатора) само помоћу духовних способности сталне бирократије. Руска влада и аустријска, па и француска у своме редовном стању, јесу олигархије чиновника; ту глава државе бира само поглаваре, а једва да ради више шта. Ја говорим само о правилном току њихове администрације; јер, наравно, воља господара опредељује више од посебних послова владе.

Владе које су биле вредне пажње у историји због трајне духовне способности и снаге у вођењу послова, биле су поглавито аристократије. Али оне су биле, без икаква изузетка, аристократије јавних званичника. Владајући кругови били су тако узани, да је сваки члан њихов, или бар сваки члан од утицаја, могао себи поставити, и збиља је поставио, јавне послове за активан задатак и главну радњу живота. Једине аристократије које су показале високе способности за владу, и које су радиле по сталним правилима политике, у више нараштаја, јесу римска и мљетачка. Али у Мљетачкој, ма да је привилегисани сталеж многобројан био, руковођење јавних послова било је усређено у једној малој олигархији у средини веће олигархије, која је цео живот била посветила изучавању и управи државних послова. Римска влада имала је више значај отворене аристократије као

и наша. Али право владајуће тело, сенат, био је уопште искључно састављен од лица која су извршивала јавне послове, и која су већ или заузимала, или се надаху да ће заузети виша звања државе, излажући се опасности строге одговорности у случају неспособности и неуспеха. Пошто су та лица једном постала чланови сената, беше цео живот њихов заложен државној служби; њима не беше дозвољено ни маћи се из Италије, осим ради извршења какве јавне дужности; и ако их цензори из сената уклонили не би, због гласа или владања што се сматраху као погрдни, трајала би њихова власт и одговорност докле год су живели. У аристократији тако уређеној, сваки члан осећаше да је његова лична важност сасвим скопчана са достојанством и уважањем републике у чијој је управи учествовао, и са улогом коју је он могао имати у њеним саветима. То достојанство и уважање беху сасвим друго што, него благостање или срећа општег скупа грађана, и често се никако не могаху довести у сагласност са овима. Али она беху у тесној свези са спољашњим успехом и повећањем државе, а ходећи скоро искључно за том цели, и римска и млетачка аристократија показиваху систематично мудру друштвену политику, и велике личне способности за владу, за које им је историје заслужно кредита дала.

Тако изгледа, да једине владе непредставничке, у којих висока политична вештина и способност не беху само изузетне, да такве владе, биле оне у монархијским било у аристократским облицима, беху битно бирократије. Посао владе био је у рукама стручних управљача; што је битност и смисао бирократије. Да ли они посао раде што су спремљени за њега, или су они спремљени за посао што треба да га раде, то у многим погледима велику разлику прави, али је без сваког значења за битни карактер владе. С друге стране, аристократије, као што је Инглеска, у којима сталеж коме је припала власт, извођаше ову једино из свога друштвенога положаја, а

није се нарочито спремао за њу, нити јој се искључно посветио, (у којих се, дакле, власт није извршивала непосредно, него средством представничких установа олигархијски уређених), стајале су у погледу духовне даровитости одприлике наједнако са демократијама; т. ј. оне су показивале таква својства у знатнијој мери, само за време магновене надмоћности коју су велики и популарни дарови, сједињени са одличним положајем, давали ма коме човеку. Темистоклес и Периклес, Вашингтон и Џеферсон, не беху у својим демократијама у већој мери изузетци, а беху јамачно сјајнији изузетци, него Четеми и Пили представничке аристократије у в. Британској, или Силе и Колбери у аристократској монархији Француске. Велики манистар у аристократским владама данашње Европе, јесте скоро онако исто ретка појава, као и велики краљ.

У погледу умних својстава једне владе упоређење има, дакле, да се чини између представничке демократије и бирократије; све друге владе могу се изоставити из рачуна. А ту се мора признати, да једна бирократска влада, у понеком важном погледу, понајвише боље стоји. Она сабира искуство, прибавља огледана и зрело смишљена старинска основна правила, и брине се за право практично образовање оних, који на делу послове руководе. Али она не гове тако исто и личној енергији духа. Болест која ожалашћава бирократске владе, и од које оне обично умиру, јесте рутина. Оне се упропашћују непромењивошћу својих основних правила; а још више општим законом по коме све што постане рутина, губи своје начело живота, па онда, немајући више духа који би радио у њему, окреће се као машина, а посао за који је опредељено, остаје неурађен. Бирократија тежи увек да постане педантократија. Кад је бирократија истинска влада, дух тела (као у језуита) гњечи личност одличнијих чланова њених. У звању владе, као и у другим звањима, једина мисао већине јесте да чини

што је научила; а нужна је народна влада, да би појмови човека који се међу њима стварајућим духом одликује, надвладали спречујући дух извезбане средње способности. Само у народној влади (остављајући на страну случај каквог особито даровитог деспота) могаше један човек као сер Рауланд Хилл савладати поштанску управу. Народна влада поставила га је на чело поштанске управе, па је заповедила да цело то тело, у пркос себи самоме, иде за покретом што му даје човек који сједињаваше стручно знање са личном крепости и оригиналношћу. Што је римска аристократија умакла тој значајној болести бирократије, за то је она имала очевидно благодарити својој народној основи. Сва стручна звања, како она која даваху место у сенату, тако и она која сенатори тражаху, поверавана су народним избором. Руска влада даје значајна примера и за добру и за рђаву страну бирократије: у њеним утврђеним основним правилима, која се са римском окорелешћу управљају истим целима, за којима се без спотицања иде од века до века; у значајној вештини са којом се за тим целима уопште иде; у страшној унутрашњој покварености, и у трајном организованом непријатељству противу поправака споља, непријатељству које аутократијска власт једног снажног цара ретко или никада не може да надвлада; јер стрпељиво противљење бирократског тела надмаша за дуго време случајну енергију једнога човека. Кинеска влада, бирократија мандарина, јесте, колико је нама познато, други очит пример истих својстава и махана.

У свима људским пословима, иште се утицаја који се боре, да би се снаге узајамно оживљавале, и да би се одржале у крепости и за своје праве задатке; а искључно тежење једноме добру, без обзира на друго које би га пратило, не излази на претераност једнога и на недостатке другога, него на пропаст и губитак и онога за које се искључно бринуло. Једна влада са извезбаним званичницима не може учинити за земљу оно, што

може да учини једна слободна влада; али се о њој може предпоставити, да је способна да учини нешто, што слободна влада, по себи, не може да учини. Ми налазимо, међутим да је нужна и нека спољна стихија слободе, да би она могла снажно или стално извршити свој сопствени посао. А тако исто и слобода не може произвести своје најбоље последице, и често сасвим пропада, ако се не може да нађе, како да се она са извезбаном и способном администрацијом сједини. Не би се могло ни једнога часа почасити између представничке владе, у народу који је поле сазрео за ову, и бирократије која се као најсавршенија замислити даје. Али је у исто време и једна од најважнијих цели политичним установама, да се постигне онолико својстава једне, колико се са другом сложити даје; и да се она велика корист, која се може имати кад послове руководе способни људи, стручно образовани за то, и благосови опште контроле, која припада представничким скупштинама целога народа, и коју ове озбиљно извршују, — да се та корист и ти благосови осигурају у колико се сложити дају. За ту цел много би се учинило, кад би се она разлика, о којој је говорено у предидућој глави, признала између задатка владе у правоме смислу, који се добро извршити може само помоћу стручног васпитања, и задатка да се изберу, надзиравају, и, кад затреба, контролишу они који ће послове владе радити, а то задатка који, у овоме као и у другим случајима, припада управо не онима који посао раде, него онима за чије добро тај посао треба да се ради. Не може се учинити никаква корака напред на путу који води способној демократији, докле демократија не буде вољна, да посао за који се иште стручне способности, раде они који те способности имају. Демократија има доста да ради, да би себе колико треба духовно спремила и васпитала за свој прави задатак, задатак да бди над онима који владају, и да их у границама закона одржава.

Како да се има и осигура колико треба духовне способности, то је једно од оних питања, која треба да се претресу у суђењу о правој саставу једног представничког тела. У којој мери састав овога не би одговарао тој цели, скупштина би упадала, посебним делима, у круг извршне власти; она би изгонила добре, а подизала и одржавала рђаве ministre; гледала би кроз прсте, или не би видела, у њима злоупотребе поверене власти, дала би се обманути њиховим лажним изговорима, или би одрекла потпору онима, који би се трудили да савестно изврше поверени им задатак; она би потпомагала, или налагала, саможиву, самовољну и ђудљиву, кратковиду, незналичку и предрасудљиву општу политику, страну и домаћу; она би укидала добре законе, или би рђаве издавала; отварада би врата новим злима, или са opakим упорством окоревала у старим; па би може бити, под утицајима који на страну заводе, који су магновени или трајни, и који излазе из ње саме или из средине њених бирача, трпеда или кроз прсте гледала поступке којима се закони сасвим на страну бацају, у случајима у којима правда једнака за све не би говела народноме ссећању. То све припада опасностима које долазе од оног састава представничке скупштине, што овој не може да осигура потребну меру увиђавности и знања.

Сад ћемо да промотримо она зла, која настају кад у представничкој скупштини преовладају начини рада које налажу неправедни интереси (по речима Бентама), т. ј. интереси који се више или мање боре противу општег добра друштва.

Опште признато је, да од зала што се поред монархијске и аристократијске владе догађају, знатан део долази од тог узрока. Интерес монарха, или интерес аристократије, било ове у скупу било појединих чланова њених, потпомаже се, или им се чини да ће бити потпомогнут, владањем противним ономе које општи ин-

терес друштва налаже. Интерес владе, н. пр., јесте да се што већи порез удари; а интерес народа, да се порез онолико смањи, колико само нужних трошкови добре владе допуштају. Интерес краља и владајуће аристократије јесте, да се има и извршује неограничена власт над народом, и да се натера овај да се потпуно покорава вољи и наклоностима оних који владају. Интерес народа јесте, да над њим у свакоме погледу онако мало контроле буде, колико се само даје сложити са постизањем праведних цели владе. Интерес, или привидни и уображени интерес, краља или аристократије, јесте да се не допусти никаква цензура над њима самима, или бар никаква у ономе облику, у коме би она, по њиховоме мишљењу, или грозила њиховој власти, или озбиљно сметала њиховој слободној радњи. Интерес народа јесте, да се сваки јавни званичник, и свака јавна радња или мерило сасвим слободно критикује. Интерес једног владајућег staleжа, било у аристократији или аристократијској монархији, јесте да присвоји себи неброј неправедних повластица, које му понекад пуне џепове о трошку народа, а понекад просто теже да његове чланове над другима људима узнесу, или што је то исто другим речима, да друге испод њих унизе. Ако је народ незадовољан, као што ће под таквом владом по свој прилици бити, интерес краља, или аристократије, јесте, да се тај народ одржава непрестано на нискоме ступњу умног развитка и васпитања, да се у њему неслога сеје, па и да се не да да му сасвим добро буде, да се не би „нагоио и посилио“, по познатој изреци кардинала Ришља у његовоме чувеноме „политичноме тестаменту“. Све то јесте у интересу једнога краља или аристократије, у просто саможивоме погледу, ако се, из страха да се не изазове одпор, не би развио противан интерес који би колико треба снажан био. Сва та зла производили су, а многа од њих још производе неправедни интереси краљева и аристократија, где је

њихова власт толика, да се могу подићи над мњењем осталих делова друштва; а не може се разумно ни очекивати, да ће такав положај другачије владање донети.

Све то одвећ је јасно у једној монархији или аристократији; али се понекад произвољно предпоставља, да се такви штетни утицаји не могу развијати у једној демократији. Гледећи на демократију онако као што се она обично појима, т. ј. као на владу бројне већине, може се рећи да је извесно могућно, да господарећа власт буде под утицајем појединачких или сталежњих интереса, који упућују на владање различно од онога, које би налагао непристрастан поглед на интерес свију. Предпоставимо да већину сачињавају белци, а мањину негри, или обратно: да ли се ту веровати може, да би већина једнаку правду мањини признала? Предпоставимо да се већина састоји од католика, а мањина од протестаната, или обратно; неће-ли ту бити исте опасности? Или, нека би већина била инглеска, а мањина ирска, или напротив, није-ли ту много вероватности за онакво исто зло? У свима земљама има једна већина сиромаша, и једна мањина која се наспрам те већине може назвати богата. Између та два разреда влада у многим питањима потпуна противност привидног интереса. Ми ћемо да представимо да је већина толико разумна, да увиђа како није од користи за њу, да сигурност сопствености слаби, и како би ова сваким делом самовољне грабежи ослабљена била. Али, нема-ли ту знатне опасности, да ће већина бацити, на имаоце тако зване остварене сопствености, и на веће приходе, претерани део, или и целину пореског терета, па онда да ће без зазора и повећати порезе, и ове потрошити на оно, за што она предпоставља да ће донети добитка и користи радничком сталежу? Предпоставимо, опет, мањину способних радника, а већину неспособних: искуство многих радничких дружина (Trade Unions), осим ако су јако оклеветане, оправдава зебњу: да се може наметнути једнакост заслуга као нека

обвеза, а укинути рад на парче, плаћање на сахат, и свака друга практика која већој вредноћи, или већим способностима, и већу награду осигурава. Законодавни покушаји да се плата повиси, ограничавање такмице на тржишту рада, ударање намета на машине, или ограничавање употребљења ових, и отешчавање, сретством намета или другог ограничавања, свију поправака које теже да уштеде који део постојеће радне снаге, — на, може бити, и заштита домаћег производства противу стране радиности, — све су то сасвим природни (а ја не смем да кажем да ли и вероватни) резултати чувства сталезког интереса у владајућој већини ручних радника.

Рећиће се, да ништа од свега тога не служи *правоме* интересу највећег броја људи. На то ја одговарам, кад се владање људи не би опредељивало никојим другим интересованим обзирима, него само онима што сачињавају њихов „прави“ интерес, онда ни монархија ни олигархија не би биле тако хрђаве владе као што су; јер јамачно врло јаки разлози дају се навести, и често су се наводили, да би се доказало, да се један краљ, или један владајући сенат, налазе у најдостојнијем положају, кад праведно и будно владају над једним раденим, богатим, просвећеним и духовно узвишеним народом. Али, краљеви су само понекад, а олигархије, колико је нама познато, нису никада показале да тако узвишено појимају свој сопствени интерес: па одкуд да очекујемо узвишенији начин мишљења од простих радника? Не што је њихов интерес, него што они предпостављају за свој интерес, то је важан предмет расуђења у погледу њиховог владања; а осуђује се свака теорија о влади која предпоставља, да ће бројна већина по правилу чинити оно, што никоји други овлашћеници никад не чине, нити се може очекивати да чине, осим само у изузетним случајима, а то: да се у своме владању опредељују својим правим пресудним интересом, за разлику од њиховог непосредног и привидног интереса. Нико,

јамачно, не може сумњати, да би оне убитачне мере које су напред споменуте, и многе друге које су тако исто рђаве, служиле непосредном интересу велике гомиле неспособних радника. А сасвим је могућно, да би оне служиле само живом интересу целог данашњег нараштаја радника. Малаксање вредноће и делатности, и смањену побуду за штедњу, што би оне најпосле донеле, може бити да би мало осетили неизвећбани радници у течају једнога простога живота. Неке од најнесретнијих промена у људским пословима биле су, што се тиче њихових отворенијих непосредних последица, спасоносне. Деспотизам Цезара беше велико добротинство целоме нараштају у коме је био установљен. Њиме је учињен крај грађанском рату, смањена знатно грабеж и тиранија претора и проконсула; потпомогнута понека уметност која живот дражим чини, па је потпомогнуто и духовно образовање у свима не политичним струкама; подигнути су споменици књижевног дара, који заносе уображење оних, што површно читају историју, и што неразмишљају да људи којима деспотизам Августа (као и Лоренца од Медичи и Лудвика XIV.) за своју сјајност захвалити има, беху сви у прошлости нараштају образовани. Нагомилано богаство, и духовна енергија и делатност, што су столећа слободе произвела, осташе на корист првome нараштају робова. Па опет то беше почетак *владавине* која је својим поступним развитаком сву цивилизацију што је била добивена, неосетно збрисала, докле царевина, која беше освојила и гвозденом руком обухватила свет, није сасвим изгубила и своју војену снагу, тако да су варвари, којима су три или четири легије увек одолети могле, били у стању да поплаве и заузму скоро целу огромну просторију њену. Нови покрет што га хришћанство даде, дошао је баш кад треба, да вештине и науке од процести спасе, и да сачува човештво од падања у помрчину, којој може бити краја било не би

Кад говоримо о интересу једног скупа људи, па и о интересу једног човека за себе, као о начелу које опредељује њихову радњу, онда питање: шта би један проматрач који је од предрасуда слободан, сматрао као њихов интерес, јесте нешто најнезнатније у целој ствари. Као што Колериџ примећује, човек прави разлог, а не прави разлог човека. Шта је у интересу човеку да ради или да не ради, то зависи мање од спољашњих околности, него од овога: какав је он човек. Ако хоћете да знате шта је у пракси интерес једнога човека, морате сазнати каква су му обична осећања и мисли. Сваки има двојаких интереса, интереса за које се он брине, и интереса за које се он не брине. Сваки има саможивих и несаможивих интереса, а један саможив човек навикне се да се брине о првима, а да се не брине, о другима. Сваки има садашњих и будућих интереса, а који се брине за садашње, а не брине за будуће интересе, јесте неувиђаван човек. Не чини много, што по сваком тачном рачунању последњи може да буде знатнији, ако га његове навике воде да своје мисли и жеље само на прве управља. Било би залудно покушавати, да се један човек који бије своју жену и злоставља своју децу, убеди да би он био сретнији кад би с њима у љубави и у слози живио. Он би био сретнији кад би био од оних који би тако живити могли, али он није од тих, и по свој прилици за њега је већ доцкан да постане такав. Таквومه као што је, задовољење његове жудње за господарењем, и угађање његовој свирепој ђуди јесу, по његовome осећању, веће уживање за њега, него што би било уживање које би он био способан да изведе из задовољства и љубави оних који зависе од њега. Њихова радост није и његова радост, и он се не брине за чим они жуде. Његов сусед који дели радост и бригу са својима, јесте по свој прилици сретнији човек него он; али кад би било могућно убедити га о томе, убеђење то, по свој прилици, само би још горе распалило његову злоћудност, или његову раздражљивост.

У средњу руку онај који се брине о другим људима, о својој отачбини, или о човештву, јесте сретнији човек, него онај који се не брине; али од какве је користи да се та наука проповеда ономе, који се не брине ни о чему другоме, него само о својој сопственој угодности, или о своме сопственоме цепену? Тај не може да се брине о другим људима и кад би хтео. То је као кад би се црву који по прабини пузи, проповедало, како би боље за њега било, кад би он био орао.

Већ је опште признато, да обе зле склоности о којима је реч, склоности да се самољиви интереси предпоставе интересима који се с другима људима деле, а садашњи и непосредни интереси овима који су посредни и удаљени, те склоности јесу својства која се особито изазивају и подпомажу кад се власт у рукама има. Чим који човек, или који staleж људи, добије власт у своје руке, одмах и лични интерес тога човека, или одељени интерес тога staleжа, добије сасвим нов ступањ важности у њиховим очима. Гледећи како их други обожавају, они почињу и сами себе обожавати, и мисле да имају право рачунати себе као да би вредили сто пута више, него други људи; докле лакоћа са којом они раде што им је воља, без обзира на последице, неосетно слаби навике које чине, да људи имају пред очима бар оне од тих последица, које се њих самих тичу. То је смисао светског предања, које се на општем искуству оснива, и по коме се људи влашћу кваре. Сваки зна како би неупутно било, из онга што један човек у приватном положају јесте или чини, изводити да ће он то исто чинити и као деспот на престолу, где зле стране његове људске природе, у место да се ограничавају и држе у потчињености сваком околношћу његовог живота, и сваком личношћу која га окружује, налазе на услузи све личности, и на руци све околности. Било би тако исто неупутно очекивати такво што и од једног staleжа људи, па звали се ови демос, или ма како. Пека би они били ма колико скромни и доступни

разуму, докле је над њима власти јаче од њих, опет морамо очекивати да ће се они сасвим променити у томе погледу чим постану најјача власт.

Владе се морају правити за људе као што ови јесу, или као што су способни да скоро постану, и у сваком стању развита што га је човештво, или ма који разред у човештву, досад достигао, или је изглед да ће га скоро достићи, интереси за којима ће они ићи, кад само о своме личноме интересу мисле, биће само искључно они који су јасни на први поглед, и који на њихово садашње стање утичу. Само несаможива пажња за друге, а особито за оно што њих преживљује, за идеју потомства, отачбине, или човештва, па оснивала се ова на симпатији, или на чувству дужности, само таква пажња може мисли и тежње сталежа или скупова људи управити интересима удаљеним, или интересима за које се дубља увиђавност иште. А не може се тврдити, да би био разуман и један облик владе, који би као услов предпостављао, да та узвишена начела радње буду руководсћи и меродавни покретачи у понашању људи средње способности. На неку извесну меру савесности и несаможивог јавног духа, може се праведно рачунати у грађана сваког друштва које је за представничку владу сазрело. Али било би смешно очекивати та својства у онаквој ступњу, и у свези са онаквом духовном моћи распознавања, као што би она требала да буду, па да дају доказа противу свега, што изгледа као обмана, и што тежи да ономе што је само интерес сталежа, даде изгледа као да би то било заповест правде и општег добра. Ми сви знамо какве се опаке обмане могу наводити у одбрану сваког акта неправде, који је икада за уображену корист гомиле предложен. Знамо колико је људи, који иначе нису будале или рђави, мислило да је праведно да се народни дуг не призна. Знамо колико њих, који нису без дара, и без знатног утицаја на народ, мисле да је право, да се цео терет пореза баци на заштеде, или на тако назв. остварену сопственост, а они којима су предци

па и они сами потрошили све што су примили, да остану, као у награду за такво примерно владање, сасвим поштеђени од пореза. Знамо какви снажни докази, тим опаснији што у себи нешто истине имају, могу да се наведу противу сваког права наследства, противу властитости да се оставља наследство, и противу сваке користи, коју би неко преимућно над другим имао. Знамо како се лако може доказати безкорисност скоро сваке гране знања, на потпуно задовољење оних који тога знања немају. Колико је њих који нису сасвим глупи људи, али мисле да је научно изучавање језика без користи, да је без користи и стара књижевност, и сва ученост, и лођика и метафизика; да су појезија и лепе вештине неплодне и ништаве; да је политична економија од саме штете? Па и саму исгорију проглашавали су неки даровити људи за безкорисну и штетну. Ничему другоме него само ономе познавању са спољашњом природом, које се искуством добија, и које непосредно служи за произвођење предмета што су за живот нужни, или су за чула пријатни, — само томе познавању признало би се да је од користи, ако би публика и најмање била орабрена да о томе сумња. Је ли разумно мислити, да ће и образованији духови него што се може очекивати да ће бити они, који ће бројну већину сачињавати, имати тако нежну савест, и тако праведно суђење о ономе, што је њиховоме сопственоме привидном интересу противно, да одбаце те и небројне друге обмане, које ће им се са свију страна наметати, чим дођу до власти, да би их навеле, да иду за својим сопственим саможивим склоностима и кратковидим појмовима о њиховоме сопственоме добру, упркос правди, о трошку свију других стадежа и потомства?

Једна од највећих опасности демократије, као и свију других облика владе, јесте, дакле, у злосретном интересу оних који власт у рукама имају; то је опасност једностраног, стадежког законодавства, опасност владе која је намерна (па достигла она збиља своју намеру или

не достигла) да служи непосредној користи господарећег сталежа на трајну штету целог друштва. А једно од најважнијих питања о којима треба расудити, кад се опредељује најбољи устав једне представничке владе, јесте: како да се дође до снажних јемстава противу тог зла.

Аке ми сматрамо као неки сталеж, политично говорећи, неки број људи који исти злосретан интерес имају, — т. ј. које непосредан и привидан интерес упућује на исте зле мере, онда би требало желити, да никакав сталеж, и никакво уједињење сталежа вољних да се сједине, не буде у стању да извршује претежан утицај у влади. Једно данашње друштво, које није подељено у себи јаким антипатијама расе, језика, или народности, може се сматрати као у главном подељено на два табора, који упркос разликама у појединости, одговарају у целини двама различним правцима привидног интереса. Речимо (у кратким општим изразима), да су радници на једној страни, а они који дају рада, на другој, рачунећи међу ове који дају рада, не само капиталисте који су се од рада повукли, и имаоце наслеђеног богатства, него и све оне високо плаћене раднике (као што су стручни научењаци) који по своме васпитању и начину живота богаташима на близу стоје, и који имају изгледа и честољубља да у тај сталеж уђу. Радницима на другој страни могу се придати и они мањи даваоци рада, који по својим интересима, обичајима и упечатцима васпитања, стоје на близу радничким сталежима, у жељама, укусима и целима, и који обухватају знатан део малих занатлија и трговчића. Ако би у друштву тако састављеном представнички систем могао да се усаврша до узора, и ако би било могућно да се он у томе стању одржи, његово уређење морало би бити такво, да она два сталежа, ручни радници и који се у њихов ред уврстити могу, на једној страни, а они који дају рада, и који се у њихов ред уврстити могу, на другој страни, буду, у уређењу представничког система, у равнотежу постављени, те да сваки

може утицати одприлике на једнаки број гласова у парламенту. Јер да предпоставимо, да би већина сваког стадежа, у каквој разлици између ових, била поглавито руковођена својим стадежким интересима, остала би у сваког стадежа једна мањина у којој би обзир на те интересе био потчињен разуму, правди и добру свију; и таква мањина једног стадежа, кад би се сјединила са целим другим стадежом, дала би превагу противу свега што би већина њеног сопственог стадежа потраживала, но што не би требало да претегне. Разлог зашто најпосле у једноме сносиво уређеноме друштву, правда и општи интерес понајвише побеђују, јесте: што су засебни и самостивни интереси човечијег рада скоро увек подељени; неки налазе интереса у ономе што је зло, а неки опет налазе и сами свога интереса у ономе што је право: и они које руководе виши обзир, ма да их је тако мало, и ма да су тако слаби, да не могу све друге победити, обично после довољног већања и борбе постају толико јаки, да могу дати превагу на корист оним приватним интересима, што су на истој страни на којој су и они. Представнички систем треба да се установи тако, како ће да одржи то стање ствари: он не треба да допусти никојем од разних стадежких интереса, да постане толико јак, да може претегнути противу истине и правде, и других сједињених стадежких интереса. Међу личним интересима треба увек да се одржава равнотежа, тако како ће сваки од њих имати изгледа за успех, само кад добије за себе бар знатан део оних, који раде, по вишим разловима, и који имају шире, дубље и даље погледе.

ГЛАВА VII

О правој и лажној демократији. Представништво свију и представништво већине само

Виделисмо, да опасности којима је представничка демократија изложена, јесу двојаке: опасност неког ступња умног развитка у представничком телу, и у народном мишљењу које то тело контролише; и опасност стадежког законодавства са стране бројне већине, кад је ова сва из истог стадежа састављена. Сад имамо да промотримо, колико је могућности, да се демократија уреди тако, да се, без стварног иштећивања значајних користи демократијске владе, уклоне она два велика зла, или бар да се она смање, у мери која се само људском моћи изучавања докучити може.

Обичан начин којим се то постићи мисли, јесте: да се демократијски значај представништва ограничи, тиме што ће се више или мање ограничити право гласања. Али има нешто што пре свега на уму имати треба, и што, кад се достојно оцени, знатно преиначава околности, за које се предпоставља, да чине да је такво ограничење нужно. И потпуно једнака демократија, у народу у коме један једини стадеж бројну већину сачињава, не може да буде слободна од извесних зала; али та зла знатно се отешчавају овом истином: да демократије које данас постоје, нису владе једнакости, него су, на корист господарећем стадежу, систематична неједнакост. Две веома различне идеје обично се мешавају под именом демократије. Чиста идеја демократије, по своме опредељењу, јесте: да цео

народ, представљен на основу једнакости, влада над целим собом. А као што се обично појимала, и као што се досад практиковала, демократија значи: да над целим народом влада проста већина народа, искључно представљена. Прва значи оно исто што и једнакост свију грађана, а последња, која се чудновато са том једнакошћу смешава, јесте влада повластице на корист бројне већине, која у делу једина има гласа у држави. То је неизбежна последица начина на који се сад гласови сабирају, и поред кога мањине сасвим уображено право гласа имају.

Заплет идеја ту је велики, али је тако лако извести на чисто те идеје, да би се дало мислити, да би доста било, да се ствар и најповршније означи, па да је сваки поде увиђаван дух у њеној правој светлости сагледати може. Што то није тако, има се приписати сили обичаја; овај чини да и најпростија идеја, ако није ближе позната, онако тешко улази у дух, као и она која је много заплетенија. Да мањина мора попустити већини, мањи број већем, јесте већ позната идеја; па према томе и људи мисле, да није нужно даље размишљавати, и њима не пада на ум, да има неког средњег пута између допуштања мањем броју да буде онако исто снажан као и већи, и потпуног збрисавања мањег броја. У једном представничком телу које збиља већа, мањина мора наравно бити надвладана; а у једнакој демократији (почем менења бирача, кад их се ови тврдо држе, опредељују менења представничког тела) већина ће, сретством својих представника, надгласати и надвладати мањину и њене представнике. Али, следује-ли отуда, да мањина никаквих представника уопште не треба да има? За то што већина треба да надвлада мањину, мора-ли већина имати све гласове, а мањина ни једнога? Је-ли нужно да мањина не буде ни саслушана? Ништа друго не може једно разумно створење са том ненужном неправдом помирити, него обичај и старо удружење идеја. У једној збиља једнакој демократији био би сваки део народа

представљен, и то не несарамерно, него сарамерно. Већина бирача имала би увек већину представника; а мањина бирача имала би увек мањину представника. Рачунећи човека на човека, мањина би онако потпуно представљена била, као и већина. А докле мањина тако представљена није, ту нема владе једнакости, него има владе неједнакости и повластице; ту један део народа господари над осталим; ту се једном делу народа не да да у једнакој мери и праведно утиче у представништво, противно свима начелима праведне владе, а више свега противно начелу демократије, која исповеда једнакост као свој прави корен и своју праву основу.

Неправда и повреда начела нису мање јавне зато, што они који од њих страдају јесу у мањини; јер у коме друштву овај или онај појединац не вреди колико и сваки други појединац, ту нема једнакога права гласа. Али, није то само мањина што страда. Демократија тако установљена, не достиже ни своју видну цел, а то да власт владе у свима случајима бројној већини у руке преда. Она чини нешто сасвим друго; она даје ту власт већини већине, која може да буде, и често јесте, само мањина целине. Сва начела најбоље се испитују примерима крајности. Предпоставимо, дакле, да у једној земљи, у којој влада једнако и опште право гласа, има оспореног избора у сваком изборном округу, и да се сваки избор обавља малом већином. Парлименат тако састављен, представља мало више него просту већину народа. Тај парлименат предузима послове законодавства, и усваја важне мере простом већином својих чланова. Каква јемства има ту, да су те мере сагласне са жељама већине народа? Скоро половина бирача, пошто је надгласана на месту избора, није имала уопште никаква утицаја на одлуку; а сви ти бирачи могу бити, и већина њих по свој прилици јесу, противни реченим мерама, јер су гласали противу оних, који су те мере увели. Од осталих бирача, скоро половина њих изабрали су представнике који су, по нашој предпоставци,

противу истих мера гласали. Могућно је, дакле, а није и невероватно, да је само мањини народа било угодно мњење које је надвладало, премда та мањина сачињава већину оног дела народа, који је установама земље до господарећег staleжа подигнут. Ако би демократија значила извесно господарство већине, то господарство не би се могло осигурати другачије, него ако би се допустило да сваки појединац вреди једнако у општем скупу. Свака мањина која би се изоставила, било намерно било самом игром машинерије, дала би снагу не већини, него ма којој другој мањини.

Једино што се на то суђење одговорити може, јесте ово: као што разна мњења у разним местима владају, тако и мњење које је у мањини у неким местима, има већину за себе у другима, а у скупу свако мњење које постоји међу бирачима, добија свој прави део гласова у представништву. То је на близу истини у данашњем стању бирача; кад то не би било, неслога скупштине са општим чувством земље, брзо би на видик изишла. Али то не би више било истина, ако би се право бирања на већи број становника распрострло; а још мање би то било истина, ако би се то право на цео народ раширило. Јер у томе случају већина би се у сваком у месту састојала из ручних радника; па ако би било питања, које би се између тих радника и осталог народа решити имало, ни један други staleж не би могао успети, да се ма где његов кандидат избере. Нема ли већ и сад много жалбе, да у сваком парламенту знатан број бирача, који желе и брину се да буду представљени, немају ни једнога члана у скупштини за коју су гласали? Је-ли праведно, да сваки бирач н. пр. од Мерилабона мора бити представљен двама кандидатима које парохиске скупштине одреде, а сваки бирач од Финсбура или Ламбета онима које (по општем веровању) механције кундидују. Бирачи којима највише високо образованих и јавним духом одушевљених људи у земљи припадају, а то бирачи великих вароша, сада већином или нису никако

представљени, или су рђаво представљени. Бирачи који су у партајској политици на другој страни, а не на страни мештанске (локалне) већине, нису никако представљени. Од оних који су на страни те већине, много њих јесу лажно представљени; а то што су морали да приме за кандидата онога, који је у њиховој политичној странци највише гласова за себе имао, премда се његове мисли могу разликовати од њихових у сваком другом погледу. То стање ствари јесте, у неким погледима, још горе него кад се мањини уопште не би допустило да гласа; јер тада би бар већина могла имати члана који би право њено мишљење заступао: докле сада нужност да се партија одржи неподељена, из страха да противници маха не добију, нагони све да гласају или за онога који им се први са бојом њихове партије представи, или за онога кога њихови мештански вођи кандидују; а ови, ако им одамо част, коју они врло ретко заслужују, претпостављајући да њихов избор не бива под утицајем њихових личних интереса, морају, да би осигурали прикупљање целе њихове снаге, поставити за кандидата онога, противу кога нико из странке ништа особито навести не може, — а то човека без сваке одличне особине, и без икаквог познатог мњења, осим основних начела странке. Јасна примера томе даје републикански савез северне Америке; ту, кад се бира председник, најјача партија никад не сме поставити за кандидата ни једнога од својих најјачих чланова, јер сваки од ових, већ тиме што је дуже времена публици на очима био, учинио је себе одвратним једноме или другоме делу партије, те с тога његово име не даје онолико сигурности да ће за себе ојединити све гласове партије, колико име онога о коме публика никад ништа није чула пре, него што је он за кандидата проглашен. И тако, онај кога и најјача партија избере, представља може бити праву жељу само оног узаног окрајка, којим та партија другу бројно надмаша. Сваки одељак партије чија је потпора за успех нужна, може да постави вето против кандидата. Сваки одељак

који се упорније од осталих држи, може принудити све друге да усвоје његовог кандидата; а та претежнија издржљивост, наћиће се, по несрећи, чешће код оних који остају стални за љубав свог сопственог интереса, него код оних који су издржљиви за љубав јавног интереса. Избор већине опредељиваће се, дакле, по свој прилици, оним делом бирача, који је најстрашивији, најтешњег срца, и пун предрасуда, или који се најупорније држи искључивог сталног интереса; у томе случају бирачка права мањине остају без користи за оне цели, за које се гласови дају, и служе само да би се већина натерала, да прими кандидата најслабијег или најгорег дела својих чланова.

Да многи, признавајући та зла, сматрају их као цену која се мора платити за једну слободну владу, то никако није чудно; до скоро то беше мњење свију пријатеља слободе. Али, обичај да се прелази преко тих зала као да противу њих не би било помоћи, постао је тако укоренен, да многи изгледају као да су изгубили способност, да гледе на њих као на нешто противу чега би се они хтели помоћи, само кад би могли. Од очајавања о помоћи врло често је само један корак до одрицања самога зла, противу кога би помоћи требало; а отуд долази одвратност противу предлога помоћи, као да би онај који помоћ предлаже стварао зло, у место што нуди помоћ противу њега. Људи су тако огуглали на зла, да осећају као да би било неразумно, ако не неправо, противу њих жалити се. Али, дада се та зла избећи или не, свакојако мора бити кратковид пријатељ слободе онај, чији дух она не притискују, и који се не би радовао открићу, по коме се од њих ослободити може. Ништа није извесније, него да сважно збрисавање мањине није никако пужна или природна последица слободе; и да оно, далеко од сваке свезе са демократијом, јесте сасвим противно првоме начелу демократије, по коме представништво треба да буде у саразмери са бројевима. Једна од битних потреба демократије јесте, да мањине буду сарамерно представ-

љене. Без тога не може да буде праве демократије, него може да буде само лажне, привидне демократије.

Они који су унеколико увидели и осетили снагу тих разлога, предлагали су разна сретства, којима би се зло, у већој или мањој мери, ублажити могло. Лорд Џон Росел, у једноме од својих предлога за реформу, увео је неку предохрану, по којој би извесни окрузи бирача три члана бирали, и по којој би у тим окрузима сваком бирачу било допуштено, да даде гласа само за два кандидата. Г. Дизреили, обновио је, у најновијим дебатама, спомен на тај предлог, пребацујући за њега ономе који га је истакао; он као да је мњења, да се једноме конзервативноме државнику пристоји, да пази само на сретства, и да са презрењем одрече свако сачуствовање ономе који би се, ма и само један пут, упустио у мишљење о целима¹. Други су предлагали, да се свакоме бирачу допусти да гласа само за једног кандидата. По свакоме од тих планова, једна мањина која би износила

¹ Та бесмислица г. Дизреила (од које је сер Џон Пакинџон наскоро нашао прилике да се одвоји, што му на велику част служи) јесте, међу осталим, говорећи пример: како мало конзервативни вођи конзервативна начела разумеју. И да не тражимо од политичких странака онолико врлине и увиђавности, колико би требало да имају, па да начела својих противника могу разумети, и знати кад да се она примену, опет можемо рећи, да би био велики напредак, кад би свака странка своја сопствена начела разумела, и по њима радила. Добро би било за Иглеску кад би конзервативци доследно гласали за све конзервативно, а либерали за све либерално. Тада не би имали тако дуго чекати за стварима које, као данашње и многе друге важне мере, јесу у знатној мери и једно и друго. Конзервативци, као странка која је по закону свога бића најглупља, имају да одговарају за највеће грехове те струке; а жалосна је истина ово: кад би се ма каква мера предложила о нечему што је у истини, у великоме и у далекоме смислу конзервативно, па би и либерали били вољни да гласају за то, велика гомила конзервативаца бацала би се слепо на ствар, те би спречила примање предлога.

онолико, колико износи једна трећина бирача у месту, или још и више, била би у стању, ако ништа више покушала не би, да бар једнога од трију чланова избере. Исто то постигло би се још на бољи начин, ако би бирач, као што је предложено у једном даровитом саставу г. Џемса Гарта Маршала, задржао сва три гласа, али би му било слободно, да их сва три за истога кандидата даде. Ти планови, премда неизмерно бољи него никакви, опет су само за нужду, а достижу тек непотпуно своју цел; јер све мештанске маџине, које износе мање него трећину бирача, и све маџине које су састављене из разних округа бирача, па ма колико да би оне бројиле, остале би непредстављене. Међутим, много је сажалевати, што ни један од тих планова није у извршење узет, јер да је ма који од њих примљен, признало би се право начело, и спремио пут за његову потпунију примену. Али права једнакост представништва неће се постићи, докле год сви бирачи који једну мисао деле, чим њихов број достигне средњи број једног округа бирача, па ма где у земљи они становали, не буду властни да се једно с другим сједињавају у цели избора једног представника. Тај ступањ савршенства у представништву изгледао је као непрактичан, докле један човек од великог дара, способан и за простране опште погледе и за изналазак практичних појединости — г. Томас Хер — није доказао његову могућност, нацртав план за његово остварење, план који је донет у облику састава једног парламентског акта, и који има скоро безпримерну заслугу: да приводи у дело једно велико начело владе, начином који се приближује узорном савршенству у погледу на посебну цел, докле у исто време достиже и више других цели, које једва да су мање важне.

По томе плану, јединица представништва, број бирача који би били овлашћени да имају свога представника, определио би се онако као што се обично опредељује средњи број, а то овако: укупан број оних који

гласају, поделио би се бројем чланова скупштине: па сваки кандидат који би тај количник гласова добио, сматрао би се као изабран, ма колики да би био број бирача који би у једноме месту гласали. Гласови би се, као и сад, давали у појединим местима; али свакоме бирачу било би слободно да гласа за ког хоће кандидата, па ма у којем крају земље да би се овај за посланика понудио. Они бирачи, дакле, који не би желели да буду представљени ни једним од мештанских кандидата, могли би својим гласом припомоћи избору онога, који им се најбоље допада од свију кандидата у земљи, који су изјавили да би радо примили избор. Утолико би то учинило, да постану истином у ствари бирачка права мањине, којој би се иначе у делу одузимало право гласа. Али је важно да не само они, који нећеју да гласају ни за једног мештанског кандидата, него и они који гласају за кога од ових, па остану у мањини, буду у положају да на другоме месту нађу представника кога у своме сопственом округу нису успели да добију. У тој цели предлог наређује, да свакоме бирачу буде слободно, да на својој гласачкој листи, поред оног имена које он свима другима предпоставља, запише још и друга имена. Његов глас увек би се рачунао само за једног кандидата; али ако кандидат кога је он на прво место ставио, не би био изабран, почем не би добио колико треба гласова, онај кога је он на другоме месту ставио, може бити да би сретније прошао. Он би могао раширити своју листу на већи број кандидата, по реду као што би их он једнога другоме предпоставио; тако да и онда, кад имена која на челу листе стоје, или не могу да добију колико треба гласова, или могу да их и без његовог гласа добију, — и тада још његов глас може да се употреби за другог ког кандидата, чији би избор он хтео да потпомаже. Да би се добио број посланика који се иште па да скупштина потпуна буде, и да се не би дало да веома популарни кандидати привуку на

своје име скоро све гласове, нужно је да се ни једноме кандидату, па ма колико он гласова добио, не рачуна за избор више него само колико се иште гласова; осталима од оних који су за њега гласали, да се гласови урачунају за оног кандидата, који је на њиховим листама на најближем месту записан, коме ти гласови требају, и који помоћу њих може да буде изабран. Да би се определило, који од гласова што их један кандидат добије, да се урачунају за његов избор, а који да се узму у рачун за друге, предложено је више метода, које ми овде нећемо претресати. Он би добио, наравно, гласове свију оних, који не би хтели да другачије буду представљени, а што се тиче осталих, извлачење коцке, у недостатку бољег начина, било би неоспорно сретство. Гласачке листе доносице би се каквој усређеној власти; ту би се гласови бројили, па онда утврђивао број првих, других, трећих и даљих гласова, датих за сваког кандидата, и који год би од ових колико треба гласова добио, томе би се то признало, докле се не би попунио потребан број посланика за скупштину; први гласови предпостављали би се другима, други трећима, и тако даље. Гласачке листе, и све што у рачун долази постављало би се на јавна места, доступна свима којих се ствар тиче: па ако ма ко од оних који су добили потребан број гласова, не би био увршћен међу оне који су изабрани, било би му у власти да то лако докаже.

То су главне црте плана. За ближе сазнање његове врло просте машинерије, морам упутити на г. Хореов спис „о избору представника“ (то је мала књига, предана јавности у 1859)¹⁾, и на књижицу г. Хенриа Фаусета, предану јавности у 1850., под називом: „г-на Хера предлог о реформи, изложен простије и разјашњен“²⁾;

¹⁾ *Treatise on the Election of Representatives, by Thomas Hare.* У другоме издању, што је недавно изишло, г. Хер учинио је важне поправке у неким од посебних наређења.

²⁾ *Mr Hare's Reform Bill simplified and explained by Henry Fawcett*

Овај последњи јесте врло јасан и кратак излог плана, сведен на своје најпростије основе; ту су изостављена нека оригинална опредељења г. Хера, која, ма да су по себи упутна, сматрају се као да више одузимају простоти плана, него шта додају његовој практичној користи. Што се више ти послови изучавају, тим ће јачи упечаток, то смем унапред да кажем, имати потпуна извршивост плана и његове ванредне користи. Ове су такве и толико их на броју има, да оне, по моме уверењу, увршћују план г. Хера међу највеће поправке, које су икада учињене у теорији и пракци владе.

Пре свега тај план осигурава, да ће свако одељење бирачког скупа бити представљено сарамерно бројевима, и то не само две велике странке, може бити са неколиким знатним мањинама одељења у понеким местима, него свака мањина у целоме народу, која би била толика на броју, колика треба да буде, па да, по начелима једнаке правде, има право на једног представника. Па онда, ни једног бирача не би, као сад, представљао по имену неко кога он није изабрао. Сваки члан скупштине био би представник бирача који једну мисао деле. Он би представљао хиљаду бирача, или две хиљаде, или пет хиљада, или десет хиљада, онолико колико би прописано било, и то бирача који би не само гласали за њега, него би га изабрали били, из целе земље а не тек између двојице или тројице може бити сумњивих кандидата, који би им као једини избор могли да буду понуђени у њиховим местима. У томе одношају свега између бирача и представника била би од оне снаге и вредности, о којој ми сад никаква искуства немамо. Сваки од бирача осећао би се лично као истоветан са својим представником, а сваки представник као истоветан са својим бирачима. Сваки бирач који би гласао за њега, учинио би то: било што би тај између свију кандидата за парламенат био онај, који најбоље изражава његове (бирачеве) мисли, било што би он био један од оних, чије способности и

карактер бирач највише поштује, и којима он најрадије поверава да за њега мисле. Члан парламента представљао би људе, а не саме цигље и камење вароши, — представљао саме бираче, а не само неколико одборника и отмјених у парохији. А међутим, све што би било вредно да се сачува у заступању места, било би сачувано. Ма да парламент једног народа треба да има што мање посла са чисто мештанским одношајима, опет, докле он са овима посла има, треба да буде у њему чланова који ће нарочито имати да пазе на интерес сваког важног места, и ових би ту увек било. У свакоме месту које би могло сабрати у себи прописани број гласова, већина би уопште волела да буде представљена којим човеком из своје средине, човеком који познаје место, и станује у овоме, ако би се само међу кандидатима налазило таквога човека, који би и иначе био способан за представника. А поглавито би мањине, које саме не би биле у стању да изберу мештанца за председника, тражиле изван свог места кандидата за кога би било изгледа, да ће поред њихових још и других гласова добити.

Од свију начина за састављање једног народног представништва, овај даје највише сигурности за духовне способности које је вредно желити у представницима. Сада, као што је опште признато, постаје за свакога, који само дара и способности има, све теже да добије место у народној скупштини. Једини који могу успети да буду изабрани, јесу они који имају утицаја у месту избора, или који раскошним трошком себи пут врче, или које, на позив тројице или четворице трговаца, или јавних правозаступника, шиље која од двеју великих партија, из њихових лондонских клубова, као људе у чији се глас партија у свима околностима поуздати може. По г. Херевом систему, они који не би волели мештанске кандидате, били би властни да своје гласачке листе испуне избором између свију оних кандидата, који су у народу на гласу, и чија би општа политична начела они

делили. И тако, скоро сваки онај који се ма којим начином поштено одликовао, имао би изгледа да добије потребан број гласова, па ма био и без утицаја у месту избора, и ма да не би задао веру никојој политичној странки; а орабрани таквим изгледом такви људи излазили би, по свој прилици, као кандидати у броју о коме се досад ни сневало није. Стотине способних људи који независно мисле, и који немају никаква изгледа, да већином ма ког постојећег бирачког круга изабрани буду, изишли су на глас својим списима, или другим радом на пољу опште користи, и стекли су скоро у свакоме округу краљевине по неколико пријатеља, па кад би се сваки глас који би се за њих ма у коме месту дао, могао узети у рачун за њихов избор, они би могли да добију потребан број гласова. Никојим другим начином, који би се могао навести, не би се имало толико извесности, да ће парламенат сјединити у себи прави цвет отаџбине.

И тај систем избора не само да би гласовима које би мањине дале, подигао на виши ступањ духовну снагу народне скупштине. И већине морале би да траже за своје представнике људе од више духовне моћи. Ако они који већину сачињавају, не би дуже били сведени на Хобсонов избор, по коме имају: или да гласају за кандидата кога предложе њихови мештански вођи, или никако да не гласају; ако би кандидат кога мештански вођи предложе, имао да издржи конкуренцију не само кандидата мањине, него свију људи који су на гласу у земљи, и који би имали воље да служе отаџбини; онда не би више било могућно, да се намеће бирачима кандидат који се први представи са знаменицом (лозинком) партије у својим устима, и са три или четири иљаде фуната стерлинга у своме џепу. Већина би настала да има кандидата који је достојан њеног избора, или би дала своје гласове на другу коју страну, а мањина би надвладала. Робскоме зависењу већине од оног деда свога броја, који

најмање уважавања заслужује, учинио би се једном крај; а који су најбољи и најспособнији међу одликованима у месту, били би на првом месту предложени, а где би могућно било, и онакви људи који би и даље од тог места лепо познати били, тако да би било изгледа, да ће се њихова мештанска снага укрепити гласовима из других бирачких округа. Окрузи бирача отимали би се за најбоље кандидате, и надметали би се један с другим који ће, између кандидата који познају место, и који имају свеза са овим, изабрати оне који би и у свему другоме одликовани били.

Природна тежња представничке владе, као и данашње цивилизације, управља се укупној средњој способности: а та тежња повећава се сваким сводењем и ширењем права гласа, јер то сводење и ширење излазе на ово: да се главна власт преда у руке сталезима који све ниже и ниже заостају испод највишег ступња просвете у друштву. Али ма да виши духови и карактери морају у мањини остати, велика је разлика, да ли ће или неће они бити чувени. У лажној демократији, која, уместо да даде представништво свима, даје га само мештанским већинама, глас просвећене мањине може да нема никаквих органа у представничкој скупштини. Призната је истина, да се у Американској демократији, која је по томе погрешноме образцу установљена, високо образовани чланови друштва (изузимајући оне који би били готови да жртвују своја сопствена мњења и начине суђења, па да постану услужна оруђа онима који у знању ниже од њих стоје) и не нуде као кандидати за конгрес, или за државне законодавне скупштине; тако је извесно да за њих не би било изгледа да буду изабрани. Да је таква мисао, као што је г. Хереова, срећом дошла на памет просвећеним и родољубивим оснивачима Американске републике, савезничке и државне скупштине добиле би у своју средину многе од тих одликованих мужева, и демократија би била поштеђена од највећег пре-

бацивања и од најопаснијих зала. Противу тога зла систем личног заступања, као што га је предложио г. Хер, скоро је извесно сретство Мањина образованих духова, растурена по разним местима бирача, сјединила би се, да би, сарамерно своме броју, изабрала колико треба представника међу најспособнијим људима у земљи. Образовани духови имали би неодољиве потребе, да такве људе изберу, јер никојим другим начином не би они могли учинити, да њихова мала бројна снага нешто важно значи. Представници већине били би по том систему бољих својстава, али они не би дуже цело поље сами имали. Они би истина бројно надмашали друге, уколико би један сталеж бирача бројно надмашао друге сталеже у земљи; они би их могли увек надгласати, али они би говорили и гласали у њиховом присуству, и били би изложени њиховој критици. Чим би се показала каква разлика у мњењу, они би имали да на разлоге образоване неколицине одговарају разлозима, бар привидно такође снажним; а почем не би могли, као они који говоре људима једне мисли, просто предпоставити да они имају право, могло би им се понекад догодити да постану убеђени, да немају право. Као што би они били уопште добре намере (јер толико се може разумно очекивати од поштено изабраног народног представништва) њихови сопствени духови све би се више уздизали утицајем духова с којима би били у додиру, или и у самој борби. Они који се боре за непопуларне доктрине, не би износили своје разлоге само у књигама и повременим списима, што их само њихова сопствена странка чита; они који се једно противу другог боре, сретали би се лице у лице и руку у руку, те би се дала лепо употребити њихова духовна снага, у присуству отачбине. Тада би изишло на видик, да ли би мњење које је победило бројем гласова, победило и кад би се гласови несамо бројили, него и оцењивали. Гомила има често правога нагона за одликовање способног човека, кад овај има само сретства да своју

способност на правоме пољу пред гомилом развије. Ако такав човек не дође до пуне важности своје, то се има приписати установама или обичајима што га држе изван круга у коме би виђен био. У старим демократијама није било никаква сретства, да се један способан човек држи изван круга у коме би виђен био: говорница беше му отворена, а није му требало ничијег дозвољења, да би постао јавни саветодавац. Тако није у једној представничкој влади; и најбољи пријатељи представничке демократије једва да могу бити без бригае; да Темистокли или Демостени, чији би савети народ спасли, могу да за целог живота не буду у стању добити места у парламенту. Али, ако се место у представничкој скупштини може осигурати и само неким од првих духова у земљи, ма да би сви остали били само средње способности, утицај тих руководећих духова сигурно би се увек дао осетити у општем већању, па баш и да би се знало, да су у многоме противни народноме мишљењу и осећању. Ја не могу да замислим никоји начин, којим би се место таквим духовима у представничкој скупштини тако позитивно осигуравало, као што се осигурава начином који је г. Хер предложио.

Тај део скупштине био би и добар орган за један велики друштвени посао, за који се ни у једној постојећој демократији нарочито побринуло није, али који ни у једној влади не може трајно остати неизвршен, а да тиме та влада не буде осуђена на неизбежно изопачење и упропашћење. То се може назвати радња антагонизма. У свакој влади има неке силе јаче од свију осталих, и та сила која је најјача, тежи непрестано да постане једина сила. Нешто у намери, а нешто несвесно, она непрестано тежи да себи све друге силе покори; и она не може да буде задовољна доклегод има чега што се трајно пред њом успрсава, или доклегод има каква утицаја који није у сагласности са њеним духом. Па ако она успе да све противне утицаје угуши, и да све по своме калупу

дотера, онда напредовање у тој земљи престаје, а пропадање настаје. Људско напредовање јесте производ многих чињеница, а ни једна сила која је икада међу људима установљена, није могла све те чињенице у себи сјединити; па и најспасоноснија сила садржи у себи само неке услове добра, а остали услови, ако се хоће да се напредак продужи, морају се из других извора црпети. Ни једно друштво није никада могло дуго напредовати, кад није било борбе између најјаче силе у друштву и неке супарне силе: између духовних и светских власти; између војених или властелинских и индустријалних стајежа; између правоверних и верозаконских реформатора. Кад је победа на којој страни била тако потпуна, да је њоме крај борби учињен, па се није нов сукоб развио, тада је настала најпре укоченост, па онда пропадање. Господарство бројне већине јесте мање неправедно, и у главном од мање штете, него многа друга господарства, али њега прате исте опасности, које прате и друго господарство и још са више извесности; јер кад је влада у рукама једнога или неколицине, многи остају увек као супарна сила, која може да не буде толико јака, да друге контролише, али чије мњење и осећање јесу морална, па и друштвена потпора свима који се, било из уверења било из противности интереса, одупиру ма којој тежњи господареће власти. Али, кад је демократија на врху, нема тога једнога и те неколицине, који би били толико јаки, да би различна мњења и повређене или опасности изложене интересе подупирати могли. Велика тежња демократске владе као да је досад била у овоме: како да се добије у демократском друштву оно, што су досад давале околности у свима друштвима која су се у претежности над другима одржала, а то: друштвена потпора (point d'appui) за лични отпор противу тежња господареће силе, потпорна, прикупљајућа тачка, за мњења и интересе на које господареће јавно мњење немило гледа. У недостатку такве потпоре, старија друштва, па и да-

нашња, осим само неколико њих, или су се распадала, или су постала непомична (шта значи да мало по мало све гора постају), а то због искључног преовлађивања само једне стране услова друштвеног и духовног благостања.

Систем личног заступања може да одговори тој великој потреби, најсавршенијим начином који околности данашњег друштва допуштају. Једино у чему се може тражити нека допуна, или попуњавајућа исправка, за нагоне демократске већине, јесте учевна машина; али по обичноме начину уређивања демократије, та машина нема никаква органа, а по систему г. Хера она би имала. Представници које би сјединење мањине за парламентаризабрале, дали би тај орган у његовом највећем савршенству. Засебно уређење учевних сталежа, баш и да би практично било, пробуђивало би увек завист, и могло би да не буде вређајуће само ако би сасвим без утицаја било. Али, ако би најодабранији људи тих сталежа образовали неки део парламента, по истоме праву, по коме и други његови чланови — представљајући једнаки број грађана, једнаки бројни разломак народне воље —, њихово присуство не би могло никог вређати, јер они би били у најкориснијем положају, и да учине да њихова мњења и њихови савети о свима важним предметима буду чувени, и да узму активног учешћа у јавним пословима. Њихове способности њима би по свој прилици привукле већи део учешћа у правим пословима владе, него што би им по њиховом броју припадао; тако и Атињани не повераваху одговорне јавне послове Клеону или Хиперболусу (забављање Клеона у Пилосу и Амфиполису беше само изузетно), али Никиас, Тераменес и Алкивиад употребљаваху се непрестано и за унутрашње и за спољашње послове државне, ма да се знало, да они више воле олигархију, него демократију. Учевна машина рачунала би се у правоме гласању по њеноме броју, али као морална снага она би се рачунала за много више, по њеноме знању, и по утицају који би јој знање над

осталом скупштином давало. Човечији дух једва би могао изумети уређење, којим би се народно мишљење дало боље одржати у границама разума и правде, и сачувати од разних кварећих утицаја, којима је слаба страна демократије изложена. Један демократски народ добио би тим путем оно, што никојим другим путем скоро извесно не би добио, а то вође од вишег умног развитка и вишег карактера него што је он сам. Данашња демократија добијала би у приликама своје Перикле, а редовно би имала своје коло виших и руководећих духова.

Докле је на потврдној страни питања толики низ најтемељнијих разлога, шта има на одречној страни? Ништа што би могло испит издржати, кад би се једном народ довео до тога, да свако ново питање озбиљном испиту подчињава. Свакојако, ако би их било који, под изговором једнаке правде, теже само да уведу сталешко господарство сиромаша, на место сталешког господарства богаташа, — ти наравно да би били одвратни од плана који и сиромаше и богаташе у праву изједначује. Али, ја не верујем да за сада има такве жеље међу радничким сталешима ове земље, премда ја не би одговарао за последак што га прилике и демагошке мајсторије могу донети, изазивајући те жеље. У републиканском савезу северне Америке, где је заједнички (колективни) деспотизам сав одавно на страни бројне већине, ова по свој прилици, онако исто као и појединац деспот, или као и аристократија, не би била рада да се растави с тим деспотизмом. Алп ја мислим, да би се Инглеска демократија још за време задовољила заштитом противу сталешког законодавства других, а не би тражила власти да га и сама извршује.

Између оних који су отворено противни г. Херовом плану, неки изјављују да се, по њиховом мишљењу, тај план не да извршити; али ће се наћи, да су то уопште људи који су тек нешто о томе плану чули, или који су га сасвим површно и летимице промотрили. Други нису

у стању да пристају на губитак онога, што они називају мештански карактер представништва. Њима се чини, да се народ не састоји из људи, него из вештачки направљених јединица, производа географије и статистике. Парлименат, по њима, мора представљати вароши и жупаније, а не људе. Али, нико и не тражи да се вароши и жупаније униште. Може се сматрати, да су вароши и жупаније представљене, кад су представљени људи који у њима живе. Мештанских осећања не може да буде без мештана, који их у себи гаје; па ни мештанских интереса без некога кога се они тичу. Ако људи који мештанска осећања и мештанске интересе деле, имају своје право учешће у представништву, онда су та осећања и ти интереси представљени заједно са свима другим осећањима и интересима тих људи. Али, ја не могу да увидим, зашто би се осећања и интереси због којих се људи на разна места распоређују, сматрали као једини вредни да буду претстављени; или зашто би људи који имају још и других осећања и интереса, које они више цене него своја географјска осећања и своје географјске интересе, били ограничени на ове као на једино начело њиховог политичног упоређења. Мишљење да јоркширска и југо-есекска жупанија имају друга права, а не она која њихови становници имају, или да Ливерпул и Ексетер јесу предмет бриге онима који законе доносе, за разлику од самих људи који живе у тим варошима, јесте значајан пример обмане коју речи производе.

Међутим, противници уопште прекидају питање тврђењем да народ Инглеске никад не ће пристати на такав систем. Шта ће народ Инглеске по свој прилици да мисли о онима, који изричу тако одсечну пресуду о његовој моћи разумевања и суђења, и који налазе да је сувишно испитивати, да-ли је нешто право или неправо, пре него што почну тврдити да ће народ то одбацити: о томе ја нећу овде да говорим. Што се мене тиче, ја не мислим да је народ Инглеске заслужно да без суђења буде

жигосан, као да је пун несавладивих предрасуда противу свега за што би се могло доказати, да је за њега или за друге добро. Још ми се чини и ово: кад се предрасуде упорно држе, томе није нико толико крив, колико они, који те предрасуде за несавладиве проглашују, као да би извинили себе што никад не узимају учешћа у покушају да се оне савладају. Свака предрасуда биће несавладива, ако јој се клањају они који је не деле, па јој ласкају, и примају је као закон природе. Ја мислим, међутим, да у томе случају међу онима који су већ чули о предлогу, уопште нема друге одвратности према овоме, него оне која долази од природног и здравог неповерења, на које наилази свака новост која није толико испитана, да би се могло уопште изложити све што говори за питање, и све што говори противу питања. Једина озбиљна сметња јесте ненавиклост, и ова је збиља страшна, јер уображење много лакше може да се привикне једној великој промени у битности, него и најмањој промени у именима и облицима. Али кад је питање о идеји која праве вредности има, ненавиклост је штета која се даје уклонити; за то се само времена иште. И у ово време већања и уопште живог заузимања за напредовање, ишту се често само године за оно, за што су некада столећа требала.

Од кад је први пут изишла на свет ова књига, критикован је са више страна план г. Хера, што доказује бар, да се тај план брижљиво испитује, и да се зрелије суди о његовим условима, него што се пре судило. То је природни напредак већања о великим реформама. Противу ових истиче се најпре слепа предрасуда, и наводи којима само слепа предрасуда неке вредности придавати може. У којој мери предрасуда слаби, добпјају за неко време маха наводи које она употребљује, јер почем се сад план боље разуме, излазе на видело, поред његових добрих страна, и његове неизбежне неугодности и околности, које му не даду да једним махом донесе све оне

користи, које он собом може да донесе. Али, од свију пребацавања, која и сенку разумног разлога имају, уколико су она мени до знања дошла, нема ни једнога које браниоци плана не би били предвидели, претресли, испитали, и за које они не би били нашли, или да је неистинито, или да се даје лако савладати.

На пребацавање које изгледа као најозбиљније, може се најкраће одговорити; то је предпостављена немогућност да се сачува од преваре, или од сумње преваре, у пословима главног звања. Јавност и потпуна слобода да се гласачке листе после избора разгледају, беху предложене за осигурање противу преваре или сумње од преваре; али се тврдило, да та јемства не би била од користи; јер да би контролисао изборе, бирач би морао да претресе све што је гомила званичника урадила. То би била врло тешка приметба, ако би било нужде да сваки бирач за себе изборе оверава. Све што би се од једног простог бирача могло очекивати, да путем оверавања учини, било би ово: да контролише каква је употреба са његовом сопственом гласачком листом учињена; а за ту цел свака бирачка листа вратила би се, после неког одређеног времена, на место од куда је и дошла. А што он не би могао да учини, учинили би за њега неизбрани кандидати и њихови агенти. Они од неизабраних кандидата, који би мислили да је требало да буду избрани, употребили би, појединце или по неколико заједно, своје агенте за оверавање целог поступка у избору; па ако би открили какву погрешку, докази за то уступили би се једноме одбору народне скупштине, који би све бирачке послове народа испитао и оверио, са десетином онога времена и трошња, што су, по систему који данас влада, нужни да би се један прости извештај о избору пред бирачким одбором испитао.

Претпоставимо сад да би се план дао извршити, наводе се два начина на која би се могло учинити, да се од њега има штете у место користи. Прво се вели,

да би се дало претеране моћи четицама или кликама, сектарским свезама, друштвима за посебне цели, као што је друштво за мајнски закон (закон о умерености који постоји у Мајни, савезној републици у северној Америци), или друштво за тајно гласање, или дружине састављене стадежким интересом, или заједничком религиозном исповешћу. Даље наводи, да би се систем дао употребити за партајске цели. Усређени орган сваке политичне странке разаслало би своју листу од 658 кандидата по целој земљи, да би за њу у сваком бирачком округу гласали сви који тој странци припадају. Гласови ових далеко би надмашили бројем оне гласове, који би се икада и за којег независног кандидата добити могли. Систем „листе“ (The „ticket“ system), као што се тврди, излазио би као што и у Америци излази, на корист само великим организованим странкама, чије би се листе слепо примале, те би се за њих у њиховој подпуности гласови давали, тако да би се оне једва кад надгласати могле, осим у понекој прилици сектарским задругама, или кликама људи сједињених неким заједничким ђеифом, као што је већ напред споменуто.

Одговор на то чини ми се да је неоспоран. Нико не тврди, да би по г. Херовом, или ма којем другом плану, организација престала бити од користи. Растурене снаге, кад се упореде са организованим друштвима, остају увек у горем положају. Као што план г. Хера не може променити природу ствари, ми морамо очекивати да се све партије, или сва друштва, велика или мала, која имају организацију, користе овом што више могу, да би ојачала свој утицај. Али под системом који данас влада, ти утицаји јесу све и сва. Растурене снаге нису апсолутно ништа. Бирачи који не припадају ни великим политичним партијама, ни малим сектарским задругама, немају никаква сретства да учине, да њихови гласови буду од користи. План г. Хера даје им сретства за то. Они могу са више или са мање вештине то средство упо-

требити. Они могу добити свој прави део утицаја, или много мањи. Али што год би они добили, то би било чист добитак. Па кад се предпоставља, да би сваки мали интерес, или удружење за неку малу цел, дало себи неку организацију, зашто би предпостављали, да би велики интерес народне интелијенције и карактера једини остао неорганизован? Ако би било листа умерености и листа за школе сиромаша, и т. п., не би-ли један човек који јавним духом дише, у једном бирачком округу био довољан, да састави листу „личне заслуге“, и да је по свој близини растури? И не би-ли неколико таквих људи могли састати се у Лондону, па изабрати из листе кандидата најодличнија имена, без обзира на техничку деобу мњења, и предати их јавности о незнатном трошку по свима бирачким окрузима? Треба се сетити, да утицај двеју великих партија, по садашњем начину избора, јесте неограничен; по плану г. Хера он би био велики, али сведен у границе. Нити би те две партије, нити друге мање друштвене, биле у стању да изберу више представника, него колико би одговарало броју њихових једномишљеника. Систем листе у Америци ради под условима који су сасвим противни. У Америци бирачи гласају за листу партије, јер избор бива простом већином гласова, па и глас који би се дао за онога, који није сигуран да ће добити већину, сматра се као залудно бачен. Али, по систему г. Хера, глас који би се дао за једнога човека од признате важности, имао би скоро онолико исто изгледа, да ће достићи цел, колико и глас који би се дао кандидату једне странке. Могло би се надати, дакле, да би сваки либерал или конзерватор, који би био и друго што, а не само либерал и конзерватор, који би имао и својих сопствених предности, поред оних које његова странка има, избрисао имена непознатијих и незнатнијих кандидата партије, па би на место њих записао имена оних, који служе на част народу. А вероватност да би то тако било, учинила би да се они који

састављају партајске листе, не ограничавају на заклете партајске људе, него да упишу, поред ових, у своје листе и оне одликоване народне људе, за које би се у њиховој странци више симпатије имало, него у противној странци.

Праве тегобе, јер не треба тајити да тегобе има, било би у томе, што би независни бирачи, који би желели да гласају за незаштићене људе од заслуге, били склони да само неколико таквих људи у своју листу запишу, па онда да ову испуне самим партајским кандидатима, те би тако припомогли да се умножи број гласова за ове последње, на штету оних, за које би они најволели да за представнике изабрани буду. Томе злу било би лако доскочити, ако би било нужно тражити сретства противу њега, а то ако би се поставила нека граница броју споредних или случајних гласова. Никоји бирач, по свој прилици, не би имао независне преимућности, основане на знању, за 658, или и за 100 кандидата. Мало би се имало противу тога, да се бирач ограничи на двадесет, педесет, или на ма колики број, који, кад би се одредио, било би неке вероватности, да би тај бирач свој избор независно извршио, да би гласао као самосталан човек, а не као један из редова партије, и као оруђе ове. Али и без тог ограничења, зло би се по свој прилици само уклонило, чим би се једном систем добро разумео. Да се томе злу доскочи, то би био главни задатак свију дружина и клика, којих се утицај за тако опасан сматра. Од тих дружина и клика, од којих би свака за себе само незнатну мањину сачињавала, изишла би реч: „гласајте само за ваше *особене* кандидате, или бар ставите њихова имена на чело листе, тако да би им дали сав изглед који ваша бројна снага ујамчује, изглед да ће добити колико треба гласова, помоћу првих гласова, или помоћу оних који одма за првима долазе. И они бирачи који не би припадали никојој клици користили би се том науком.

Мање дружине имале би управо онолико моћи, колико оне треба да имају. Утицај који би оне могле извршивати, био би тачно онај на који би их овлашћивао број њихових бирача, и нимало већи; а да би и тај утицај осигурали, они би имали узрока, да као представнике за њихове особене цели, поставе оне кандидате, који би својим заслугама могли да добију гласова и од других бирача, што не припадају тој секти или кльки. Занимљиво је гледати, како се популарни правац суђења у одбрани система који постоје, мења према природи нападања које се на те системе чини. Пре неколико година најрадије се наводило за потпору тадашњег система представништва, да су по њему сви интереси и сви сталежи представљени. И заиста, сви интереси или сталежи од неке важности, треба да буду представљени, т. ј. да имају својих говорника, или бранилаца, у парламенту. Али отуд се тада изводило, да треба подупрати систем који је посебним интересима дао не само браниоце, него и сами суд. Сад да промотримо разлику. Систем г. Хера чини, да посебним интересима није могуће да над судом командују; али он им осигурава браниоце, па и што то чини, њему се пребацује. Зато што он сједињава у себи добре стране сталешког представништва и бројног представништва, на њега се с обе стране у један мах удара.

Али такве приметбе као што су те, несачињавају праву тегобу, која би примању система сметала; тегоба та јесте у претераном појму о препредености система, и у сумњи која отуд долази, и но којој се пита да-ли би се тај систем извршити дао. Само потпуни одговор на ту приметбу био би прави покушај. Пошто би се општије сазнале користи које се од плана имати могу, и пошто би се за овај добило шире подпоре међу непристрасним мислиоцима, настало би се да се он ради опита уведе у каквом ограниченијем кругу, н. пр. у општинским изборима какве велике вароши. Ту је изгубљена

једна згодна прилика, кад је одлучено да се западни округ јоркшире подели, у цели да му се даду четири представника; у место да се покуша примена новог начела, па да се бирачки округ остави неподељен, и да се допусти да се сматра као изабран онај кандидат, који би или у првим гласовима, или у онима који одмах за овима долазе, добио четвртину од целог броја датих гласова. Такви покушаји дали би сасвим несавршено мерило за вредност плана; али они би послужили као пример за његов начин радње, они би дали народу прилике да се увери, да он није непрактичан, упознали би га са његовом машинеријом, и дали би неке грађе за суђење: да-ли тегобе за које се мисли да су тако страшне, јесу истинске или само уображене. Онога дана кад парламенат такав посебан покушај буде одобрио, освештаће се, ја мислим, нова ера парламентарне реформе, која је опредељена да представничкој влади даде облик који ће одговарати њеној зрелости и њеноме победоносном добу, и тада ће престати време борбе у којој ју је свет до сада једино гледао.

ГЛАВА VIII

О раширењу права гласања

Таква представничка демократија као што је напред означена, демократија у којој би били представљени сви а не само већина — у којој и они интереси, и она мњења, и они ступњи увиђавности који буду надгласани, ипак се саслушавају, имају изгледа да важношћу карактера и снагом доказа добију утицаја, који им не би припадао по њиховој бројној снази — таква демократија, која је једина једнака, једина непристрасна, једина влада свију над свима, и једина права слика демократије, — била би слободна од највећих махана лажно названих демократија, које данас владају, и из којих се текућа идеја демократије искључно изводи. Али и у таквој демократији абсолютна власт, ако би било склоности да се она извршује, припала би бројној већини, а ова би се састајала искључно из једног сталежа, једнаког у наклоностима, предрасудама и општем начину мишљења, сталежа, који, да се ништа више не казује, не би био најпросвећенији. Устав би, дакле, био још изложен значајним маханама сталежке владе, истина у много мањој мери, него поред оне искључно сталежке владе, која сад име демократије злоупотребљује, али опет без икакве друге снажне заштите, осим оне која би се могла наћи у здравоме разуму, умерености, и уздрживости самога сталежа. Ако су такве мере контроле довољне, онда је цела философија о уставној влади само једна свечана багатела. Свеколико удаље у уставе оснива се на уве-

рењу које они могу давати: не да они којима је поверена власт неће, него да не могу ову злоупотребити. Демократија неће бити узорно најбољи облик владе, ако се та слаба страна њена не може оснажити, и ако се она не може организовати тако, да ни један сталеж, па и онај који је бројем највећи, не буде у стању цело остало друштво свести на никакво политично значење, па законодавство и администрацију својим искључно сталежским интересима потчинити. Питање је: како да се спречи та злоупотреба, а да се не жртвују значајне користи народне владе.

Тој двојакој потреби не одговара се ограничавањем гласања, које обухвата изнудно искључивање ма ког дела грађана од права гласа у представништву. Међу главне користи слободне владе увршћује се и оно гајење увиђавности и чувства, које продире до најнижих редова народа, кад су они позвани, да узму учешћа у делима која непосредно утичу на велике интересе њихове отаџбине. О томе предмету ја сам већ говорио, и овде се враћам на њега само што их мало има, који томе утицају народних установа признају сву ону важност, која му припада. Народ мисли да би било чудно, да се очекује толико од узрока који изгледа тако незнатан, — да се извршивање политичких права од стране ручних радника, сматра као моћно оруђе за духовни развитак, и опет, ако се неће да битно духовно образовање гомили остане празан сан, то је пут којим оно доћи мора. Ако ко предпоставља, да то образовање не би тим путем дошло, ја се позивам на сведочанство свега што велико дело г. Токвила у себи садржи; а особито на његово суђење о Американцима. Скро свима путницима пада у очи ово: да је сваки Американац у некоме смислу и патриота и човек просвећеног разума; а г. Токвил је показао како та својства стоје у тесној свези са њиховим демократским установама. Тако далеко раширење идеја, укуса и осећања образованих духова, никад се нигде

иначе није видело, нити се долазило и на саму мисао да се оно постићи даје. Па опет то није ништа према ономе што би имали да очекујемо од једне владе, која би била тако исто демократска у својој неискључности, али боље уређена у другим важним тачкама. Јер политични живот заиста је у Америци највреднија школа, али школа из које су најспособнији учитељи искључени; почем се први духови у земљи држе даље од народног представништва, и од јавних послова уопште, тако као да би им политична права збиља одузета била. Но као што је демос (народ) у Америци једини извор власти, тако се све што је саможиво и властољубиво у земљи, савија око њега, као што се у деспотијским земљама око монарха савија: народ, као и деспот, обасут је ласкањем и готованским удварањем, а кварећи утицаји власти иду сасвим на једнако са њеним поправљајућим и узносећим утицајима. Па кад и са том смесом демократске установе могу да произведу тако значајну претежност духовног развика у најнижим редовима Американаца, упоређеним са одговарајућим редовима у Инглеској и другим земљама, шта би било кад би се добра страна утицаја могла одржати, а рђава уклонити? А то се даје у некој мери постићи, али не искључивањем оног дела народа, који најмање другачијих духовних покретача има, од тако неоцењиве прилике у којој би могли увидети замашне, удаљене и преплетене интересе, прилике какву би им дала пажња коју би на политичне послове обраћати морали. Ручни радник који ради као што су му и стари радили, вазда на један исти начин, и кога његов начин живота не доводи у додир ни са каквом разностручношћу упечатака, околности, или идеја, обавештава се политичним већањем, да дубљи узроци, и догађаји који се на далеко збивају, имају најосетливијег утицаја и на његове личне интересе; и свако коме свакидањи послови усређују његове интересе у један узан круг око њега, учи се политичним

већањем и заједничком радњом, да осећа за своје суграђане и са својим суграђанима, и постаје са свешћу члан великога друштва. Али политично већање прелеће преко главе онима, који немају никаква гласа, и који не теже да право гласа добију. Њихов положај, кад се упореде са бирачима, јесте онакав исти као и положај слушаца у једноме суду, кад се ови упореде са дванајест људи који седе на столицама поротника. То нису *њихови* гласови од којих се одлука очекује; то није њихово мњење на које се утицати жели; позиви се управљају, разлози се упућују на друге, а не на њих; ништа не зависи од одлуке коју би они изrekli, а нема никакве нужде, и врло мало је повода за њих, да икакву одлуку изрекну. Когод, под једном иначе популарном владом, нема права гласа, па ни изгледа да ће то право добити, биће или вечити незадовољник, или ће се осећати као онај кога се општи послови друштва не тичу, за кога те послове други извршују, који „са законима никаква друга посла нема, него само да им се покорава“, а са јавним интересима и пословима ништа друго, него само да их гледа. Што ће он у томе положају за те интересе и послове да зна и мари, може се у неколико мерити оним, што једна жена средње способности и средњег реда зна и мари о политици, кад се упореди са њеним мужем, или њеном браћом.

Независно од тих разлога, јесте лична неправда, да се ма коме, осим по потреби да се спрече каква велика зла, одузме обично право гласа, у решавању питања која се њега онако исто тичу као и других људи. Кад се он нагони да плаћа, кад се може натерати да се бори, кад се од њега иште да безусловно слуша, он треба да буде законито овлашћен да тражи разјашнења и разлога свему томе; треба да се за то и од њега саизвољења иште, и да се његово мњење по својој правој вредности цени, премда не више него колико вреди. Не треба да буде

никаких париа у једноме одрасломе и цивилизованоме народу, никаких људи који политичних права не би имали, осим њиховом кривицом. Сваки се унижава, па опажао он то или не опажао, кад други људи, непитајући њега, узму над њим неограничену власт, да би о његовој судби решавали. Па и у много напреднијем стању, него што га је људски дух игде до сад достигао, не би било у природи ствари, да они с којима се тако располаже, очекују да се с њима онако поштено поступа, као што очекују они који имају право гласа. Владари и владајући стадежи морају да пазе на интересе и жеље оних, који имају право гласа; а да-ли ће они пазити на интересе и жеље оних, који су искључени од гласања, то стоји до њиховог „благонахођења“, и ма како поштену намеру да би они имали, они су уопште презаузети оним на што морају да пазе, тако да нема много поља у њиховим мислима ни за што, што би они без казни занемарити могли. Никоје уређење права гласа не може дакле дати трајног задовољења, ако се по њему икоји човек, или икоји стадеж, од гласања пресудно искључује, и ако се њиме бирачко право не признаје свима пунолетнима, који желе да га имају.

Има међутим искључивања које ишту позитивни разлози; искључивање то није у противности са овим начелом, и оно се, ма да је по себи зло, неће укинути пре, него што престане оно стање ствари, које га иште. Ја сматрам као да никако није за допуштање, да ико учествује у гласању, а да није у стању читати, писати, и ја ћу да додам, обичне рачуне рачунати. Правда иште да сретства за постизање тих основних знања, баш и кад право гласа не зависи од њих, свакоме човеку буду доступна, било бесплатно, или за цену коју и најсиромашнији, што од своје зараде живи, може да плати. Кад би то збиља тако било, народ не би мислио да даје гласа за човека који не би умео читати, као што не мисли да даје гласа за дете које не уме говорити; и то не би било

друштво што би га искључивало од гласања, него његова сопствена лењост. Кад друштво не би испунило своју дужност, по којој би требало да учини, да она знања буду свима доступна, онда би ту имало неке суровости, али та суровост морала би се сносити. Ако је друштво пропустило испунити обе свечане дужности, важнија и битнија од ових мора се најпре испунити: опште учење мора предходити општем ослобођењу. Нико осим оних у којих је, умовањем основаним на предпоставци, здрави разум ућуткан, неће тврдити, да власт над другима, над целим друштвом, треба предати људима који немају ни најобичније и најбитније спремности за вођење бриге о себи самима, и за разумно заступање својих сопствених интереса, и интереса људи који су у најближој свези с њима. Могло би се без сумње учинити, да тај разлог даље важи, и да много више доказује. Требало би особито желити, да се и друга знања, осим читања, писања и рачунења, могу захтевати као нужна за употребу права гласа; да се неко знање о образовању земље, о њеној природној и политичној деоби, о основима опште историје и домаће историје и домаћих установа, може захтевати од свију бирача. Али те струке знања, ма да су неодољиво нужне за разумну употребу права гласа, нису у овој земљи, а по свој прилици ни у другим земљама, осим сједињених држава северне Америке, доступне целоме народу; нити има икаква поуздана начина и средства за опредељивање: да-ли их је ко изучио или није. Покушај који би се за сада у томе погледу учинио, водио би пристрасности, кићењу и свакојакој превари. Боље је да се право гласа признаје без разлике, или и одриче без разлике, него да се оно једноме признаје а другоме одриче по вољи једног јавног званичника. Међутим, у погледу читања, писања и рачунења, не би било никакве тегобе. Било би лако, од свакога који се јави ради уписа у бирачку листу, захтевати, да он у присуству уписујућег званичника, прецише ма какву реченицу из

које инглеске књиге, и да какав рачун по правилу тројном изради, и да се поштена примена тако простог поступка утврђеним правилима и потпуном јавношћу осигура. Такав услов, дакле, требало би свуда да опште гласање прати; а њиме би се, после неколико година, искључивали од гласања само они, који би се тако мало бринули за право гласа, да њихов глас, кад би га дали, уопште не би био израз никаквог правог политичног мњења.

Још је важно, да скупштину која има да одобрава порезе, опште или мештанске, бирају искључно они који и сами те порезе плаћају. Они који сами не плаћају пореза, а својим гласовима располажу новцима других људи, имају сваког повода за раскошно трошење, а никаква за штедење. Уколико је питање о новцима, свако право гласа које имају они што сами пореза не плаћају, јесте повреда основног начела слободне владе; цепање контролне власти од учешћа у њеном спасоносном извршивању. То би било колико дозволити им, да метну своје руке у цепове других људи, за сваку цељ за коју они нађу да је треба назвати јавном; такво поступање учинило је, да се у неким великим варошима у сједињеним државама северне Америке безпримерно повећа терет мештанских пореза, који искључно богатији сталежи носити имају. Да представништво треба да се шири у једнакој мери са порезом, да иза овог не заостаје, али да га и не премаша, то је у сагласности са теоријом британских установа. Али, да би се тај услов заступања довео у сагласност са општим гласањем, главно је, као што је из више других разлога и пожелано, да се порез у коме видноме облику до најсиромашнијет сталежа спушта. У овој земљи, и у највише других земаља, нема по свој прилици ни једне радничке фамплије која не би приносила што посредним порезима, куповањем чаја, кафе, и шећера, а да и не спомињемо онесвешћујућа или опијајућа сретства. Али, тај начин измирења неког дела јавних трошкова једва се осећа; онај који плаћа, ако није

човек од васпитања и расудљивости, не доводи свој интерес са ниском мером државног трошка у онако тесну свезу, као кад би се новаца за измирење тог трошка непосредно од њега исвало; а баш и да би се предпоставило да он то чини, он би без сумње бринуо се, да се издатци, за које и он, својим гласом, може припомоћи да се влади наложе, па ма како они раскошни били, — да се ти издатци не измирују никаквим повишавањем пореза на оне ствари, које и он сам троши. Било би боље, да се непосредан порез у простоме облику главнице, узима од сваког одраслог човека у друштву; или да се сваки такав човек призна за бирача, под условом да допусти, да се на њега ванредно удари који од непосредних пореза; или да сваки уписани бирач плаћа годишње нешто мало, што ће се повећавати или смањивати, као што се потребан трошак земље буде повећавао или смањивао. Тако би сваки појединац осећао, да новци са којима и он, својим гласом, располаже, јесу нешто и његови сопствени, и да он има интереса да меру њиховог трошења што ниже одржава.

Ма како то било, ја сматрам као потребу првих начела, да онај који из општинске благајне прима помоћ за издржавање, буде пресудно искључен од гласања. Који не може да својим радом колико треба за своје издржање заслужи, нема тражити права да располаже новцима других. Тиме што је постао зависан од осталих чланова друштва, у погледу свога издржавања, он се одрекао потраживања да с њима једнака права у другим погледима ужива. Они којима је он дужан за могућност да продужава своје живљење, могу праведно тражити да искључно управљају оним општим пословима, којима он сад ништа не приноси, или бар мање приноси него што одузима. Као услов за право гласа требало би одредити неки рок, да рећемо пет година пре уписа у бираче, за време којег (рока) име онога који тражи право гласа, не сме бити у општинским књигама у реду оних

који примају потпору за издржавање. Једноме банкроту за кога се не би осведочило да је незаслужено пропао, или који се не би користио законским наређењима што су прописана за оне, којима постане немогућно да плате што су дужни, треба да се одузме право гласа докле он не би своје дугове платио, или докле бар не би доказао, да он сада не живи од милостије, и да већ одавно од милостиве потпоре не зависи. Ко не плаћа порез, тако дуго да се не може сматрати као да то из нехатости чини, треба да му се одузме право гласа, бар докле не почне порез плаћати. Та искључења нису по својој природи трајна. Она ишту такве услове које свако може, или треба да може, испунити само ако хоће. Они остављају право гласа на доступу свима који се налазе у редовноме положају човека; а ако га ко напусти, тај или не хаје за њега толико, да би чинио ради њега што је већ дужан чинити, или се налази у општем стању унижења и неуважења, у коме ће се то ограничење његових права, нужно за сигурност других, једва осетити, и из кога се он мора подићи, па да тога као и сваког другог знака подчињености нестане.

Предпостављајући да нема других ограничења, него што су напред наведена, можемо, дакле, очекивати, да ће временом имати право гласа сви, изузимајући оне који из општинске благајне милостињу примају, и којих ће (надати се) на броју све мање бити, тако да ће гласање, са тим малим изузетком, бити опште. Да се гласање тако далеко рашири, то је, као што смо видели, неодољиво нужно за раширен и узвишен појам о доброј влади. Међутим, у таквом стању ствари, велика већина бирача, у највише земаља, а особито у Инглеској, састајала би се из ручних радника; и двојака опасност, опасност врло ниског ступња политичне свести, и опасност сталешкога законодавства, још би у веома сумњивој мери постојала. Остаје да се види, да ли има сретства којим би се тима злима доскочити могло.

Зла та дају се уклонити, ако људи то искрено желе; томе не треба никакве вештачке мајсторије, него треба само да се природни ред човечијег живота одржава, ред који се свакоме сам препоручује, у стварима у којима му никакав интерес или традиционално мњење на путу не стоји. У свима људским пословима, сваки кога се ти послови непосредно тичу, и који не стоји под позитивним туторством, има право гласа које се признати мора, а не може се праведно искључити од гласања, ако његово право није у противности са сигурношћу свију. Али (премда сваки треба да има право гласа) да сваки има једнако право гласа, то је сасвим други предлог. Кад се два човека, који имају заједничког интереса у некоме послу, разликују у мњењу, иште ли тада правда да се оба мњења сматрају као од једнаке вредности? Ако би поред једнаке врлине, један надмашао другог знањем и увиђавношћу — или ако би поред једнаке увиђавности, један надмашао другог врлином — мњење, суђење, онога који морално или умно више стоји, вреди више него мњење онога који ниже стоји; а ако установе земље на делу потврђују, да су оба мњења једнаке вредности, оне потврђују што истина није. Један од двојице, као паметнији и бољи човек, има разлога тражити да се његовоме мњењу претежност призна: тежко је само одредити, који је од њих двојице паметнији и бољи. То је немогућно одредити између појединаца; али, кад се погледа на људе у скуповима и у бројевима, то се може одредити са неким приближењем истини. Не би било упутно, да се та доктрина примењује и на један случај који се са разлогом може сматрати као случај личног и приватног права. У послу који се тиче само једнога од двојице људи, тај један властан је да иде за својим мњењем, па ма колико мудрији да би други био. Али ми говоримо о стварима које се једнако обојице тичу; ту ако онај који мање зна, не уступи свој део посла управи мудријега човека, мудрији ће морати уступити

свој део посла управи онога који мање зна. Који од тих начина савлађивања тегобе највише одговара интересу обојице и општој целисходности ствари? Ако би се мислило, да је неправедно да и један од двојице уступи, која је неправда већа: да боље суђење уступи горем, или горе бољем?

Народни послови јесу управо таква заједничка ствар, која ни од кога не тражи да своје сопствено мњење сасвим жртвује. Лично мњење може се ту увек узети у рачун, и рачунати до неке извесне вредности, а већа вредност даје се гласовима оних, чије мњење већи утицај заслуживати може. У томе наређењу нема ништа што би морало вређати оне, којима оно означаје ниже ступње утицаја. Потпуно искључење од права гласа у општим стварима, сасвим је друго што, него уступање другима моћнијега гласа, на основу веће способности за управу заједничких интереса. То двоје не само да је различно једно од другог, него се једном мером ни мерити не може. Сваки има право да се осећа увређен кад га сматрају као да је нико и ништа, и кад ударају на њега жиг никакве вредности. Нико осим будале, и то будале особите врсте, неће се осетити увређен признавањем: да има других људи чије мњење, па чија и жеља, више уважења заслужује, него његово мњење и његова жеља. Да неко нема гласа у ономе што се и њега унеколико тиче, то је нешто чему се нико од своје воље потчинити неће; али, кад се оно што се њега унеколико тиче, тиче унеколико и другог, па он осећа да овај други боље разуме ствар него он сам, тада се са сваким очекивањем, и са течајем ствари на који се он у свима другим пословима живота навикао да пристаје, слаже: да се мњење тога другог рачуна више, него његово сопствено. Само је нужно, да се тај претежнији утицај оснује на разлозима које он разумети и којих правичност он оценити може.

Ја хитам да кажем, да мислим да се никако не може допустити, осим по невољи и за време, да се претежност утицаја даје са погледом на сопственичку имаовину. Ја не одричем, да и сопственичка имаовина као неко сведочанство послужити може; васпитање у највише земаља, ма да не стоји у правом размеру са богатством, јесте одсечно веће на богаташкој страни друштва, него на сиромашкој. Али та основа за оцену јесте тако несавршена; случај много више него заслуга иде људима на руку, да се подигну у свету, а могућно није за свакога да се, прибавом које мере васпитања, осигура да ће и у положају, а у одговарајућој мери, уздићи се, и тако није могућно да је таква основа за бирачко право вазда била, и да остаје веома мрска. Да множина гласова зависи од новчаног стања, то би не само по себи било за одбацавање, него би било и сигуран начин да се побије вера у само начело, и да се његово трајно одржање не могућним учини. Демократија, бар ове земље, сад није саревњива на личну претежност, али она је природно и најправедније саревњива на ону претежност, која се оснива на самим новчаним одношајима. Једино што може дати разлога, да се мњењу једнога човека призна више вредности, него мњењу другога човека, јесте лична духовна претежност; али треба сретства за приближну оцену те претежности. Кад би било нечега налик на право народно васпитање, или поузданог система општег испита, васпитање би се могло непосредно испитивати. У недостатку тога природа посла којим се ко бави, може послужити као нека основа за оцену. Онај који даје рада, јесте у средњу руку просвећенији, него један радник; јер он мора да ради и својом главом, а не само својим рукама. Онај који управља радњом, јесте уопште просвећенији, него један прости радник; а онај који ради послове за које се иште стручне спремности и вештине, способнији је него онај, који ради послове за које се не тражи стручне спремности и вештине. Један банкер, тр-

говац, или фабриканат, може да буде просвећенији него један занатлија, јер он има да управља замашнијим и многостручнијим интересима. У свима тим случајима не даје сведочанства за способност то што се само предузео виши посао, него и успех са којим се тај посао ради. Из тога разлога, а и да се људи не би само наочице одавали на неки посао за љубав права гласања, добро би било искати, да се у томе послу мора провести неко време (да рећемо три године). Под таквим условом, могла би се два или више гласова дозволити свакоме, који се бави којим од оних виших послова. Слободоумни послови, кад се истински раде, а не само по имену, предпостављају, наравно, још виши ступањ образованости; а гдегод се иште довољан испит, или се траже ма који озбиљни услови васпитања, да би се неки посао предузети могао, могло би се онима који тај посао раде, одмах више гласова допустити. Исто правило могло би се применити и на оне, који ступње учености на универзитетима добију; па и на оне, који донесу задовољавајућа сведочанства, да су изучили науке у којој од школа, у којима се више гране знања уче, и које дају јемства да је учење у њима озбиљно, а не само привидно. „Мештански“ испити, или испити „средњег реда“ за ступањ друга (Associate), које је оксфордски универзитет тако похвално и са јавном одушевљеношћу увео, као и слични испити које би друга стручна тела увести могла (предпостављајући да би они били доступни свакоме) дају основе, на којој би се са великом коришћу могло уступити више гласова онима, који би испит издржали. Сви ови наводи треба да се опширно у појединости претресу, и да се пропрате приметбама, којима не би било корисно унапред одупирати се. Није дошло време да се таквим плановима практичан облик даде; а ја не желим да особеним предлозима које сам учинио, везан будем. Али ми је јасно, да у томе правцу лежи прави узор представничке владе, и да се полази путем правог политичног напредовања,

кад се најбољим практичним мерама, које се само наћи могу, ради да се томе узору приближи.

Ако се пита, у коме се пространству начело извршити даје, или колико се гласова могу дати једној личности на основу претежнијих способности, ја одговарам, да то по себи није веома важно, предпостављајући да се разлике и поступности не праве произвољно, него су онакве, какве општа свест и општи разум разумети и примити могу. Али је неодољиви услов, да се не прекорачи међа коју прописује основно начело, што је изложено у предидућој глави, као услов извршености у уставу једног представничког система. Право на више гласова не мора никако тако далеко ићи, да они којима се оно даде, или сталеж (ако каквога има) коме оно припадне, претегне сретством њега над целим осталим друштвом. Разликовање на корист васпитању, које је по себи праведно, препоручује се још строга тиме, што оне који су васпитани, осигурава противу сталежког законодавства оних који нису васпитани; али, оно не сме ићи тако далеко, да они који су васпитани, могу на свој рачун сталежко законодавство практиковати. Нек ми се још допусти додати, да ја сматрам као неодољиво нужно, да у предлог о повластици за више гласова уђе и ова одредба: да буде слободно и најсиромашнијему у друштву тражити ту повластицу, чим може доказати, да је он, у пркос свима тегобама и сметњама, достигао онај ступањ образованости, који на више гласова право даје. Треба да буде добровољних испита, на које когод хоће може изићи, па доказати да је дошао до оне мере знања и способности, која је призната за довољну, и онда да му се допусти да има више гласова. Једна повластица која се не одриче никоме, који може доказати да је испунио услове, од којих она по теорији и по начелу зависи, не би морала бити одвратна ничијем чувству правде; али она би извесно то чувство вређала,

ако би се давала по општим предпоставкама које нису увек неварљиве, а одрицала правоме доказу.

Повластица за више гласова, ма да се практикује у изборима општинских званичника, и званичника који бдију над законом о сиромасима, опет је тако непозната у парламентским изборима, да нема изгледа да ће се она скоро и вољно усвојити; али, као што ће извесно доћи време, кад ће се имати бирати само између те повластице и једнаког општег права гласа, богод не жели посљедње, време је да се на прву навикавати почне. Међутим, нека предлог за сада и не би био практичан, он може послужити да се означи шта је у начелу најбоље, и може поставити нас у стање да судимо о ваљаности посредних сретстава, која се или већ налазе, или могу да буду усвојена, и која на мање савршен начин истој цели припомажу. Један човек може имати два гласа и на други начин, него што је онај по коме би се два гласа у истој бирачкој скупштини давала; он може имати по један глас у свакоме од двају разних бирачких округа, и премда та изузетна повластица сад чешће претежнијем имању, него претежнијој образованости припада, ја је не би укидао где она постоји; јер докле се поузданије мерило васпитања не усвоји, не би било мудро одрећи се онога што га одношаји имаовине дају, и ако је оно тако не-савршено. Може бити да ће се наћи сретства да се та повластица даље рашири, начином који ће је довести у непосреднију свезу са вишим васпитањем. У сваком будућем предлогу за реформу, који знатно побија новчане услове за право гласа, било би мудро оно наређење, по коме би се свима који добију универзитетске ступње, свима који су са успехом изучили више школе, свима који се слободоумним пословима баве, а може бити и још неким, допустило, да се особито у томе својству у бираче упишу, па да као такви дају своје гласове у оном бирачком округу, у који сами хоће да се упишу,

задржавајући, поред тога као прости грађани своје право гласа у местима у којима живе.

Докле се не изнађе, и докле опште мњење не буде вољно да прими неки начин за давање више гласова, којим би се васпитању као таквоме осигурао онај ступањ претежнога утицаја, који му припада, и којим би се држала равнотежа бројној снази сталежа најмање васпитаног, дотле се не могу постићи користи потпуног општег гласања, а да оне не донесу са собом и штету, која, као што се мени чини, претеже над њима. Заиста је могућно (и то је може бити један од прелаза, преко којих имамо да прелазимо у нашем напредовању ка представничком систему који ће збиља добар бити), да се пречаге које ограничавају гласање, сасвим уклоне у неким посебним окрузима бирачким, те да ту представнике поглавито ручни радници изберу; а на другим местима да се одрже услови за бираче који већ постоје, или да се свакој промени која би се у тим условима учинила, придружи онакво распоређење бирачких округа, какво неће дати радничкоме сталежу, да постане претежан у парламенту. Таквим поравнањем, неправилности у представништву не само да би се одржале, него би се и умножиле; то међутим није никаква одсудна противност; јер ако земља не избере за праве цели пут правилног система, који правце њима води, она се мора задовољити неправилним сретством, као ипак бољим, него што је један систем који је истина слободан од неправилности, али који се правилно примењује за рђаве цели, или у коме су изостављене неке цели које су онако исто нужне као и друге. Много је важније пребацивање, да се то наређење не да сложити са узајмним саопштавањем бирачких скупова разних места, које г. Херов план иште; да би по њему сваки бирач остао затворен у онај бирачки округ, или у оне бирачке округе, у којима би његово име у књигу бирача уписано било, и ако не би хтео да буде представљен

којим од кандидата тих места, он никако не би био представљен.

Колико важности приписујем ја ослобођењу оних који већ имају право гласа, али чији гласови пролазе залудно, јер су увек у мањини, толико очекујем од природног утицаја истине и разума, ако има само сигурности да ће се њихови разлози чути, и да ће се они као што треба бранити, тако да ја не би очајавао ни о успеху једнаког и општег права гласа, кад би се ово остварило саразмерним заступањем свију мањина, по начелу г. Хера. Али баш да би и најбоље наде, које се у томе погледу могу имати, сама извесност биле, ја би опет био за начело по коме се право на више гласова имати може. Ја не предлажем то право као нешто што по себи не би требало желити, и што се, као искључење неког дела друшта од права гласа, за време може трпити, будући је оно нужно да би се већа зла спречила. Ја не гледам на једнако право гласа као на нешто што би по себи добро било, предпостављајући да се ту од неприлика сачувати може. Ја гледам на то као на нешто што је само релативно добро, и што се пре допустити може, него неједнакост повластице, која се оснива на узгредним или случајним околностима, но која је у начелу неправда, почем признаје неправдо мерило, и почем рђаво утиче на дух бирача. Није од користи, него је од штете, да устав земље изриче, да незнање има права на онолико исто политичне власти, на колико и знање. Народне установе треба да све ствари што их се тичу, износе пред дух грађанина у светлости, у којој је за њега добро да их гледа; а као што је за њега добро, да мисли да свако има права на неки утицај, а ко је бољи и мудрији, да има права на већи утицај него други, тако је важно, да то уверење и држава исповеда, и да се оно у народним установама утелови. Такве ствари сачињавају *дух* установа у једној земљи, а то је онај део њиховога утицаја, на који најмање пазе обични, а особито инглески, мислиоци;

ма да установе сваке земље, која није под великим позитивним притиском, развијају више утицаја својим духом, него икојим непосредним наређењем својим, јер духом, образују оне народни карактер. Американске установе утисле су американском духу тврдо убеђење, да сваки човек (беле боје) јесте онако исто добар као и други; и осећа се, да то лажно веровање стоји у тесној свези са неким неповољнијим цртама американског карактера. Није то мала штета, кад установа које земље такво веровање освешта; јер, било ово изречно или прећутно, оно је моралном и умном усавршању скоро онако исто од штете, као и ма који рђав утицај што га највише облика владе произвести могу.

Може бити да ће се рећи, да један устав који даје једнаки утицај свакоме човеку, највише као и најмање просвећеном, ипак напредку води, јер позиви који се непрестано управљају на мање просветне сталеже, вежбање које се даје њиховим духовним силама, и усиљавања која просвећенији морају да чине, да би своје суђење расветлили, и од заблуда и предрасуда ослободили, јесу снажни покретачи за развитак њиховога духа. Да се тај жељени посљедак збиља достизе, кад се мање просвећеним сталежима допусти неко, па и знатније учешће у власти, ја то признајем и то сам већ крепко тврдио. Али и теорија и искуство доказују, да противна струја настаје чим једном ти сталежи сву власт у руке добију. Онима који се осиле над свима и над свачим, па били они појединци, или неколицина, или многи, не треба више оружје разума: они могу да учине да њихова гола воља влада; а они којима се нико одупрети не може, обично су толико задовољни својим сопственим мњењима, да нису вољни мењати их, нити хоћеју да стрпљиво саслушају икога, који би им казао да немају право. Положај који даје најјачег покрета за развитак умне снаге, јесте онај у коме се већ добила власт; и од свију привремених или трајних станица, на путу који води господарству, она

која развија најбоља и највиша својства, јесте положај оних, који су толико јаки, да могу учинити да разум овлада, али нису толико јаки да противу разума овладају. То је положај у који, по начелима која смо ми изложили, богат и сирома, онај који је много васпитан, и онај који је мало васпитан, и сви други сталежи и називи којима је друштво у себи самоме подељено, треба у колико је само могућно да се поставе. А кад би се то начело сјединило са оним, по коме претежним духовним својствима треба да се допусти претежан утицај, и које је иначе праведно: дошао би политични устав до онога релативнога савршенства, које се једино даје сложити са многостручном природом људских послова.

У предидућем разлагању за опште, али поступно гласање, ја нисам узео у рачун разлику послова. Ја сматрам да је та разлика без сваког значења у погледу на политична права, онако као и разлика у стасу, или у боји косе. За сва људска створења једнако је важно, да влада буде добра; благостање свију њих једнако зависи од ове, и њима свима једнако је нужно, да имају гласа у влади, да би осигурали свој део користи који од ње имати могу. Ако би се икаква разлика правила, жењскињу би још нужније било имати гласа, него мушкињу, јер као што су физично слабије, жене су више упућене на заштиту закона и друштва. Одавно су пале оне предпоставке, из којих се изводило да жене не треба да имају гласа. Нико данас не тврди, да жене треба да буду у личној потчињености; да оне не треба да имају никакве мисли, жеље, или никаква самостална рада, него да треба да буду домаћице, издирачице мужева, очева, или браће. Дозвољено је онима које нису удате, а за мало стоји још да буде дозвољено и онима које су удате, да имају сопствености, и новчаних и пословних интереса, онако исто као и мушкиње. Сматра се као упутно и добро, да жене мисле, пишу, и да буду учитељке. Чим се такво што допустило, нема никаква начела, по коме би се жен-

скиње као неспособно за политична права сматрати могло. Цео начин мишљења данашњег света, изражава се са растућом енергијом, противу захтевања друштва да решава за појединце: за шта они јесу, а за шта нису способни, и шта да им се допусти, а шта да им се не допусти покушати. Ако су начела данашње политике и политичне економије и за шта добра, она су добра за доказ, да о тим питањима само појединци као што треба судити могу, и да ће се поред потпуне слободе избора гдегод има праве разлике у способности, огромна већина одати увек на оно за шта су њени чланови у средњу руку најспособнији, а само изузетне природе узеће изузетан пут. Или је цела тежња данашњег друштвеног напредовања рђава, или се она мора извести до потпуног укинућа свију искључења и правних неједнакости, које једноме човеку ма који поштен посао недоступним чине.

Али, није нужно тако далеко ићи, да би се доказало да жене треба да имају право гласа. Кад би било право, као што је неправо, да оне буду неки потчињен staleж, сведен на домаће послове, и потчињен домаћој власти, њима не би мање требала она заштита, коју даје право гласа; а та заштита требала би им, да би се осигурале противу злоупотреба власти којој би потчињене биле. Мушкињу, као и женскињу, не требају политична права, да би могли владати, него да се над њима не би зло владало. Већина мушких јесу, и биће за целог живота свога, само радници у пољу, или у фабрикама; али то не чини да је право гласа мање пожелано за њих, нити да је мање неодољиво њихово захтевање, да им се то право призна, ако само они не показују да су готови рђаву употребу од њега учинити. Нико не пада на ум да тврди, да би жене чиниле рђаву употребу од права гласа. Најгоре што се ту наводи јесте: да оне не би самостално гласале, него по упутству својих мушких сродника. Ако би то било тако, па нека

буде. Ако би оне мислиле самостално, много би добивено било; ако ли не би мислиле самостално, никакве штете не би се имало. Благосов је за људе, да им се раскину окови, па башако они и не желе да се слободно крећу. Морални положај жена знатно би се већ поправио, кад их закон не би дуже проглашавао за неспособне да имају свога мњења, и за неовлашћене да се слободно опредеде, у погледу најважнијих послова човештва. Било би неке користи за њих лично, да могу одредити нешто што њихови мушки сродници не могу од њих искати, али желе да то добију. А не би било од мање важности и кад би човек морао са својом женом о општој ствари већати, и кад гласање не би било његов искључиви посао, него заједнички. Обично се не размишља колико треба, како би се знатно подигло достојанство и вредност жене у очима простог човека, кад би она могла да независно од човека ради шта у спољашњем свету, и како би то учинило да она постане предмет поштовања, које се никојим личним својствима никад не би дало стећи код људи за она створења, чији друштвени живот они сасвим у својој власти имати могу. Па и само гласање боље би се дотерало. Човек би често морао да за своје мњење тражи поштене разлоге, којима би један искрен и непристрастан карактер могао склонити, да с њим под једним истим барјаком служи. Женин утицај чинио би често, да он остане веран своме сопственоме искреноме мњењу. Истина утицај тај често би се употребио не за какво јавно начело, него за лични интерес, или за светску сујету фамилије. Али, гдегод би женин утицај такву тежњу имао, он се ту већ и сад, у том рђавом правцу у пуној мери развија, и то тим сигурније, што под данашним законима и обичајима жена уопште стоји далеко од политике, у свакоме смислу у коме ова какво начело представља, и то тако далеко, да се у ње не може развити чувство части у томе погледу; а највише људи имају онако мало симпатије у погледу части других, кад они и своју

сопствену част у тој не виде, као што је имају и у религиозним осећањима оних, чија се религија разликује од њихове. Дајте жени право гласа, и у њој ће се пробудити чувство политичне части. Она ће се научити да гледа на политику као на нешто о чему и она своје мњење имати сме, и у чему кад се неко мњење има, треба да се и ради по томе мњењу; она ће добити чувство личне одговорности у тој ствари, а неће дуже осећати, као што сад осећа, да је све право и лепо, и да све одговорност мужа покрива, само ако јој испадне за руком да га надговори, па ма колику меру рђавог утицаја да би она развила. Само кад се она орабри да и сама неко мњење има, и да дође до јасног појма о разлозима, који треба да укрепе владу савестно противу искушења личног или фамилијарног интереса, само тада може она престати да као нека бунећа сила на политичну савест човека утиче. Њеној посредној сарадњи може да се не да да буде политично штетна, само кад се она замене непосредном радњом.

Ја сам предпоставио да право гласа зависи, као што би у добром стању ствари и зависило, од личних услова. Где оно зависи, као у овој и у највише других земаља, од услова сопствености, ту противуречност још више дречи. Кад једна жена може дати сва јемства, која се ишту од једног мушког бирача, као што су: независни одношаји, положај једне домаћице и на челу једне фамилије, плаћање пореза, или ма какви услови који би били прописани, па се у пркос свему томе, право начело и систем представништва што се на сопствености темељи, на страну остави, а уведе изузетно лична правна неједнакост, само да би се она (жена) од права гласа искључила: то је горе што, него сама неразумност. Кад се још дода, да у земљи у којој то бива, жена данас влада, и да је најславнија влада коју је земља икада видела, била влада једне жене, сасвим је јасан нацрт неразумности и једва скривене неправде. Надајмо се, да та неразумност

и неправда неће бити последње које ће изчезнути пред струјом напредка, која обара једно за другим развалине трошне фабрике монопола и тираније, надајмо се, да ће се мњењу Бентама, г. Самуила Белиа, г. Хера, и многих других од најмоћнијих политичних мислилаца данашњег века и ове земље (да не говоримо о другима), прокрчити пут у све духове, који нису окорели саможнвошћу или укорењеном предрасудом; и да се још пре него што дорасте други нараштај, разлика пола неће више, него разлика коже и њене боје, сматрати као довољан разлог да се одрекну женскињу она заштита и она грађанска права, што се мушкињу признају.

ГЛАВА IX

Треба-ли да буде двојаког избора?

У неким представничким уставима усвојен је план: да се чланови представничког тела бирају двојаким поступком, т. ј. да први бирачи, или прабирачи, изберу само друге бираче, па онда да ови изберу чланове парламента. Тај изуметак требао је, по свој прилици, с почетка да послужи као нека лака пречага пуној навали народног осећања. Она је давала многим право гласа, а са овим и потпуну највишу власт, али их је нагонила да извршују ту власт само преко саразмерне неколицине, за које се предпостављало да ће мање него демос бити покретани струјама народне страсти. А као што они бирачи, који имају да бирају чланове парламента, јесу већ и сами неко изабрано тело, те се може очекивати да увиђаношћу и карактером стоје над обичном висином оних, који су их изабрали, мислило се, да ће избор који они учине, бити брижљивији и свеснији, и да ће га они у сваком случају чинити са већим чувством одговорности, него што би гомила сама избор чинила, кад би она непосредно чланове парламента бирала. Тај план, по коме се народно гласање тако рећи очишћава кроз неко посредујуће тело, даје се на први поглед бранити, јер се може рећи са великом привидношћу разлога, да се мање увиђавности и образованости иште, да би се пресудило: коме се између наших суседа најсигурније поверити може, да бира једног члана парламента, него ко је најспособнији да члан парламента буде.

Али, пре свега, ако се може мислити да би се таквим посредним наређењем унеколико смањиле оне опасности, које су народној влади својствене, може се мислити да би се смањиле и користи што се од ове очекују; и ово последње је много извесније, него оно прво. Да би систем могао радити као што се жели, он се мора извршивати у ономе духу, у коме је и смишљен; прабирачи морају употребити своје право гласа онако, као што се у теорији предпоставило, т. ј. сваки од њих не мора питати себе, ко би требало да буде члан парламента, него само коме би он најрадије поверио да место њега то реши, или да за њега члана парламента избере. Јасно је, да користи за које се предпоставља да се имају од посредног бирања, и да су веће него оне које се од непосредног бирања имају, ишту такво расположење духа у прабирача; а оне се могу постићи ако прабирачи сасвим озбиљно узму доктрину, по којој је њихов посао само да изберу бираче, а не саме чланове парламента. Мора се предпоставити, да прабирачи неће забављати своје мисли политичним мњењима и мерилима, или политичним људима, него ће се руководити личним поштовањем које имају спрам неких приватних личности, којима ће дати опште овлашћење да као њихови пуномоћници за њих раде. Сад ако прабирачи усвоје такав појам о свом положају, онда се обара једна од главних користи ради којих се њима право гласа даје; политични посао за који су они позвани, не може тада да развије у њих јавни дух и политичну увиђавност; не може да учини да јавни послови постану предмет који ће забављати њихова осећања, нити може да њихове духовне способности изведба. Шта више, та предпоставка обухвата услове који се не даду у сагласност довести; јер ако онај који гласа, не узима никаква учешћа у последњем резултату, како или зашто би се могло очекивати од њега, да узме учешћа у поступку који томе резултату води; Желити да има какву особиту

личност за свог заступника у парламенту, може само човек од врло умереног ступња врлине и увиђавности, а желити да се избере неки бирач који ће ту личност изабрати, јесте природна последица оне прве жеље. Али да једна личност којој је свеједно ко ће бити изабран; или која се осећа дужна да ту мисао на страну остави, — да таква личност узме ма каква учешћа у самоме означењу онога, кога она сматра као најдостојнијег да избере другога по своје сопственоме суђењу, то предпоставља ревност за оно што је у мисли право, предпоставља начело дужности уобичајено ради саме дужности; а то је могућно само код људи вишег ступња образованости, који баш тиме што су тако образовани, показују да им се може поверити, и да заслужују да им се повери политична власт у непосреднијем облику. Од свију јавних послова који се сиромашнијим члановима друштва поверити могу, тај је јамачно најмање срачуњен да узбуди њихова осећања, и једва да оставља друге побуде за старање о општем интересу, него врло решење: да се савестно испуни дужност која се испунити има, па ако се гомила бирача о политичним пословима толико брину, да полажу неку вредност на тако ограничено учешће у њима, они се по свој прилици не би дали задовољити докле им се много шире право не би признало.

Сад да допустимо да нека личност, која због своје ниже образованости, не може добро оценити, да-ли је неки кандидат за парламент способан, може да суди о честитости и општој способности некога, који овлашћује да у име њено бира једног члана парламента. Ту ја могу приметити ово: ако онај који гласа, пристаје на ту оцену његових способности, па збиља жели, да неко у кога он поверења има, у његово име избор учини, онда није нужно никакво уставно наређење за ту цел; он треба само приватно да запита онога у кога поверења има, за кога кандидата да свој глас даде. У томе

случају оба начина бирања воде истом послетку, а свака корист посредног бирања постизава се и непосредним бирањем. Системи се разликују само у својој радњи, ако предпоставимо, да би прабирачи радије употребили своју сопствену моћ суђења у избору представника, и да они само зато остављају другима, да у име њихово представнике бирају, што им закон не допушта непосреднији начин радње. Али, ако су прабирачи тако духом расположени; ако њихова воља није у сагласности са ограничењем које закон намеће, и ако они желе да сами собом представнике изберу, они могу да то учине упркос закону. Они треба само да изберу за бираче оне за које знају, да ће бирати кандидате које они воле, или оне који ће им се обвезати да ће за те кандидате гласати. И то је тако природна последица двојаког бирања, да се, негледећи на случај потпуне политичне равнодушности, једва може очекивати да другачије буде. Тим путем бива у делу избор председника републиканског савеза северне Америке. По имену избор је посредан: народ у великоме не гласа за председника; он гласа за бираче који бирају председника. Али бирачи се бирају увек под изречним условом: да буду дужни гласати за неког опредељеног кандидата, нити икада и један грађанин даје гласа за неког бирача што би он за тога човека особите склоности имао; он гласа за њега само што га је партија Линконова, или партија Брекенрицова препоручила. Не треба заборавити, да се бирачи не бирају да би истраживали у земљи и нашли, ко је најспособнији да буде председник, или члан парламента. Ако би то било тако, имало би се шта за практику казати, али то није тако, и то не ће бити тако доклегод човештво уопште не почне мислити, као што је Платон мислио, да власт треба поверити управо ономе, који највише не мари да је прими. Бирачи имају да изберу једнога између оних, који су се сами за кандидате понудили, а они који бирају бираче, већ знају ко су ти кан-

дидати. Ако има какве политичне активности у земљи, сви бирачи који уопште мисле да гласају, решили су се за кога од тих кандидата да свој глас даду, и само ће на тога мислити кад свој глас давали буду. Приврженици сваког кандидата имаће своју спремљену листу бирача, који ће сви бити обвезани да гласају за тога кандидата, а једино питање које за прабираче у пракци остаје, биће ово: коју од тих листа да подупру.

У пракци двојни избор може да одговори цели, тек кад се бирачи не бирају само за бираче, него кад они имају још и друге важне послове да изврше, што чини, да се они не могу сматрати једино као пуномоћници, који имају да даду неки особен глас. Примера таквоме скупу околности даје друга једна Американска установа, сенат републиканског савеза северне Америке. Та скупштина, као неки горњи дом сабора (конгреса), сматра се као да представља, не народ непосредно, него државе као такве, и као да чува онај део њихових суверенских права, који оне нису оспољиле. Као што унутрашње суверенство сваке државе, по природи савеза (федерације) на једнакости основаног, јесте једнако свето, па ма колика величина или важност које државе била, тако и свака држава шаље сенату исти број чланова (двојицу), па била та држава мала Делауерска, или велика Ново-Јоршка. Те чланове (сенаторе) не бира народ, него их бирају законодавне скупштине држава, скупштине којима чланове у свакој држави народ бира. Као што те скупштине имају да раде све обичне послове једне законодавне скупштине, послове унутрашњег законодавства и контроле над извршном власти, тако се оне бирају са погледом више на те предмете, него на друге; па и кад означују она два лица што ће представљати државу у савезничком сенату, оне понајвише иду за својим сопственим суђењем, а обраћају на јавно мњење само ону општу пажњу, која му се у свима актима једне демократијске владе мора показати. Избори

који се тако чине, показују се као веома успешни, и јесу очито најбољи од свију избора у републиканском савезу северне Америке, јер сенат се увек састоји из људи најодличнијих међу онима, који су се јавном животу довољно познатим учинили. После таквог примера не може се рећи, да посредно народно бирање никад од користи није. Под извесним условима, оно је управо најбољи систем који се усвојити може. Али ти услови једва се дају постићи у пракци другачије него у савезничкој влади, каква је влада републиканског савеза у северној Америци, где се бирање може поверити мештанским телима, чији се други послови шире на најважније интересе народа. Једина тела у некоме сличном положају којих има, или којих може да буде, у овој земљи, јесу варошке општине, или друга тела која су уведена, или која се могу увести за сличне мештанске цели. Међутим, мало их је који би сматрали као неку промену на боље у нашем парламентарном уређењу, ако би посланике за варош Лондон бирали кметови и општински савет, докле би посланике за бирачки округ мерилебонски, не само на делу, као што већ сад бива, него и на основу правог законског наређења, бирале скупштине парохија. Баш кад би се та тела сматрала као чисто мештанска, па би им се много мање шта пребацити имало, него што им се пребацити има, опет она својства, која би их чинила способним за ограничене и особене дужности општинског или парохијског надзорништва не дају никаква јемства да би она особито способна била, да упореде и оцене способности кандидата за неко место у парламенту. Она по свој прилици не би ту дужност испунила боље, него што је сад испуњавају становници који непосредно гласају; докле, с друге стране, ако би се при избору парохијских скупштинара и општинских одборника имало гледати и на њихову способност за бирање чланова парламента, многи од оних који су најспособнији за ону ограниченију дужност, морали би се искљу-

чити од избора, јер тада би се бирали само они, чија се осећања у општој политици слажу са осећањима гласача који их бирају. Већ сами политични утицај општинских одборника завео је општинске (варошке) изборе далеко на страну од њихове одређене цељи, правећи од њих питање партајске политике. Кад би књиговођи, или надзорнику куће једног човека, падало у дужност још и да бира лекара овоме, тај избор по свој прилици не би испао бољи, него кад би тај човек сам себи лекара бирао; а међутим он би у бирању свога књиговође или надзорника куће, био ограничен на оне, којима би он без велике опасности за своје здравље, могао поверити да му лекара изберу.

Изгледа, дакле, да се свака корист, која се уопште даје постићи посредним избором, може постићи и непосредним избором; да оне користи које се не би постигле непосредним избором, не би се постигле ни посредним избором; а међутим има знатних штета које посредни избор собом доноси. Већ пребацивање да је то нов и сувишан точак у машинерији, није од малог значења. Да посредно бирање много мање може да припомогне развиту јавног духа и политичне свести, него непосредно бирање, то је већ разложено; а ако би оно збиља каква утицаја имало, т. ј. ако би прабирачи збиља бирачима које они изберу, ма у којој мери оставили, да место њих бирају њихове парламентске представнике, гласачима се не би дало да сматрају себе као истоветне са члановима парламента, а чланови парламента много би мање осећали да су одговорни онима који су их изабрали. Уз све то треба имати на уму још и ово: да би број оних којима би бирање чланова парламента поверено било, сарамерно незнатан био, тако да би било отворено широко поље интригама и свакојакој покварености којој бирачи у своме положају само доступни бити могу. Бирачки окрузи сви би се свели, у погледу прилике за подкупљивост, на положај данашњих малих варошица,

Било би доста да се добије неки мали број људи, па да се сигурно може рачунати на успех у избору. Ако би се рекло, да би бирачи били одговорни онима, који би их изабрали, на то би се дало одговорити, да бирачи, као што немају никаква стална звања, или положаја у очима публике, не би излагали опасности ништа друго, ако не би по савести гласали, него само оно за што би им мало стало било, а то изглед да ће опет изабрани бити; у главном морало би се ослонити на казни које су прописане за подкупљивост; а да то није довољно, у малим бирачким окрузима, то је искуство целоме свету показало. Зло би тачно одговарало мери произвољности која би изабраним бирачима остављена била. Једни случај у коме они, по свој прилици, не би смели употребити свој глас за рачун својих личних интереса, био би онај, у коме би се они бирали под изречни условом: да буду дужни, као прости пуномоћници, саопштити, тако рећи, у бирачкој скупштини гласове оних, који су их изабрали. Од оног часа кад би двојно гласање почело да развија неки утицај, оно би почело да шири рђав утицај. И та истина потврдиће се о начелу посредног бирања, ма како се ово применило, изузимајући само у околностима онаквима, у каквима се бирају сенатори у републиканском савезу северне Америке.

Није нужно, у колико се Инглиске тиче, говорити више противу плана који нема основе ни у каквом народном предању. Управо би се могло очекивати извињење и што се толико говорило противу једног политичног мерила, које може бити не би могло, у овој земљи, ни једног јединог присталицу задобити. Али један појам који је тако вероватан на први поглед, и за који има толико примера у историји, може бити да ће у општем хаосу политичних мњења, опет искрснути и покренути се у приликама у којима би неке духове за собом повести могао; па зато се није могао прећи са ћутањем, баш ако би се и на саме ингдеске читаоце гледало.

ГЛАВА X

О начину гласања

Најважније питање у погледу на начине гласања, јесте ово: да-ли да се гласа тајно или јавно, и ми ћемо одмах да то питање промотримо.

Била би велика погрешка, ако би се у претресу тога питања забављало сентименталним изразима о притворству, или подлости. Тајност се даје оправдати у више случајева, она је неодољиво нужна у неким, и није то никаква подлост тражити заштите противу зала која се дају поштено избећи. А не може се разумно тврдити, да се не даду ни замислити случаји у којима би тајно гласање било боље, него јавно. Али ја морам тврдити, да су ти случаји у пословима од политичног значаја изузетак, а не правило.

То је један од многих примера, у којима као што сам већ имао прилику приметити, дух једне установе, или упечаток који она чини на дух грађанина, јесте један од најважнијих делова њене радње. Дух тајног гласања — разјашњење које бирач томе по свој прилици у мисли даје — јесте: да му је глас дат ради њега, за његову особену употребу и корист, а не као неко поверење за публику. Јер ако је то заиста неко поверење, ако публика има неког права на његов глас, онда нема-ли она права и да зна како ће он гласати? Онај лажан и штетан упечаток може се учинити на гомилу, почем је учињен на највише оних, који су последњих година били најугледнији браниоци тајног гласања. Ту доктрину нису

тако разумевали њени први заступници; али утицај једне доктрине на дух најбоље се показује, не у онима који је развијају, него у онима који се њоме образују. Г. Брајт и његова демократска школа сматрају као да је веома важно за њих, да тврде да власт бирања јесте оно што они називају право, а не поверење. Та једна идеја кад се једном у народном мишљењу укорени, чини морално зло, које претеже над свима користима што би их тајно гласање донети могло, па ма колико се високо те користи рачунале. Ма како ми опредељивали или разумевали идеју права, нико не може имати права (осим у чисто законском смислу) да шири власт над другим; свака власт која би се дозволила некоме да је над другим има, јесте морално, у најпунијем значењу речи, поверење. Али кад ко извршује ма који политични посао, било као бирач било као представник, то је власт над другима. Они који говоре да власт гласања није поверење него је право, једва да су размислили о последицама којима њихова доктрина води. Ако је та власт право, ако је она дата ономе који гласа ради њега самог, онда по ком разлогу можемо ми кудити њега што је продаје, или што је употребљује онако како ће се препоручити некоме, коме он има интереса да се допадне? Ни од кога се не очекује да он искључно пазн само на општу корист, кад употребљује своју кућу, или ма шта друго на што он збиља право има. Власт гласања њему заиста припада, међу осталим разлозима, и као сретство за његову сопствену заштиту, али само противу поступака противу којих је он дужан, уколико зависи од његовог гласа, да заштићује и свакога од његових суграђана. Његово гласање није нешто што би само од његове воље зависило; оно нема више свезе са његовим личним жељама, него што има изјава (the verdict) једног поротника са личним жељама овога. То је строго питање дужности; он је дужан да даде свој глас за оно, што по његовом мишљењу и по његовој савести општем добру најбоље гове. Когод другачије појима гласање, тај

није способан да има право гласа; ово ће само изочавати његов дух, а неће га уздизати. На место да отвори његово срце узвишеном патриотизму и чувству јавне дужности, оно буди и гаји у њему расположење да јавно звање употреби за свој сопствени интерес, за своје сопствено задовољење, или за свој сопствени ђеиФ, а то су све она иста осећања и тежње, у мањој мери, која покрећу и једног деспота и једног угњетача. Један обичан грађанин, који заузима неки јавни положај, или коме је поверен неки друштвени посао, јамачно ће мислити и осећати, у погледу дужности које му тај положај или тај посао намеће, управо оно, што је по свој прилици и друштво мислило и осећало, кад му је тај положај, или тај посао поверило. Што му се чини да друштво од њега очекује, то ће сачињавати мерило испод кога он може бити да ће заостати, али над којим он једва да ће се уздићи. А тајно гласање он ће скоро извесно протумачити овако: да он није дужан у своме гласању обзирати се на оне, којима није дозвољено знати како он гласа, него да он може гласати просто како му се свиди.

То је пресудан разлог зашто тајно гласање, које се употребљује у клубовима и у приватним друштвима, не даје никаква доказа, који би говорио, да се оно усвоји и у бирању чланова за парламенат. Један члан нема збиља, као што бирачи погрешно мисле да немају, никакве обавезаности да се обзире на жеље или интересе другог. Својим гласом он не изјављује ништа друго, него да јесте или да није вољан, да са неким посебним лицем у ближу или у даљу друштвену свезу ступи. То је питање које, по општем признању, његова сопствена воља, или наклоност, једина има да реши; а да он буде у стању да то питање тако реши, а да са не излаже свађи, то је најбоље за свакога, па и за онога који би одбијен био. Даљи разлог по коме се у тим случајима противу тајног гласања ништа имати не би могло, јесте: да оно не мора водити, нити природно води лагању. Дотична лица

припадају сва истоме сталежу, или реду, па би се сматрало као неприкладно, да једно на друго наваљује са питањем: какав је глас оно дало. Сасвим је другачије у бирању чланова за парламенат, и то ће по свој прилици тако остати, доклегод трају друштвени одношаји који чине, да се тајно гласање захтева, т. ј. доклегод и једно лице толико високо над другим стоји, да се сматра као овлашћено, да овоме прописује како ће гласати. А докле је то тако, ћутање, или околишећи одговор, вазда ће се тумачити као доказ, да глас који је дат, није био онакав какав се желио.

У сваком политичном бирању, па и ономе које се општим гласањем извршује (а очевидно још више у случају ограниченог гласања) онај који гласа, има апсолутну моралну дужност, да пази на интерес публике, а не на своју приватну корист, па да свој глас даде по најбољем суђењу своме, управо онако као што би дужан био дати га, кад би он био једини који гласа, и кад би избор само од њега зависио. Ако се то признаје, онда из тога следује, да дужност гласања, као и свака друга јавна дужност, треба да се извршује пред очима и под критиком публике, у којој свако има не само интереса да се та дужност испуни, него и добра разлога да се сматра као оштећен, ако се она не би испунила поштено и брижљиво, него другачије. Без сумње нити је ово, нити икоје друго правило политичног морала апсолутно неповредиво; оно може бити надваљено још неодољивијим обзирима. Али оно је од толике важности, да случаји који допуштају да се од њега одступи, морају очигледно изузетан значај имати.

Ако покушамо јавношћу, да онога који гласа учинимо одговорним публици за његов глас, то без сумње може изићи на ово: да он у пракци буде одговоран каквој моћној личности, чији је интерес више противан општем интересу друштва, него што би био интерес самога гласача, кад би овај штитом тајности од сваке од-

говорности ослобођен био. Кад је знатан број гласача таквој могућности у великој мери изложен, тајно гласање може бити да ће мање зло бити. Кад су гласачи робови, све се може трпети што их поставља у стање да збаце јарам. Случај који најјаче говори за тајно гласање, јесте: кад убитачна власт неколицине над множином расти. Кад је почела пропадати римска република, разлози за тајно гласање беху неодољиви. Олигархија постајаше из године у годину све богатија и тиранскија, а народ све сиромашнији и зависнији, па је било нужно да се подигну све јаче и јаче ограде противу онакве злоупотребе права гласа, која би учинила, да ово право буде само једно оруђе више у рукама људи који немају начела, али који имају положаја и утицаја. Тако исто мало може се сумњати да је тајно гласање, уколико га је било, имало спасоносна утицаја у политичноме уређењу Атине. Па и у оним грчким републикама које су најмање несталне биле, могла се слобода за време разорити једном једином непоштено добивеном одлуком народа, и ма да атински гласач није био толико зависан, да би по правилу могао бити натеран, опет је он могао бити поткупљен, или застрашен безакоњем или насиљем онаквих клика, какве беху необичне и у самој Атини међу младићима од положаја и у богатству. Тајно гласање беше у тим случајима важно сретство за одржање реда, и вођаше оној законитости (евномији), којом се Атина међу старим републикама одликоваше.

Али у напреднијем стању данашње Европе, а особито у овој земљи, сила којом би се гласачи на нешто натерати могли, све је мања; а злоупотреба права гласа сад се мање може приписати утицајима које би други над гласачима ширили, него саможивим интересима и сумњивим осећањима што њему самоме припадају, било лично било као члану каквога staleжа. Осигуравати њега противу првих, о трошку ослобођења од свега ограничења што од последњих долази, значило би

мењати мање и опадајуће зло за веће и растуће. О тој ствари, и о том питању уопште, уколико се оно даје применити на Инглеску у данашње време, ја сам, у једној књижици о парлментској реформи, изјавио моје мишљење у изразима, које ћу овде да препишем, јер не осећам да би што боље казати умео.

„Пре тридесет година беше још истина, да је у бирању чланова парламента главно зло противу кога се имало чувати, било управо оно које би се тајним гласањем уклонити дало, а то: принуда од стране спахија, од стране оних који раднике траже и плаћају, и од стране муштерија. У данашње време, као што ја мислим, много већи извор злу јесте саможивост, или саможива партаичност, самога гласача. Ја сам убеђен, да гласач данас, ако непоштено и на штету гласа, то чини чешће из свога сопственога, личнога, интереса, или сталешкога интереса, или каквог ниског осећања у својој души, него из страха од неприлика које би му други направити могли, а тима утицајима, којима је извор у саможивости или у саможивој партаичности самога гласача, овај би се поред тајног гласања предавао слободан од сваког чувства стида или одговорности.

„У временима која нису давно прошла, виши и богатији сталешки имађаху владу сасвим у рукама. Њива сила беше на што се земља највише жаљаше. Обичај да се гласа по команди онога од кога радници зависе, или каквога спахије, беше тако утврђен, да га скоро ништа друго није могло потрести, него само велико народно одушевљење, какво се тек за добру ствар развија. Глас који је дат противно тима утицајима, беше, дакле уопште, израз поштења и јавног одушевљења; али у сваком случају, и ма којим разлогом да би опредељен био, беше скоро извесно, да ће он добар глас бити, јер то беше глас противу огромнога зла, противу господарећег утицаја олигархије. Кад би се гласач у оно време могао поставити у стање, да слободно без опасног излагања сво-

јих личних интереса, извршује своје право гласања, ма и не било поштено или увиђавно, то би био велики добитак за реформу, јер тиме би се разбио јарам силе која је тада у земљи господарила, која је створила, и која је одржавала све што је било рђаво у установама и у администрацији државе, — силе спахија и спекуланата бирачких округа.

„Тајно гласање не беше усвојено; али напредак одношаја учинио је и чини све више у том погледу оно, што би и тајно гласање чинило. Но политично и друштвено стање земље, уколико га се то питање тиче, знатно се променило, и сваки дан се мења. Виши сталежи нису сада господари земље. Морао би човек бити слеп према свима знацима времена, па да би могао мислити, да су средњи сталежи још онако услужни вишим, или да раднички сталежи још онако зависе од виших и средњих, као пре четвртину столећа. Догађаји ове четврти столећа не само да су научили сваки сталеж да сазна своју сопствену заједничку снагу, него су и појединце нижег сталежа поставили у стање, да са уздигнутом главом пред појединце вишег сталежа ступају. У највише случајева, глас бирача, био он у противности или у сагласности са жељама оних који су више постављени, данас није последица принуде, за извршивање које не стоје више на расположењу иста сретства, него је израз личних или политичних наклоности самих бирача. Па и саме погрешке данашњег система бирања јесу доказ за то. Растење поткупљивости, на што се тако у глас жали, и ширење те заразе на места која пре од ње слободна беху, сведоче да мештански утицаји не преовлађују више, да бирачи данас по својој вољи гласају, а не по туђој. Без сумње, у жупанијама и у малим местима, остало је још много робске (сервилне) зависности; али дух времена противан је таквој зависности, и сила догађаја непрестано тежи да је смањи. Добар арендатор може данас бити уверен, да је он имаоцу земље коју срађује, онако исто

важан, као што је и овај њему; а занатлија коме посао добро иде, може да се осећа независан од сваког посебног муштерије. У свакоме бирању гласање све више изражава вољу самих гласача. Сад њихови духови, много више него њихови лични одношаји, треба да се ослободе. Они нису више пасивна оруђа туђе воље, нису голи органи за постављање власти у руке какве контролне олигархије. Бирачи сами постају данас олигархија.

„Управо у коме се размеру глас бирача његовом сопственом вољом опредељује, а не вољом некога који би над њим господарио, у томе размеру и његов положај налачи на положај једнога члана парламента, и јавност постаје све неодољивија. Докле и један део друштва остаје непредстављен, опо што *Чартисте*¹ наводе противу свезе тајног гласања са ограниченим правом гласа, јесте неоспорно. Данашњи бирачи и гомила оних којима би се број повећао сваким предлогом о реформи, за који би изгледа било, припадају средњем сталежу, и они имају онако исто, као и спахије, или велики фабриканти, свој сталежски интерес, који их разликује од радничког сталежа. Ако би се право гласа распрострло на све изучене раднике, и ови би још имали, или би могли имати, свој сталежски интерес различан од интереса неуких радника. Предпоставимо, да право гласа буде распрострто на све људе, — предпоставимо да оно што се пре дажно називало опште право гласа, и што се данас нескладно означаје као мушко право гласа, да то постане закон, гла-

¹ Име *Чартиста* (Chartists) носи у В. Британској једна политична странка, која предлаже знатне промене у представничкоме систему, као најпреча средства за поправку друштвеног стања. Погледи те странке развити су у једном документу који се зове „Народна Повеља (*The People's Charter*).“ Главне тачке те повеље јесу: да право гласа буде опште, да се гласа тајно, да се чланови парламента бирају на годину дана; да се земља подели на једнаке бирачке округе, да се право гласа не мери мером сопственичке имаовине, да се члановима парламента плаћа за њихову службу. Пр.

сачи би још имали стадежкога интереса, за разлику од жена. Предпоставимо, да би било питања пред законодавном скупштином које би се особито жена тицало, н. пр. питања: да-ли да и женама универзитетски ступњи учености доступни буду; да-ли благе казни које закон прописује за оне свирепе мужеве, што своје жене скоро сваки дан на мртво име бију, треба да се замену чиме што ће више утицаја имати; или предпоставимо, да би ко у британскоме парламенту предложио, да удате жене имају право на своју праву сопственост, што државе у Америци једна за другом прописују не самим законом, него особитим опредељењем њихових ревидованих устава. Да ли ту жена и кћери једног човека немају права да знају, хоће ли он гласати за оног команданта, који би подуцирао те предлоге, или противу тога?

„Пребациваће се, наравно, да ти разлози изводе сву вредност своју из предпоставке неког неправедног стања права гласа; да они који нису бирачи, ако би било изгледа да ће њихово мњење учинити, да бирач гласа поштеније и корисније, него што би гласао кад би себи самоме остављен био, — више заслужују да буду бирачи, него што овај заслужује, и треба да имају права, по коме свако ко је способан да утиче на бираче, јесте способан и да бирач буде, и по коме они којима би гласачи имали да буду одговорни, треба сами да буду гласачи, и као такви да стоје под заштитом тајног гласања, да би се заклонили од неправедног утицаја појединаца или сталежа, којима они не треба да буду одговорни.

„Тај разлог јесте површан, а ја га некад сматрах као пресудан. Сад ми се чини да је лажан. Сви који су способни да утичу на бираче, нису способни и да сами буду бирачи. Ово последње јесте много већа власт него оно прво, а неки могу бити зрели за мањи политични посао, а да им се још не може сигурно поверити виши посао. Мњења и жеље најсиромашнијег и најсуровијег сталежа радника могу, у реду осталих утицаја, веома

корисно утицати на духове бирача и чланова законодавне скупштине; па опет би могло да буде од велике штете, кад би им се, у њиховоме данашњем моралном и умном стању, допустило да у пуној мери извршују право гласа, и тиме учинило да њихов утицај буде претежан. Управо тај посредан утицај оних који немају права гласа, над онима који то право имају, ублажава својим напредујућим растењем прелаз сваком раширењу права гласа, и даје сретства да се то раширење мирно изврши, кад му време дође. Али има и друго нешто о чему још дубље расудити треба, и што никад не треба да се изостави из рачуна у политичном умовању. Мишљење да јавност и чувство одговорности према публици, нису ни од какве користи докле публика не постане способна да здраво и зрео суди, то мишљење по себи је неосновано. Значило би сасвим површно судити о користи јавнога мњења, кад би се предпостављало да оно чини добро, само кад успе да изнуди да му се услужно клања. Да се буде непрестано пред очима других — да се има бранити од других, — то ни за кога није онолико важно, колико за оне који раде противно мњењу других, јер то их нагони да имају поуздану основу за своје сопствено мњење. Ништа нема тако челичећег утицаја као радња противу угњетења. Ко не стоји под привременом владом страшног раздражења, неће учинити ништа за што мисли да би веома покућен био, осим ако би радио у намери коју би сам унапред смислио и утврдио био, што увек означаје смишљен и расудан карактер, и што увек од искреног и јаког личног убеђења долази, изузев само човека који је из основа рђав. Већ само то што се о својој владању рачуна давати мора, јесте снажна побуда, да се усвоји владање о коме се бар нека поштена рачуна дати може. Ако би ко мислио, да сама обвезаност да се чува пристојност и поштење, не смета врло много злоупотреби власти, он би тиме само доказивао, да никад није био принуђен да пази на владање оних, који не

осећају нужности да се од те злоупотребе уздржавају. Јавност је неоцењива већ и кад спречује оно, за што нема могућности да се поле разложно брани, — кад нагони на расуђивање, и кад сваког принуђава, да, пре него што радити почне, определи шта ће казати, кад буде позван да за своја дела одговара.

„Али, ако још није дошло, (може се рећи) доцније ће доћи време кад ће сви бити способни за гласање, и кад ће свему мушкињу и свему женскињу бити допуштено, да гласају за то што су за гласање способни; *тада* бар не може доћи до опасности сталешког законодавства. Јер као што ће бирачи тада народ сачињавати, они неће имати интереса који би се разликовао од општег интереса. Па баш ако би појединци и гласали још по приватним или сталешким побудама, већина неће имати таквих побуда; а као што тада неће бити оних, који не би били бирачи, и којима би они морали бити одговорни, утицај тајног гласања, којим ће се искључивати само што је од опште штете, биће сасвим од користи.

„Па и са тим ја се не саглашавам. Ја не могу мислити да би тајно гласање требало желити, баш и кад би народ био способан за гласање, и кад би добио опште право гласа. Пре свега, не би се могло предпоставити, у таквим околностима, да је тајно гласање нужно. Замислимо само стање ствари као што би оно по тој предпоставци било, замислило да би народ био опште васпитан, и да би сваки одрастан човек имао право гласа. Кад већ и онде, где бирачи само један незнатан део народа сачињивају, и где је већина народа скоро без васпитана, јавно менење јесте, као што свако види да је, сила која као највиша влада: била би сањарија предпостављати, да над друштвом у коме сви читају, и у коме сви гласа имају, спахије и богаташи могу, противу воље свију, ширити икакву силу коју би и најмање тежко било са друштва збацити. Али како би ту заштита тајности била непотребна, контрола јавности била би нужна као и

вазда. Опште искуство човештва морало би бити веома варљиво, ако би доста било да неко буде члан друштва, и да његов положај не носи у себи никакву изражену противност интереса наспрам публике у великоме, — ако би само то доста било, па да се осигура извршивање неке јавне дужности, а да се из мњења наших суграђана не изводи ништа, што би служило или за побуђивање, или за уздржавање. Особено учешће једнога човека у општем интересу, баш и кад нема никаквих приватних интереса који би га на противну страну вукли, не показује се, по правилу, као да би само могло учинити, да он своју дужност према публици без других спољашњих побуда чини. А не може се допустити да би и онда, кад би сви имали право гласа, тајно гласање било онако поштено, као и јавно. Тврдење да бирачи, кад они сачињавају целокупно друштво, не могу имати интереса, да гласају противу интереса друштва, изгледа, кад се ближе промотри, као да има више звука него смисла у себи. Истина, друштво као нека целина не може имати (као што саме речи казују) никаква друга интереса, него само заједничка, али појединац, или свако за себе, може. Интерес једнога човека јесте у свему *у чему* он интереса налази. Свако има онолико различних интереса, колико осећања, па била та осећања наклоности, или одвратности, била саможива или узвишенија. Не може се рећи, да икоји од тих интереса, кад се за себе узме, сачињава „његов интерес;“ он је добар и рђав човек, као што ове или оне интересе воли. Један човек који је тиранин код куће, биће склон да симпатише са тиранијом (кад се она само над њим не шири); а скоро је извесно, да он неће симпатисати са одпором противу тираније. Један завидљивац гласаће противу Аристиде само што га праведним називају. Један саможивац предпоставиће и незнатну личну корист своме учешћу у уживању оне користи, коју би његова отачбина од доброг закона имати могла; јер навика његовог духа чини да он иде за својим особеним

интересима, и да ове најбоље оценити уме. Велики број бирача имаће двојаке наклоности, наклоности, за приватне и наклоности за јавне интересе. Последње су једине које би бирач јавно признати хтео. У карактеру људи најбоље је оно, што се они боје да покажу, баш и онима који нису бољи него они сами. За непоштено и недостојно гласање, из грамзења за добитком, из злобе, из јарости, из личне саревњивости, па и са обзиром на интересе или предрасуде сталежа или секте, имаће се више готовости кад се тајно гласа, него кад је гласање јавно. А има — па може бити да ће и чешће да буде — случаја, у којима скоро једино што већину лупежа може да уздржава, јесте њихово нехотично поштовање менења једне поштене мањине. У онаквоме случају, као што беше онај, у коме неке државе северне Америке одрицаху своје дугове, не уздржава ли гласача који нема начела, већ и онај стид, који он мора осећати, кад поштенome човеку у очи погледа? Па кад би се све то добро морало жртвовати путем тајнога гласања, баш и у најповољнијим приликама, онда би, за доказ да је нужно усвојити јавно гласање, требало имати много јачег разлога, него што се данас има, и тим јачег, што досадањи разлог постаје све слабији¹.

О другим спорним тачкама у питању о начину гласања, није нужно да се толико речи просипа. Систем личног заступања, као што је организован г. Хером, намеће потребу да се служи листама за гласање. Али мени се чини, да је неодољиво нужно, да се потпис од бирача узима, или на ком јавном месту, које је за гласање одређено, или, где таквога места не би било бирачима на лакоме доступу, онда на каквом званичном, свима отвореноме месту, а у присуству каквог одговорног јавног званичника. Предлог који је покренут у овоме смислу: да се допусти да бирач своју гласачку листу може испунити и потписати у своме сопственоме стану, па онда га

¹ Thoughts on Parliamentary Reform, 2 ed. pp. 32—36.

поштом послати, или каквом јавном званичнику предати, ја би сматрао као штетан. Посао тај извршивао би се у присуству свију опасних утицаја. Подкупљивац могао би, под заштитом тајности, својим сопственим очима гледати како се његова погодба испуњава; а онај који застрашава, могао би гледати како се изнуђена послушност непоречно с места чини; докле би био сасвим искључен онај спасоносни утицај, што би се ширио присуством оних који знају права осећања гласача, као и онај одушевљавајући утицај, што би се распростирао симпатијом његове сопствене партије, или његових једномисленика.¹

¹ Тај предлог препоручиван је као да би се по њему имало средства, и да се уштеди трошак, и да се добију гласови од многих бирача који иначе не би гласали, но које браниоци предлога сматрају као особито важан ред гласача. По томе плану бирају се они који имају бдити над извршивањем закона о сиромасима, па се позива на успех који се ту показао, за доказ да исти план треба усвојити и за много важније изборе, изборе посланика за законодавну скупштину. Али, избори оних који имају бдити над извршивањем закона о сироманима, и избори посланика за законодавну скупштину разликују се, по моме мишљењу, баш у ономе од чега зависи, да средство које се предлаже, буде од користи. Кад се бирају мештански званичници за неку посебну струку административних послова, који се своде поглавито на делење потпоре из једног јавног фонда, главно је да се не да, да избор буде искључно у рукама оних, који се активно труде око тога, јер као што је ограничен јавни интерес, који је свезан са избором, и као што тај интерес у највише прилика није веома знатан у ступњу, даје се мислити, да ће склоност да се око те ствари бави, бити у знатној мери ограничена на оне, који се надају да ће своју делатност обрнути на своју приватну корист, па се може веома желити, да се другим људима учешће у бирању што више олакша, било само и да би се они приватни интереси угушили. Али, кад је питање о великоме послу народне владе, у коме мора узети учешћа свако ко се и за што мимо себе самог брине, или ко се баш и за себе самог са свешћу брине, много више је стало за тим, да се не да гласати онима који су равнодушни према ствари, него да се приклоне они на гласање икојим другим

Места за гласање треба да буде онолико на броју, колико их је нужно, па да сваки бирач до најближега места лако доспети може, а ни под којим изговором не би требало трпети, да кандидат путне трошкове бирачима измирује. Наказни и слаби, и то само пошто покажу лекарско сведочанство, треба да имају право тражити подвоз, о трошку државе или мештана. Бирачки скупови, званичници који су око избора нужни, и све што за послове око избора треба, треба да буде о јавноме трошку. Од кандидата не само да не треба искати, него му не треба ни допустити да се излаже већем, него само неком ограниченом и незнатном трошку за свој избор. По мишљењу г. Хера добро би било, да се иште по 100 дук. ц. (50 L.) од свакога, који своје име у листу кандидата упише, те да се онима који немају никаква изгледа за успех, и никакве озбиљне намере да раде за успех, не да да постану кандидати из ђеиџа, или из голе грамзивости да се познатим учине, и може бити да одузму неколико гласова који би нужни били за избор озбиљнијих кандидата. Има трошка који се кандидату, или његовим подупирачима не може уштедити, и за који се једва може очекивати, да га публика измирује за свакога коме би се прохтело да то тражи; а то је трошак за објаве, прогласе и расписе којима кандидат себе бирачима оглашује. За сав такав трошак били би доста оних 50 фун. стр., што их је г.

сретствима, него само онима, која би њихове спавајуће духове пробудила. Бирач који се ни толико о гласању не брине, да би марио да иде на место гласања, управо је човек који ће, ако може гласати без тог малог труда, дати свој глас за првога који му га заиште, или на најнезнатнију или ништаву побуду. Онај који се не брине да ли ће гласати, неће се по свој прилици много бринути ни како ће гласати; а ко се у таквоме стању духа налази, нема никаква морална права да гласа; јер ако би он гласао, глас који није израз неког уверења, његов глас рачунао би се и принео би за последње решење онолико, колико и глас који представља мисли и цели живота (Thoughts ст. р. 39).

Хер предложио (и што би се по потреби могло повисити до 100 ф. ст.) ако би се допустило да се ти новци на ту цел употребе. Ако би пријатељи кандидата нашли за добро, да се троши и на врбовање гласача, и уопште на агитације за избор, нема сретства да се они у томе спрече; али, ако би такав и ма који други трошак око избора премашио ону суму од 50 ф. ст. (или 100 ф. с.), па би се чинио из џепа самога кандидата, то би требало сматрати као незаконито и казниво. Ако би било изгледа, да јавно мњење неће да неистину трпи, требало би захтевати да сваки члан парламента, пре него што заузме своје место, изјави заклетвом или поштеном речи: да он нити је потрошио, нити ће потрошити, непосредно или посредно, у новцу или у новчаној вредности, више него оних 50 ф. ст. за цели свога избора, ако ли би се доказало, да његова изјава није истинита, или да је његова задана реч погажена, он би требао да подлегне казни, која је за вероломство прописана. Вероватно је, да би таква казна, која би доказивала да законодавна скупштина ствар озбиљно узима, брзо и јавном мњењу исти правац дала, тако да ово не би више, као до сад, најозбиљнију кривицу противу друштва сматрало као неки мали, опростиви грех. Кад би се једном то постигло, онда би се она изјава заклетве или поштене речи неоспорно као обвезна сматрати могла.¹

¹ Више њих од сведока које је у 1860. одбор народне скупштине саслушао о утицају закона о спречавању злих поступака у изборима, и међу којима су неки имали много практичног искуства у питању о изборима, беху наклоњени (било апсолутно или као за последњу нужду) начелу, по коме би се имала искати она изјава од чланова парламента, и мишљаху да би она, кад би била подупрта прописом казни, знатних последица имала. Председник одбора за Уокфилдову истрагу рекао је (јемачно са обзиром на други предлог) „ако они виде да законодавна скупштина о ствари озбиљно мисли, машинерија ће своје чинити... Ја сам тврдо уверен, да би јавно мњење други правац узело, чим би се на осведочену подвупљивост какав лични жиг ударио.“ Један одличан члан одбора

„Јавно мњење трпи одрицање које је истини противно, само кад већ трпи и оно што се одриче. То је извесно тако и у погледу бирачке покварености. Међу политичним људима још никад није било правог и озбиљног покушаја да се поткупљивање спречи, јер није било праве жеље да избори не буду скупи. Њихова скупocenост јесте од користи онима, који имају одкуд да троше, почем се њоме (скупocenошћу избора) мноштво кандидата искључује; њима је драго све чиме се улаз у парламенат огра-

(и данашње владе) као да је сматрао за неупутно, да се казна која је прописана за вероломство, примењује и на заклетву што изражава само обећање, и што се разликује од заклетве којом се тврда реч задаје; али му се одговорило, да и она заклетва која се на суду од једног сведока узима »изражава« само обећање, и да би навод (да се обећање сведока односи на нешто што има одмах да се учини, докле би обећање члана парламента имало да важи за све будуће време) могао вредити само ако би се могло предпоставити, да онај који се заклиње може да заборави задану реч, или да је нехотично повреди; таква могућност у случају као што је овај, не долази у питање.

Главнија тегоба јесте у томе, што се трошкови око избора најчешће чине у облику уписивања прилога на добротинске и друге мештанске цели, требало би строго заказати да никоји члан парламента не издаје новаца на добротинске цели, у месту свога избора. Кад се такви прилози збиља за добротинске цели чине, популарност коју они доносе, јесте корист коју као да је једва могућно одрећи претежном богатству. Али највеће је зло што се такви прилози употребљују на подкупљивање бирача, под изговором да се очува интерес онога, за кога се ради да буде изабран. Да би се од тога зла сачувало, требало би да сваки члан парламента у својој изјави обећа, да све што он буде трошио у месту свога избора, или за ма коју цел што је у свези са тим местом, или са његовим становницима (изузимајући може бити његов сопствени трошак у гостионици), да ће све то пролазити кроз руке званичника који контролишу изборе, и да ће ови (а не сами члан парламента или његови пријатељи) употребљавати на што треба.

Начело да све трошкове око избора подмирује не кандидат него бирачки округ, заступала су два најбоља сведока.

ничава на богаташе, и у чему они виде конзервативну тежњу, па ма од какве штете то било. То осећање дубоко је укорењено међу нашим законодавцима обадвеју политичних странака, и то је једина тачка у којој ја мислим да су они зло расположени. Они саразмерно мало питају ко ће гласати, докле год се осећају осигурани, да се неће гласати ни за кога другог, него само за људе који припадају њиховом сталежу. Они знаду да могу рачунати на узајмну симпатију чланова њиховог сталежа, а још сигурније на услужност ново-обогачених који на врата сталежа куцају, па мисле да ни после најширег демократског гласања, немају зебсти ни од какве опасности за сталешке интересе, или осећања богаташа, доклегод се може не дати да демократски људи буду изабрани за парламенат. Али баш и са њиховог сопственог гледишта: да се злу злим одолева, на место да се добро са добрим сједињава, то је жалосна политика. Требало би тежити да се чланови обадвају сталежа заједно доведу дотле, да своје сталешке предрасуде на страну оставе, па да сложено пођу оним путем, што им је општим интересом означен; а не да се сталешким осећањима множине даје маха у бирачким скуповима, са ограничењем по коме се има радити помоћу оних, који су сталешким осећањима неколицине проникнути.

Једва да на који други начин политичне установе могу у моралном погледу бити од веће штете — својим духом више зла доносити —, него кад се политични послови представљају као нека благонаклоност која се подарује, као нешто што се иште у жељи да се за себе самог има, па за што се још и плаћа, као да би било опредељено за новчану корист ономе коме се подари. Људи не маре да плате много за дозвољење: да неку теретну дужност извршују. Плато је много праведније судио о условима добре владе, кад је тврдио, да политичну власт треба поверавати онима, који лично највише одвратно-сти од ње имају, и да једина побуда којом се најспо-

собнији људи могу склонити да бреме владе на себе узму, јесте страх да не дођу под владу рђавих људи. Шта мора мислити један бирач, кад види три или четири господичића, који одпре нису показивали никакве особите издашности новчане за цели несаможивог добротинства, да се једно с другим надмећу ко ће више потрошити, да би само после свог имена могао писати *M. P.* (члан парламента)? Може-ли он предпоставити да они за његов интерес сав тај трошак чине? А ако он нема ласкавог мњења о улози коју они ту играју, онда какву ће он моралну обвезаност осећати што се његове сопствене улоге тиче? Наши политичари воле да сматрају као сан заносилаца мисао: да ће бирачи икада бити недоступни кварећим утицајима, и они могу имати право докле сами нису вољни да се од таквих утицаја ослободе; јер бирачи ће, јемачно, у погледу моралног расположења угледати се на кандидате. Доклегод изабрани посланик плаћа, ма у ком облику и на ма који начин, за своје место, остаће залудна сва усиљавања да се од дела бирања направи друго што, него трговање у сваком погледу саможиво. Доклегод изгледа, да је, и по мишљењу самога кандидата и по обичним појмовима света, звање једног члана парламента мање дужност која има да се испуни, него лична благонаклоност која се има просити, никаквим усиљавањем неће се моћи обичном бирачу улисти осећање, да је избор једног члана парламента и дужност, и да њему није слободно дати његов глас ни по ком другом обзиру, него једино по обзиру на личну способност.

Исто начело које иште да никакво плаћање у новцу од стране кандидата, а за цели избора, не треба ни тражити ни трпити, то исто начело води и другој једној одлуци, која привидно противноме тежи, али која у истини истој цели води. Оно одриче оно, што се често предлагало као сретство да би се парламенат учинио недоступан људима свију сталежа и одношаја, а то плату члановима парламента. Ако би као у неким нашим ко-

лонијама, једва било способних људи који би могли да се посвете бесплатним пословима, плата би требала да буде нека накнада за губитак времена или новаца, а не награда. Већи избор за који се мисли да би га плата дала, само је уображена корист. Никаква награда за коју би ма ко мислио да се у положају једног члана парламента имати може, не би могла привући оне, који би озбиљно били посвећени каквом другом раду који добитка доноси, па би имали изгледа да ће у томе успети. Посао једнога члана парламента постао би дакле посао за себе, који би се, као и други послови, радио поглавито са погледом на његове новчане приносе, и под развраћујућим (деморалишућим) утицајима положаја који је битно несигуран. Он би постао предмет жеље протувама ниског реда, и 658 оних који имају места у парламенту, са десет или двадесет пута толико који за тим местима жуде, били би непрестано позвани да придобијају, или да одржавају гласове бирача; у тој цели они би све обећавали: и што је поштено, и што није поштено, и што може да буде, и што не може да буде, и надметали би се ко би услужније дворно најнижим осећањима и најглупљим предрасудама простачке гомиле. Продавачка такмица (лицитација) између Клеона и кобасичара код Аристофана, била би згодна карикатура за оно што би тада бивало. Таква установа била би као разједајући мелем који би се непрестано метао на најповредивија места човечије природе. Она би излагала на понуду 658 награда за оне, који би са највећим успехом ласкали, који би неки део својих суграђана највештије на странпутицу завели. Ни под којим деспотизмом није било тако уређеног система сраћивања, којим би се спремало поље за богату жетву порочног удварања.¹ Кад би се, због особите способности

¹ Као што г. Лаример примећује, кад би се стварањем изгледа за новчани добитак, људи најнижег стадежа примамљивали да се посвете политичним пословима, позив демагогије свечано би се освештао. Ни од чега се не треба толико чувати, ко-

каквог човека, коме ни његова имаовина, ни његова радња и привреда не би давале нужних сретстава за независан живот (као што таквог случаја у свако доба бити може), желило да се он доведе у парламенат, да би чинио услуге које нико други коме је парламенат доступан, тако добро учинити не може, та жеља дала би се постићи сретством јавних прилога; тај човек могао би се издржавати докле је у парламенту, као Андрија Марвел, прилозима својих бирача. Противу тога начина нема се ништа рећи, јер таква част неће никад бити награда за голу услуживост; скупови људи никад не маре толико за разлику између једног и другог улагивача, да би трошили на издржавање такве особе, само да би им она ласкала. Таква потпора даваће се само из уважавања каквих знатних личних својстава која дубоке упечатке праве, својстава која истина не дају абсолютна доказа за способност што се иште, па да ко народни представник бити може, или која дају неке вероватности за ту способност, и свакојако нека јемства за независно мњење и за самосталну вољу.

лико од уређења којим би се учинило да буде у приватном интересу неког броја радећих људи, да се облик владе заведе на опаки правац, за који они и онако природне склоности имају. Зпаци који се показују или код мношине или код појединаца, кад се оставе својим сопственим слабостима, дају само слаба појма о ономе што од тих слабости може да постане, кад их хиљада ласкаваца изигравају. Ако би било 658 места са извесним, ма и само умереним приносом, да се добију самим уверавањем мношине: да је незнање онако исто добро као и знање, па још и боље, било би ужасних изгледа, да би мноштина то веровала, и по томе радила. (Чланак у Fraser's Magazine, April 1859., под називом: „Recent Writers on Reform“).

ГЛАВА XI

О трајању парламента

После коликог времена да се чланови парламента новоме избору подвргну? Начела по којима се на та питања одговорити може, јесу сасвим јасна; само је тежко применити их. С једне стране, члан парламента не треба да остане на своме месту тако дуго, да заборави на своју одговорност, да узме олако своје дужности, да га ту руководи обзир на његову личну корист, или да напусти оно слободно и јавно већање са својим бирачима, које, било да се он слаже или да се не слаже с њима, јесте један од благосова представничке владе. С друге стране, члан парламента треба да може рачунати, да ће остати у своме звању докле је нужно, да би се о њему могло судити, не по једноме јединоме послу, него по целокупној радњи његовој. Важно је, да он има свуколику слободу личног мњења и суђења, која се слаже са народном контролом, што битно припада слободној влади; а за ту цель нужно је да се контрола извршује, као што се и у сваком другом случају најбоље извршује, пошто се њему даде времена колико треба, да би показао сва својства која има, и да би доказао да има другог пута, којим он као представник може да стече поштовања и поверења код својих бирача, него што је пут простог и послушног гласача и браниоца њихових мњења. Није могућно одредити по неком општем правилу границу између тих начела. Где је демократска снага у уставу слаба, или превећ пасивна, и таква да је потстицати треба; где

представник, остављајући своје бираче, улази одмах, у неку дворску или аристократијску атмосферу, у којој све тежи да га обрне на пут који је различан од народног правца, да ослободи свако демократско осећање које би он са собом донети могао, и да учини да он заборави жеље, и да постане равнодушан према интересима оних, који су га изабрали: ту ће бити неодољиво нужно, да он буде обвезан чешће обраћати се њима ради обновљења оног поверења и овлашћења, што народни представник треба да има; тек таквом обвезом моћиће се његова нарав и његов карактер одржати у каквом треба стању. Па и три године, у таквим околностима, јесу скоро врло дуго време; а дужи рок никако се допустити не може. Где је, напротив, демократија претежна снага, па још тежи и да расти, тако да пре треба умеравати њен утицај, него рабрити је на неправилну делатност; где неограничена јавност и свуд присутна журналистика дају представнику уверења, да ће његови бирачи свако његово дело одмах знати, претресати и оцењивати, и да он непрестано код њих уважења добијати или губити мора, докле се истим сретствима утицај њихових осећања, и сви други демократски утицаји одржавају непрестано у живости и у радњи у његовом сопственом духу, ту рок мањи од пет година једва да ће бити довољан за спречење бојазљиве услужности. Промена која се у Инглеској на политичном пољу у свакоме томе погледу догодила, разјашњује зашто је захтевање да се парламенат сваке године обнавља, које пре четрдесет година стајаше на првоме месту у програму напреднијих реформатора, данас тако напуштено, да се о њему једва која реч чује. Вредно је имати на уму, да чланови парламента, био рок овоме кратак или дуг, у последњој години његовој јесу у ономе положају, у коме би се непрестано налазили кад би парламенти годишњи били: тако да би парламенти у делу били годишњи кроз знатан део њихова времена, ако би им рок веома кратак био. Као што ствари сад стоје, периоду од седам

година, премда толики рок није нуждан, једва да би било вредно променити и са које користи за коју би било изгледа да би се постигла, а особито што ваздашња могућност ранијег распуста одржава непрестано у духу представника разлоге за добро споразумљење са својим бирачима.

Ма који рок да би се сматрао као најбољи за трајање посланичког пуномоћства (мандата) могло би се чинити да је природно, да сваки члан парламента упразни своје место чим истече тај рок, рачунећи од дана његовог избора, и да не треба да буде општег обновљења целе скупштине. Имало би се много шта за тај систем казати, кад би било икакве практичне цели за коју би се он препоручивао. Али много јачи разлози говоре за његово осуђење, него што се могу навести за његову потпору. Један од тих разлога јесте, што ту не би било никаква сретства да се брзо ослободи од једне већине која је ударила путем што вређа народ. Извесност општег избора после неког ограниченог, често скоро истеклог, рока, и могућност таквог избора у свако доба, кадгод би министар или пожелио га за своју сопствену ствар, или мислио да би се њиме учинио популаран у земљи, теже да спрече ону голему разлику између осећања скупштине и осећања бирача, која би могла безкрајно трајати, ако би већина скупштине увек имала пред собом рока од још неколико година, и ако би сео на све мало по мало обнављала, тако да би нови чланови, по свој прилици, пре и сами примали него што би мењали својства гомиле којој би придружени били. Да опште чувство скупштине буде сагласно у главnome са чувством народа, то је онако исто важно, као и да одличним члановима скупштине буде могућно, да и најнепопуларнијим осећањима слободна израза даду, а да тиме не метну на коцку свој положај у скупштини. Има и другог, веома важног разлога противу поступног и почестног обнављања представничке скупштине. Од користи је да буде повреме-

ног општег прегледа сила које су једна противу друге постављене, да би се стање народног мишљења тачно измерило, и да би се неоспорно определила саразмерна снага разних партија и мњења. Почестним обнављањем то се не да на убеђивајући начин постићи, баш и где би, као по неким француским уставима, у један мах излазио из скупштине неки знатан део, једна петина, или једна трећина.

Разлози по којима треба да се извршној власти даде право да распушта парламенат, промотриће се у једној од следећих глава, у којој ће се говорити о уређењу и пословима извршне власти у једној представничкој влади.

ГЛАВА XII

Треба ли искати каквих јемстава од чланова парламента ?

Треба ли један члан законодавне скупштине да буде везан за упутства свјих бирача? Треба ли он да буде орган њихових осећања, или да заступа своја сопствена? Треба ли да буде њихов посланик на сабору, или њихов пословни агенат, овлашћен не само да ради за њих, него да за њих и суди шта да се ради? Те две теорије о дужности једног законодавца у представничкој влади, имају свака својих бранилаца, и свака је призната као основа (доктрина) неких представничких влада. У Холандским сједињеним областима, чланови општих скупштина беху прости пуномоћници; а доктрина пуномоћства терала се тако далеко, да су они увек, кадгод би се покренуло какво важно питање, које не би било предвођено у њиховим упутствима, морали обраћати се својим бирачима за даље упутство, управо онако као што се један посланик обраћа за упутство влади која га је акредитовала. У овој земљи и у највише других земаља које имају представнички устав, закон и обичај овлашћују члана парламента да гласа онако, као што мисли да је право, па ма колико се његово мишљење разликовало од мишљења његових бирача; али, има их који и другачије ствар појимају, што има знатна практична утцаја на неке духове, па и на чланове парламента, и што чини, да се они, независно од жеље за популарношћу, или од старања да наново изабрани буду, осећају у са-

вести као обвезани, да у питањима у којима њихови бирачи имају неко пресудно мњење, изразе пре то мњење него своје сопствено. Не гледећи на позитивни закон, и на историјска предања никојег народа за себе, питање је, који је од тих појмова о дужности представника истинит.

То питање није питање о уставном законодавству, као што су питања која смо досад претресали, него је питање о ономе што се може приличније назвати уставна моралност, — етика представничке владе. Оно се не тиче толико установа, колико расположења духа са којим бирачи треба да приступају извршењу свога задатка, или идеја које треба да владају о моралним дужностима бирача. Јер, ма какав систем представништва да би био, он ће се претворити у систем простог опуномоћења, ако бирачи то за добро нађу. Доклегод је њима слободно да не гласају, и слободно да гласају како им је воља, не може се учинити да они свој глас не поставе у зависност од каквог услова, са којим мисле да је добро да буде у свези. Кад неће да изберу онога који неће да се обвезе да заступа свако њихово мњење, па ако они желе, и да се саветује с њима, пре него што би гласао, о свему што не би било унапред предвиђено, а било би од важности, они могу свести свога представника на голо оруђе њихово, и поставити му за дужност части, да даде оставку чим не би више хтео да ради као њихово оруђе. А почем они имају снаге да то учине, у теорији уставности мора се претпоставити, да ће они желити да то чине; јер и по самоме начелу уставне владе треба предпоставити, да ће се политична власт злоупотребити за особене цели онога, коме је она поверена; не што би то увек тако било, него што је таква природна тежња ствари, противу које слободне установе особито треба да чувају. Ма колико да би нам се чинило да је неправо, или будаласто, да бирачи свога представника у пуномоћника претварају, почем је то раширење бирачке повластице

природно и није невероватно, морају се употребити онакве исте мере осторожности, какве би се употребиле и кад би оно извесно било. Можемо се надати, да бирачи неће радити по томе појму о употреби права гласа; али једна представничка влада треба да буде уређена тако, да баш, кад би они и радили по томе појму, опет не могу постићи оно, што уопште не треба да буде у власти ни једноме друштву, а то је: сталешко законодавство за своју сопствену корист.

Кад се каже да то питање припада само политичном моралу, то му не побија важност. Питања уставног морала јесу од практичног значења не мањег, него што су питања која се самог устава тичу. И само биће неких влада, и све што чини да се друге сносити могу, оснива се на практичном одржавању доктрина уставног морала, традиционалних појмова у духу установљених власти, што мењају употребу коју би ове иначе од своје снаге могле учинити. У владама без равнотеже власти — у чистој монархији, у чистој аристократији, у чистој демократији — таква правила јесу једина пречага, која уздржава владу од крајњих претераности у правцу њихове значајне тежње. У влада са непотпуном равнотежом власти, где је учињен неки покушај да се поставе уставне границе покретима који долазе од најјаче снаге, али где је та снага толико јака, да она те границе бар за време без казни прекорачати може, само доктрине уставног морала, које су признате и подупрте јавним мњењем, могу да очувају у неком поштовању опредељења устава, којима се власт владе зауздава и ограничава. У влада са добром равнотежом власти где је највиша снага подељена, и где је сваки учесник заштићен противу злоупотреба других учесника као што је само могућно, т. ј. тиме што је наоружан за одбрану оружјем онако снажним, какво други могу имати на расположењу за нападање, послови владе могу се правилно радити само ако се на све стране уздржава од употребљења претеране

снаге, докле се не би изазвало на то једнако претераним поступком кога другог учесника снаге; и у том случају можемо истински рећи, да се само поштовањем правила уставног морала устав у животу одржава. Питање да ли од чланова парламента каквих јемстава тражити треба, није такво да би од њега зависно обостанак представничких влада; али је оно врло важно за корисну радњу ових. Закони не могу прописивати бирачима начела по којима они треба да управе свој избор. То питање обухваћено је у својој целини у проматрању: да ли бирачи треба да поставе као услов, да се њихов представник држи извесних мњења која му они пропишу.

Никоји читалац ове књиге не може сумњати о овоме: на што ће најпоследње изићи у томе питању она општа начела, што се у овој књизи исповедају. Ми смо у самоме почетку тврдили, и непрестано на уму имали, једнаку важност двају великих услова владе: одговорност онима за чије добро политична власт треба да се употреби, и за чије добро увек се говори да се она употребљује; и у свези с тим, да се у што већој мери прибаве за радњу владе благосови претежне увиђавности, извезбане нарочито за ту целу другим расуђивањем и практичном дисциплином. Ако је вредно да се ово друго постигне, вредно је да се и нужна цена плати. Претежна снага духа и дубока наука не би биле од користи, ако се помоћу њих не би понекад докучивале истине различне од оних одлука до којих се долази обичном снагом духа без учења; па ако се хоће да се има представника који би на умном пољу стајали више, него обични бирачи, онда се мора рачунати и на то, да ће се представници понекад разликовати у мњењу од већине својих бирача, и да ће у томе случају њихово мњење понајчешће истини ближе бити. Отуд следује, да бирачи неће радити мудро, ако они своје представнику поставе као услов за одржање његовога места у парламенту: да се апсолутно саглашава са њиховим мњењем.

Само начело у толико је јасно; али има правих тегоба у његовој примени, и ми ћемо да почнемо излагањем истих у њиховој највећој снази. Ако је важно, да бирачи изберу за представника човека ученијег него што су они сами, није мање нужно да им тај ученији човек буде одговоран; другим речима, они су судије који треба да изреку пресуду о начину на који он поверени му посао извршује; а како другаче да суде они, него по своме сопственоме мњењу? Па како да га они у први мах изберу, него по своме сопственоме мњењу? Не би ништа значило бирати га по самоме блеску — по претежности дара који намах у очи пада. Знаци по којима један обичај човек може у напред судити о простој способности, веома су несавршени: такви као што су, они се односе скоро искључно на вештину израза, а мало или нимало на вредност онога што је изражено. Последње не може се извести из првога; а ако бирачи треба да оставе на страну своје сопствено мњење, какав критериум остаје им за оцену способности за добру владу? Па баш кад би и непогрешно могли изабрати најспособнијег човека, не смеју му они допустити, да суди и решава за њих без сваког обзира на њихово сопствено мњење. Најспособнији кандидат може да буде Торијевац, а бирачи могу да буду либерали; или кандидат либерал, а бирачи Торијевци. Политична питања која су на дневном реду, могу да буду црвена, а кандидат може да буде црвени човек, или рационалиста, докле су бирачи јеретици или еванђелици; и обратно. Његове способности могле би га, у тим случајима, поставити у стање да иде даље, и да ради са већим утицајем, у правцу за који би они могли савесно веровати да је рђав; и они би својим сопственим убеђењем могли бити упућени, да мисле да је важније, да се њихов представник, у том погледу, држи онога што им се чини да је заповест дужности, него да буду представљени човеком од веће него обичне способности. Они могу имати још и да оцене: не само како најспособније представ-

љени бити могу, него и како ће њихов посебни морални положај и њихово духовно гледиште уопште представљени бити. Утицај сваког начина мишљења који многи деле, треба да се у законодавству осети, и кад се представи, да је у уставу прописано што треба, да би и други, па и противни начини мишљења заступљени били, најважнији задатак који бирачи у особитој прилици имају да испуне, може да буде овај: да своме сопственом начину мишљења какво треба представништво осигурају. У неким приликама може бити нужно, да представнику руке везане буду, да би га одржали у верности према њиховом интересу, или управо према јавном интересу као што га они разумеју. То не би било нужно под политичним системом, који би им осигуравао неограничени избор поштених и непристрасних кандидата; али под садашњим системом, под којим су бирачи скоро увек принуђени, због трошкова избора и општих одношаја друштва, да бирају своје представнике између људи који имају сасвим други положај у животу, него што је њихов, и други сталежски интерес, ко ће тврдити, да они треба да се предаду његовој произвољности? Можемо ли покудати једног бирача из сиромашнијих сталежа, који има да бира само између двојице или тројице богаташа, ако од онога коме свој глас даје, иште јемства за она мерила, која он сматра као неки знак ослобођења од сталежских интереса богаташа? Шта више, увек ће се догађати некимма од бирача, да буду принуђени примити оног представника, кога изабере већина њихове сопствене странке. Али, ма да кандидат кога би они изабрали, не би имао никаква изгледа, њихови гласови могу бити нужни за успех онога кандидата, који је за њих изабран; а једино средство помоћу ког и они са своје стране могу утицати на његово доцније владање, може бити ово: да му обећају своју потпору само ако се он на извесне услове обвеже.

Та умовања и противна умовања јесу најтешње

једно с другим преплетена ; за бираче је веома важно, да изберу за своје представнике људе који су мудрији, него што су они сами, и да саизводе, да се над њима влада и управља по тој вишој мудрости, а није могуће да саглашаваће са њиховим мњењем, ако они имају мњења, не утиче знатно на њихово суђење у питању: ко има те мудрости, и уколико је онај, за кога се предпоставља да је има, својим владањем ту предпоставку оправдао. И тако изгледа, да никако не би било практично, да се икакво позитивно правило дужности за бирача постави ; резултат би зависио мање од каквог тачног прописа, или од какве опште признате (ауторитетске) доктрине политичног морала, него од општег расположења духа бирача, у погледу на важни услов: да се поштује духовна претежност. Личности и народи, што могу да дубље осећају вредност претежне мудрости, сазнаће ову где је буде, по свој прилици и по другим знацима него што је саглашаваће са њиховим мишљењем, па баш и упркос знатној разлици мњења ; а пошто је сазнаду, они ће живо желити, да осигурају себи њену услугу, ма за какву цену коју би они били у стању да поднесу, тако да неће хтети наметати своје мњење као неки закон онима, које они сматрају као мудрије него што су сами. С друге стране, има и таквог карактера духа који никога високо не цени ; који мисли да ничије друго мњење није много боље, него што ј. његово сопствено, или да је скоро онако добро, као и мњење стотине других људи, који мисле као и он. Где су бирачи таквога духа, они неће изабрати никога који није, или бар који не исповеди да јесте, слика њихових сопствених осећања, и неће га потпомагати дуже, него докле се та осећања у његовом владању огледају ; а сви који теже за политичним почастима трудиће се, као што Плато у Георгији каже, да се дотерају по образцу демоса, те да на овога наличе колико више могу. Не може се одрећи, да потпуна демократија има јаку тежњу да осећањима бирача такав

облик и правац даде. Демократија није наклоњена владајућем духу. Да она уништава владање пред голим друштвеним положајем, то се мора рачунати међу добре, а не међу рђаве утицаје њене; премда кад то чини, она затвара главну школу високог поштовања (уколико се самих људских одношаја тиче) која у друштву постоји. Али и демократија, у правој битности својој, подупире силније оно у чему сви имају права да се сматрају као једнаки, него оно што чини да један човек потражује, да буде више уважен него други, тако да поштовање личне претежности може да остане испод праве мере. Ето из кога разлога, међу осталим, ја сматрам да је од толике важности, да установе земље ударају на мене људи из васпитанијег сталежа печат веће вредности, него на мене људи из мање васпитаног сталежа, и ја би још увек био за ово: да се осведоченој претежности васпитања уступи право на више гласова, па било да би се тиме само правац јавноме осећању дао, а да се и не тражи никаквих непосредних политичних последица.

Кад у скупу бирача има колико треба осећања за ванредну разлику у вредности између једног човека и другог, неће се оскудевати у знацима, по којима ће бирачи моћи распознавати људе који за њихове цели највише вреде. Истинске јавне услуге биће наравно међу тима знацима на првоме месту; тако н. пр. да је ко запремао висока звања, и у њима учинио нешто важно, што својим резултатима његову мудрост потврђује; даље, да је покренуо да се предузму неке мере за које се из њихових последица види, да су биле мудро смишљене и срачуњене; да је нешто предсказивао што се често догађајем потврдило, а ретко или никад опроргло; да је давао савета, који кад је био послушан донео је добре последице, а кад није био послушан, дошле су рђаве последице. Има без сумње много неизвесности у тим знацима мудрости, али ми их тражимо

такве какве могу распознавати људи и од обичне моћи суђења. Они ће добро учинити, ако не буду много рачунали ни на који знањ за себе, докле се он осталим знацима не потврди, и ако се у своме оцењивању успеха, или заслуге, каквог практичног усиљавања буду много ослањали на опште мњење непристрасних људи који ствар разумеју. Знаци о којима сам говорио, дају се применити само на људе освођене способности; у ред ових морају се рачунати и они, чије способности истинанису огледане у пракци, али су огледане на умноме пољу; који су, у јавном говору или у печатаним списима, претресали јавне послове, начином који доказује да су они ове озбиљно изучавали. Такви људи могу у простоме значају политичних мислилаца, да заслуже у знатној мери онакво исто право на поверење, као и они који докажу своју способност у положају практичних државника. Кад је нужно, да се изберу они чија способност никако огледана није, онда је најбоље гледати, на каквом је гласу њихова способност међу онима који их лично познају, и колико им поверења и какве препоруке дају они који су већ на добром гласу. По знацима као што су ови, бирачи који духовну способност колико треба цене, и жељно је траже, успеће по правилу да нађу људе од више способности, и често људе којима они могу поверити, да раде јавне послове као што сами за добро нађу, и од којих се не би могло искати, да се одреку свога сопственог суђења на заповест оних, који у знању ниже од њих стоје, а да им се таквим искањем увреда не учини. Ако се такви људи поштено траже, али не могу да се нађу, онда бирачи заиста имају право да узму мере предохране; јер се не може очекивати, да они своја сопствена мњења мање цене, него друго чије мњење, осим у жељи да би били послужени човеком од претежнијег знања, него што је њихово сопствено. Они ће заиста добро учинити, да се баш и тада сете, да представник, пошто је једном изабран, ако се сасвим

својој дужности посвети, има више прилике да исправи суђење које би с почетка лажно било, него што имају највише бирача његових; то је разлог који уопште треба да их уздржи (ако не би били принуђени, да изберу некога у чију непристраност они не верују потпуно) од изискивања да кандидат зада реч, да неће мењати своје мњење, или, ако га промени, да ће дати оставку. Али, кад каква непозната личност, за коју никакав високи ауторитет непогрешиво не јамчи, буде изабрана први пут, не може се од бирача очекивати, да он пре свега на тражи од те личности, да се она са његовим сопственим осећањима слаже. Доста је, ако он доцнију промену тих осећања, која би се поштено признала и отворено разложила, не би сматрао као пресудан узрок за одказивање свога поверења.

Али, баш да би се предпоставила и најосведоче- нија способност и призната одличност карактера у представника, опет посебна мњења бирача не треба да се сасвим забораве. Поштовање према духовној претежности не треба да иде до ништења самога себе — до одрицања од сваког личног мњења. Али, ако разлика мњења не засеца у основе политике, ма како да би био одважан бирач у својим сопственим осећањима, он треба да има на уму, да у питању у коме један способан човек другачије мисли него он, лако може да сам не буде на правоме путу, па баш ако би и другачије било, да му је и тада вредно жртвовати своје мњење у питањима која нису сасвим битна, а то за љубав ове неоцењиве користи: да би имао способног представника, који ће радити за њега у многим питањима, у којима он није у стању да суди као што треба. У таквим приликама често се тежи, да се обе цели сједине приволевањем способнога човека, да и он своје сопствено мњење жртвује у спорним питањима. Али, пристати на то поравнење, значи за способног човека учинити издајство противу свога особеног звања, дати оставку на посебне

дужности духовне претежности, међу којима је једна од најсветијих, да не оставља ствар противу које се вика диже, и да не украти своју услугу онима од својих сопствених мњења, којима је она најнужнија. Један човек од савести и признате способности, искаће увек да ради сасвим слободно, као што сам за најбоље нађе; а неће пристати да служи и под којим другим условима. Али бирачи имају право да знају, како он мисли радити; по каквим ли он мњењима тежи да се управља и влада, у свему што се тиче његове јавне дужности. Ако би им се учинило, да нека од тих мњења не могу примити, његово је, да их увери да он ипак заслужује да буде њихов представник; а они, ако су мудри, за љубав његове вредности уопште неће хтети ни гледати на многе и знатне разлике које његово мњење од њиховог деле. Има неких разлика, међутим, за које се не може од њих очекивати да на њих не гледе. Когод осећа да га се влада његове земље тиче, колико треба да се тиче једног слободног човека, тај има и неких убеђења о народним пословима, која су му драга као и животна крв његова, у који истинитост он тврдо верује, и којима он толико важности приписује, да му није могућно да их учини предметом поравнања, или да их потчини суђењу другог човека, па ма колико овај претежнији био. Таква убеђења, кад их има у једном народу, или у неком знатнијем делу народа овлашћена су на утицај већ по самоме постојању своје, а да се и не спомиње могућност да су на истини основана. Једним народом не може се владати и управљати добро противно његовим основним појмовима о праву, па баш да би ови у нечему и погрешни били. Кад се као што треба оцени одношај који треба да постоји између оних који владају, и оних над којима се влада, отуд се не може извести, да бирачи треба да саизволе, да их представља неко ко мисли да над њима влада и управља противно њиховим основним убеђењима. Ако се његовим способностима којима он може да буде

од користи у другоме погледу, послуже они у времену кад нема изгледа да ће се питања у којима се он с њима не слаже у претрес узети, они су властни да га одпусте чим би се показало, да ће се та питања покренути, ако не би било извесности да ће већина бити за оно што они мисле да је право, тако да различан глас њиховог представника остане без утицаја. Тако н. пр, (ја ћу да споменем нека имена да би разјаснио моје мњење, а не за какву личну примену) на мњења за која се предпоставља да су их Кобден и Брајт заступали о отпору противу страног нападања, могло се не гледати за време кримског рата, кад је надвлађујуће народно осећање на противној страни било; а иста мњења у време хинеског спора (премда овај по себи беше сумњивије питање) могла би учинити, да бирачи одкажу своје поверење онима који би та мњења заступали, јер је тада за неко време било питање, да-ли она не би надвладала.

Општи резултат умовања што је напред изложено, можемо свести на ово: да правих јемстава не би требало тражити, докле бирачи, услед неугодних друштвених одношаја, или погрешних установа, не би били тако притесњени у своме избору, да би га морали свести на некога који би могао да буде под утицајем партајских страсти што су противне њиховоме интересу; — да они имају права да потпуно знају политична мњења и осећања кандидата; и не само да имају права, него да су често и дужни, да одрекну поверење ономе, који се разликује од њих у погледу оних неколико главних чланака, што су основа њиховој политичној вери; — да према мњењу које они имају о духовној претежности једног кандидата, они треба да трпе да он и другачије мисли и ради, него они у питањима која се не дотичу главних чланака њихове политичне вере; — да они треба неуморно да траже онаквог представника, коме ће моћи поверити пуну власт да иде за својим сопственим суђењем; — да они сматрају као дужност коју имају

спрам својих суграђана, да чине све што могу да би такве људе у законодавство довели; па да је и за њих саме много важније, да буду представљени таквим човеком, него оним који исповеда само да је сагласан са већим бројем њихових мњења, јер је извесно да ће се имати користи од његове способности, докле је веома сумњива претпоставка: да он нема, а они да имају право у оним питањима, у којима се он с њима неслаже.

Ја сам претресао то питање по претпоставци да бирачки систем, у свему што зависи од позитивних установа, одговара начелима која су постављена у предидућим главама. Па и по тој претпоставци теорија која хоће да представници буду само пуномоћници, мени се чини да је лажна, и у својим практичним пословима штетна, ма да би штета у том случају у извесне границе сведена била. Али, ако се уставом не би признала јемства којима сам ја тежио да осигурам представничко начело; ако се у уставу не би побринуло о заступању мањина, нити би се допустила икаква разлика у бројној вредности гласова, разлика која би одговарала некоме критеријуму по коме би се оцењивао ступањ васпитања у оних који гласају: ту се никојим речима не би могла претерати важност начела по коме би представнику требало оставити да сасвим слободно ради; јер под владом општег права гласа, само би тада било изгледа да ће и друга мњења, а не само мњења већине, у парламенту чувена бити. У оној лажно названој демократији, која је у истини искључно господарење радничког staleжа, почем сви други остају непредстављени и нечувени, једина заштита противу staleжског законодавства у његовом најскученијим, и противу политичног незналиштва у његовом најопаснијем облику, била би у ономе наређењу, по коме би они који нису васпитани, могли бирати васпитане представнике, и поштовати мњења ових. Неке готовости да се то учини, могло би се разумно очекивати, и све би стајало до

тога, да се она до највишег ступња развије. Али, ако би раднички сталеж, пошто би једном доспео до политичне свемоћности, од своје воље пристао да се на тај, или ма који други, начин знатно ограничи његово сопствено мишљење и његова сопствена воља, он би показао да је мудрији, него што се показао икоји други сталеж, који је имао неограничену (абсољутну) власт, или, ми смемо да кажемо, него што је изгледа да ће се икада показати под данашњим кварећим утицајем.

ГЛАВА XIII

О другом саборском дому

Од свију предмета које обухвата теорија представничке владе, ни о једном се није толико већало, нарочито на континенту, колико о ономе, који је познат као питање о двама саборским домовима. Тај предмет више је забављао пажњу мислилаца, него многа питања која су десет пута важнија од њега, и сматрао се као нешто у чему се огледа разлика између приврженика ограничене и приврженика неограничене демократије. Ја са своје стране полажем мало вредности на утицај којим би други саборски дом могао уздржавати демократију, коју ништа друго уздржавало не би; и ја сам склон да верујем у ово: ако би се сва друга уставна питања решила као што треба, било би од саразмерно мале важности, да ли ће се парламенат састојати из два саборска дома, или само из једнога.

Ако би се имало два саборска дома, они би могли бити или једнако или различно састављени. Ако би били једнако састављени, оба би подлежала истим утицајима, и штогод би имало за себе већину у једноме дому, имало би је по свој прилици и у другоме. Истина, нужност да се за уважање сваке мере добије саизволење обају дома, могла би понекад стварно сметати напредовању, јер, предпостављајући да би оба дома била представничка, и да би оба имала једнаки број чланова, нешто више него једна четвртина целокупног представништва, могла би учинити да се предлог не уважи; а кад би био

само један дом, било би сигурно да ће се предлог примити ако би он и просту већину за себе имао. Али то што се предпоставља, више је у мисли могућно, него што има изгледа да ће се у пракци догодити. Не би се често догађало, да од два дома једнако састављена, један буде скоро сав сагласан, а други скоро наједнако подељен: ако би већина у једноме предлог одбацила, у другоме била би у опште велика мањина противу истога; сваки напредак, дакле, који би се тако спречити могао, скоро ни у коме случају не би имао за себе много више, него само просту већину у целокупном представништву, а најгора последица која би отуд доћи могла, била би ова: да се за неко кратко време уважење предлога одгоди, или да се мора на ново позвати на бираче, да они потврде да-ли мала већина у парламенту одговара правој већини у земљи. Незгода која би се имала због оног одгађања, и корист која би се имала од оног позивања на народ, — та незгода и та корист могла би се у томе случају сматрати као да једна другој равнотежу држе.

Ја мало вредности налазим у ономе разлогу, који се најчешће наводи као доказ да треба имати два саборска дома, — а то у разлогу да се спречује пренагљеност, и да се мора по други пут саветовати; јер то би морала бити врло рђаво уређена представничка скупштина, у којој установљени облици посла не би изискивали, да се саветује чешће него само два пута. Разлог, који по моме суђењу, највише говори за два дома (и који ја сматрам као од неке важности), јесте: што се на дух свакога који власт у рукама има, па било на дух појединца или скупштине, производи рђав утицај свешћу да се имају само са собом саветовати. Важно је, да никоји скуп људи не би био у стању, ни за време, да своју вољу шири, а да ни од кога другог саизволење искати не мора. Кад једна већина у једној простој скупштини сталан карактер узме, — кад се она састоји из истих људи који обично заједно раде, и који су увек сигурни да ће у своме дому побе-

дити —, постаје лако деспотична и надувена, чим се ослободи од нужности да разбира, да-ли ће њена дела и друга друга државна власт одобрити. Исти разлог који је склонио Римљане да имају два консула, може учинити да се и два саборска дома пожелеле; ни један од ових не треба да буде изложен кварењем утицају неподељене власти; ни за једну циглу годину. Један од најнеодољивијих услова за практично вођење политике, особито за управу слободних установа, јесте помиривост, готовост, за поравнање, склоност да се противницима нешто попусти, и да се добрим мерама даде онај облик, у коме ће оне што мање бити противне људима противног мишљења; а за тај спасоносан обичај узајмно давање и узимање (као што се назвало) између двају домова, јесте трајна школа, која је као таква већ сада од користи, а корист од ње осетила би се по свој прилици још више у законодавству које би демократичније уређено било.

Али, није нужно да оба дома једнако састављена буду; они могу бити опредељени као контрола један другоме. Предпоставимо да би један био демократијски, други ће се уредити наравно онако, како ће служити за ограничавање демократије. Али, да-ли ће он бити снажан у томе погледу, то ће зависити од друштвене потпоре, на коју он изван дома рачунати може. Једна скупштина која се не оснива на какву велику снагу у земљи, не може снажно радити противу оне, која се на такву снагу оснива. Један аристократски да може да буде снажан само у аристократијскоме стању друштва. Дом лордова беше некада најјача снага у нашем уставу, а дом општина беше само као нека ограничавајућа скупштина, али то беше тако онда, кад барони и ван парламента беху скоро једина снага. Ја не могу веровати, да би у правоме демократском стању друштва дом лордова могао имати какве практичне вредности, као скупштина која би имала да умерава демократију. Кад је моћ на једној страни слаба, у сравнењу са моћи на другој страни, онда јој се

не сме дати снаге ако се обе изведу на отворено поље, па се оставе да ту своју снагу једна противу друге огледају. Таква тактика донела би потпуну поразу оне стране, која је мање снажна. Умеравајућа снага може радити са коришћу тек кад се не држи одељења, и кад не гони свакога да се изјави или за њу или противу ње, него кад заузме положај пре у самој гомили, него противу гомиле, па привлачи себи све оне који најбоље могу да се сједине с њом у неком извесном погледу, кад уопште не излази као спорна страна, да би све друге изазвала да се противу ње сједине, него кад ради као један од чланова у једној мешовитој гомили, уливајући у ову свој квасац, а чинећи често да страна која би била слабија, постане јача помоћу њеног утицаја. Права умеревајућа снага у једноме демократијском уставу мора радити у демократијској скупштини и сретством ове.

Да треба да буде у свакоме уставу неког огњишта (центрума) за одпор противу владајуће државне власти — па и у демократијском уставу, дакле, неког језгра одпора противу демократије — то сам ја већ напоменуо, и то сматрам као неко основно правило владе. Ако би икоји народ, који има демократијско представништво, већ по правцу свога историјског развитка, радије трпео такво огњиште отпора у облику друге коморе, или дома лордова, него и у којем другом облику, то би био снажан разлог да се то огњиште баш у томе облику има. Али мени се не чини, да је то по себи најбољи облик, нити да би тај облик својој цели најуспешније послужио. Ако би била два дома, од којих би се један сматрао да представља народ, а други да представља само један staleж, или и да уопште никога не представља, ја не могу мислити, да би онде где је демократија владајућа снага у друштву, други дом збиља у стању био, да даде отпора баш и заблудама првог дома. Може се трпити да он постоји, из поштовања обичаја и спомена који су с њим скопчани, или не као нека умеревајућа снага. Ако

би он извршивао какву независну вољу, искало би се: да он то чини у оном истом општем духу, у коме и други дом; да буде онако исто демократијски, као и овај, и да се задовољи исправљањем случајних погрешака популарније гране законодавства, или да се са овом надмеће у популарним мерама.

Практичност сваке установе која би имала да сузбија претежност већине, зависиће од поделе снаге у најпопуларнијој грани владиног тела; а ја сам означио начин на који се ту, по моме суђењу, може са највећом коришћу установити равнотежа сила. Ја сам наговестио још и ово: кад би се бројној већини дозволило да потпуно господари сретством одговарајуће већине у парламенту, али би се и мањинама допустило да уживају једнако право, које им по строго демократским начелима припада, а то право: да буду представљене свака сарамерно своме броју, — тада би се овим наређењем осигурала могућност: да у скупштини, ономе истоме народном овлашћењу, по коме у њој и други чланови њени седе, буде вазда онолико од најбољих мислилаца у земљи, колико треба да их буде, па да тај део народног представништва може имати много више личне вредности, него што би је у сарамеру своје бројне снаге имао, и да може у најснажнијем облику служити као морално огњиште одпора који је нуждан, а да не мора никакав засебан положај заузети, нити какву мрску повластицу имати. Други дом, дакле, није потребан за ту цел, на место да припомогне овој, он би могао још на неки начин да смета остварењу њеном. Ако би се, међутим, из других већ споменутих разлога решило, да буде таквог дома, требало би желити да он буде састављен од оваквих људи, који не би били изложени пребацивању да иду за сталежким, већини противнима интересима, али који би ипак били склони, да се сталежким интересима већине одупру, и који били способни да са важношћу подигну свој глас противу њених слабости и заблуда. Јасно је, да се такви

услови не налазе у једној скупштини састављеној као што је наша скупштина лордова. Чим друштвени положај и лично богатство више не задају страха демократији, постаје дом лордова незнатан.

Од свију начела по којима би се могла саставити једна мудро конзервативна скупштина, која би имала да умерава и регулише претежност демократије, као да је најбоље оно, по коме је био установљен римски сенат, то тело које је мудрошћу и увиђавношћу било сталније од свију других која су икада јавним пословима управљала. Слабости једне демократске скупштине која представља општу публику, јесу слабости саме публике, које долазе отуда што се нема стручног образовања и знања. Право сретство помоћи било би ту ово: да се та скупштина удружи са каквим телом које би се стручним образовањем и знањем одликовало. Ако би један дом представљао народно осећање, други би представљао личну заслугу, осведочену и ујамчену озбиљском јавном службом и укрепљењу практичним искуством. Ако би један дом био народна скупштина, други би био скупштина државника, или савет састављен из свију живих јавних људи, који су у каквим важним политичним звањима служили, и државне послове радили. Једна таква скупштина била би способна за много више шта, него да буде само неко умеревајуће тело. Она не би била само уздржавајућа, него би била и покретачка снага. У њеним рукама власт да се уздржава народ, била би поверена онима који су најспособнији, и који би уопште највише склоњени били, да народ на прави пут изведу. Скупштина којој би био поверен задатак, да исправља заблуде народне, не би представљала сталеж за који би се мислило да је противан народним интересима, не би се састојала из оних, који су природни вођи народа на путу напретка. Никоји други начин састава не би се могао ни приближно упоредити са овим, у давању вредности и снаге умеревајућој радњи скупштине. Било би

немогућно, да се једно тело, које је увек прво у потпомагању напредовања, извуче као да би било само сметајуће тело, па ма колико зла да би оно спречило.

Кад би у Инглеској било празна места за тајав сенат (а једва да је нужно да кажем, да је овај гола предпоставка), ево из каквих би се људи он од прилике саставити могао: У њега би ушли: сви који би у тај мах или раније били чланови оног законодавног одбора, који је описан у једној од предидућих глава, и који ја сметрам као неодољиво нуждан у саставу једне добро уређене народне владе; даље, сви који би у тај мах или раније били председници, или главе, ма кога од виших судова; као и сви они судије који би пет година у звању провели били; па онда, сви који су за две године ма у коме кабинетскоме звању служили, али ови би требало да могу бити изабрани и за народну скупштину, и ако би за чланове ове изабрани били, њихово сенаторско звање, остало би суспендовано. Услов времена нуждан је, да се не би дало, да се неки поставе за министре кабинетске само да би им се отворило место у сенату: а време од две године предложено је, да би исти рок који им даје право на пензију, дао им и право на сенаторско звање. Још би ушли у сенат: сви који су служили у звању главног команданта, и сви који су као команданти у војсци или на флоти, заслужили благодарност парламента за војене или бродарске услуге; сви који су за десет година служили у дипломатској служби првог реда; сви који су били главни управитељи Индије или Британске Америке, и сви који су за десет година служили као управитељи ма које колоније. Па и тројна грађанска служба требала би да буде представљена у сенату; требало би да буду сенатори сви који су служили за десет година у важном звању министарског помоћника у државној благајни, у звању сталног помоћника министарства, или ма у којем другом звању од такве важности и одговорности. Звања која воде сенаторском достојан-

ству, требало би ограничити на законодавна, политична, и војена или бродарска. Одликовање у наукама и у књижевности веома је неопредељено и спорно; оно представља власт избора, докле друге услуге и заслуге саме за себе говоре; ако списи којима се до лепог имена дошло, немају никакве свезе са политиком, они не дају никаква доказа за оне особите способности које се ишту, ако ли би били политични, они би давали могућности министрима који на изменце долазе, да поплаве скупштину партајским оруђима.

Историјски развитак Инглеске чини да је скоро сасвим извесно, да, пошто се изузме невероватан случај насилничког преврата постојећег државног уређења, сваки други дом који би могао опстати, имао би да се установи на основу дома лордова. У пракци не може бити питања о томе, да се тај дом обори, па да се на место њега подиже онакав сенат, какав сам ја нацртао, или други какав; али може бити да не би било такве исте несавладиве тегобе, да се споменути сталежи или категорије додаду већ постојећем телу, као властелини (Peers) за живота. Даљи, и под том предпоставком може бити нуждан корак могао бити овај: да наследна властела буде представљена у дому својим заступницима, а не лично; та практика већ је уведена према шкотлендским и ирским властелинима, а њу ће само размножавање сталежа по свој прилици раније или доцније неизбежном учинити. Примена г. Херовог плана, што би се лако извршити дала, не би дала да заступајући властелини представљају искључиво ону партију, која већину у властели има. Ако би се н. пр. уредило, да буде по један представник на сваких десет властелина, свакој десеторици могло би се допустити да изберу по једног представника, и властелинама би се могло оставити, да се за ту цел слободно, како им је воља, прикупе. Избор би се могао овако извршити: сви властелини који би били кандидати за представништво свога сталежа, имали би да се про-

гласе за такве, и да уведу своја имена у једну листу. Позвали би се властелини који би желели гласати, да означеног дана и на одређено место или сами, лично дођу, или своје заступнике пошљу. Гласови би се узимали тако, да сваки властелин само за једног кандидата гласа. Сваки кандидат који би добио десет гласова, имао би се прогласити за изабрана. Ако би који кандидат добио више од десет гласова, свима који су гласали, осим десеторице, дозволило би се да повуку натраг своје гласове, или десеторица из њиховог броја могли би се коцком изабрати. Ових десет били би тада његови бирачи, а осталима би било слободно, да своје гласове наново за ког другог кандидата даду. Тај поступак обнављао би се све докле (уколико је могућно) сваки властелин који би у избору лично или преко заступника учествовао, не би представљен био. Ако би мање од десет преостало, могло би се још и њима, ако их не би било мање од пет, допустити, да се сагласе на једног представника; ако ли би мање од пет бирача преостало, њихови гласови морали би се изгубити, или би им се могло допустити да их уступе коме од изабраних већ кандидата. Са тим незнатним изузетком сваки изабрани представник представљао би десет чланова властеле, који су сви не само гласали за њега, него су га још и међу свима кандидатима изабрали као онога, за кога су највише желели да буде њихов представник. Оним властелинима који не би били изабрани за представнике свога стадежа, требало би као у накнаду допустити, да могу бити изабрани за представнике свога стадежа, требало би као у накнаду допустити, да могу бити изабрани за народну скупштину: та правда одриче се данас шкотлендским и ирским властелинама у њиховоме сопственоме крају краљевине, докле заступање у дому лордова стоји отворено само бројно највећој партији у властели, а сви остали остају незаступљени.

Начин састављања сената, за који је овде реч узета,

не само да се чини да је по себи најбољи, него је и онај, за који историјски догађаји и данашњи примери сјајног успеха највише говоре. Међутим, то није једини могућан план који се даје предложити. Други могућан начин за састављање другог дома био би: да овај буде изабран првим домом, који би био ограничен тако, да ни једног од својих чланова изабрати не може. Таква скупштина, излазећи, као и американски сенат, из народног избора премда посредног, не би се сматрала као у противности са демократијским установама, и задобила би по свој прилици знатна утицаја на народ. По начину њеног наименовања она би најмање могла распалити саревњивост народне скупштине, или доћи са овом у какав непријатељски судар. Товрх тога, она би (пошто би се о заступању мањине као што треба побринуло) скоро извесно била добро састављена, и обухватила би многе између оних најспособнијих људи, који, било случајно било што не би били вољни да траже, или не би били у стању да добију гласове једног народног бирачког скупа.

Најбоље уређење другог дома јесте оно, које сједињава највећи број људи слободни од сталежких интереса и предрасуда већине, и који немају у себи ништа што би демократском осећању противно било. Међутим, ја и опет велим, да се ни у какав други дом не би могло поглавито поуздати за умеровање претежности коју би већина имала. Карактер представничке владе опредељује се уређењем народне скупштине. Упоређења са овим, сва друга питања о облику владе јесу незнатна.

ГЛАВА XIV

О извршној власти у једној представничкој влади

Не би било на своме месту, у овој књизи, претресати питање: на које би се области, или гране, извршни посао владе најзгодније поделити могао. У томе погледу захтеви разних влада различни су; а мало је вероватности да би се каква велика погрешка учинила у упоређивању у дужности, кад су људи вољни да започну од почетка, а не сматрају се као да су везани догађајима који су, у старој влади као што је наша, постојећу деобу јавних послова произвели. Доста је казати, да упоређење званичника треба да одговара упоређењу предмета, и да за управљање разних делова једне исте природне целине, не треба да буде више одељења независних једно од другог, као што је од скора у нашој војеној администрацији било, па као што је још и данас у мањој мери. Где је циљ која има да се постигне, проста (као што је н. пр. да се има снажна војска), ту треба да буде проста и власт којој се повери да се о томе брине. Цео скуп сретстава опредељених за једну исту циљ, треба да буде под једном истом контролом и одговорношћу. Ако се она поделе међу независне власти, свакој од ових власти сретства постају цели, и најпоследне не остаје нико други да се брине о правој цели, него глава владе, која је по свој прилици без нужног стручног искуства. Разне врсте средства не сједињавају се и не саображавају једна с другом под утицајем какве управљајуће идеје, и докле сваки одељак

своје сопствено требовање напред потискује, без обзира на требовање осталих, целу службу непрестано се самој служби жртвује.

Сваки посао извршне власти, било више било потчињене, треба по правилу да буде одређена дужност неке извесне личности. Треба да буде јасно целоме свету ко је шта учинио, а чијом је погрешком што не уређено остало. Одговорност не значи ништа, кад нико не зна, ко је одговоран. А и кад је истинска, она се не може поделити, а да се не ослаби. Да би се она на својој највишој тачки одржала, мора бити неко ко ће примити сву хвалу за оно што се добро учини, а сву покуду за оно што се рђаво уради. Има, међутим, два начина за делење одговорности; једним начином она се само слаби, а другим она се сасвим разорава. Она се слаби кад се за један исти посао иште сарадња више него једног званичника. Сваки од њих још је збиља одговоран; ако се што зло уради, ни један од њих не може рећи, да он то није учинио; он је ту онако исто учесник, као што је и сакривац у каквој кривици, ако би ту било дела које закон као кривицу означаје, они би се сви по закону казнити могли, и њихова казна не треба да буде мање строга, него кад би само једна личност крива била. Али није тако са казнима, као ни са наградама, јавног мњења, оне ће све мање бити, што се на више лица деле. Где нема никакве опредељене увреде по закону, никаквог подмићења или неверства, него има само заблуде, или не разумности, или нечега што се као заблуда или неразумност сматрати може, сваки учесник налази неког изговора пред собом и пред светом, у томе, што су и друга лица с њим помешана. Једва да има чега, не изузимајући ни непоштење у новчаним пословима, за што се људи не ће осећати скоро као овлашћени, ако они који су дужни били да се одупру и да опомињу, нису своју дужност испунили, а још више ако су они то изречно дозволили.

Али, ма да је у томе случају одговорност ослабљена, она је још одговорност; сваки од учесника у својој личној способности сагласио се на дело, или је и сам на њему радио. Много је горе кад само дело јесте дело једне већине — једног скупа штовећа у дворани са затвореним вратима, тако да нико не зна, или, изузимајући какав ванредан случај, једва да ће ко икад и знати, да-ли је неки извесни члан гласао за дело или противу дела. Одговорност у томе случају јесте само име. „У савету са затвореним вратима, рекао је Бентам, даде се све сакрити“ („Boards are screens“). Шта тај савет чини, то није ничије дело, и нико се зато одговоран учинити не може. Па и што се тиче доброг имена, савет може да губи само у скупу, у својој заједници, а тај губитак неће ни један члан за себе осетити више, него уколико је склон да своје сопствено име сматра као истоветно са именом савета. То осећање често је врло јако, кад је савет трајан, и кад су му његови чланови тако привезани, да деле с њим и добро и зло; али, непрестане мене у данашњем званичном свету не даду времена за образовање таквог друштвеног духа (*esprit de corps*), и ако овога још иколикко има, може га бити само у тамним редовима нижих званичника који су стално постављени. Савети нису, дакле, згодно оруђе за послове извршне власти; они се ту могу допустити само кад би, из других разлога, још горе било, да се једноме јединоме министру даде власт да ради како му је воља.

С друге стране јесте и правило искуства, да мудрост у множини саветника тражити треба, и да један човек ретко суди право, баш и у његовим сопственим пословима, а још мање у пословима публице, кад не тражи ничијег више знања него само свога, или само још једног јединог саветодавца. Међутим, између тог начела и другог не мора бити никакве несагласности. Лако је дати праву власт и потпуну одговорност јед-

номе човеку, па му придодати нужне саветодавце, од којих ће сваки бити одговоран само за мњење које даде.

Уопште онај који стоји на челу једног одељења извршне власти, јесте прости политичар. Он може да буде добар политичар, и човек од заслуге; а где то по правилу није тако, влада је рђава. Али са његовом способношћу и знањем које он треба да има о општим интересима земље, само ће по случају бити сједињено и одговарајуће стручно знање оне гране послова, којом он има да управља. Нужно је, дакле, да му се стручни саветници додаду. Где је доста само имати искуства и практичне окретности, где се она својства која су нужна у једноме стручном саветодавцу, могу сјединити у једној јединој добро-изабраној личности (као што то може да буде н. пр. код једног судског званичника), ту ће се постављењем једне такве личности за опште цели и неког скупа нижих званичника за стручне појединости, одговорити потребама дане прилике. Али много чешће није доста да министар само једног znalца ствари за савет пита, и кад сам није са ствари добро познат, да безусловно ради као што му тај каже. Често је нужно, да он, несамо покад кад него редовно, различна мњења са слушава, и да своје суђење развија већањем у каквом скупу саветодавца. То је, н. пр. особито нужно у пословима војеним и војено-бродарским. Министрима војеном и војено-бродарском, а по свој прилици и неким другима, требаће, дакле, додати један савет, састављен, бар у војеном и у војено-бродарском одељењу, из способних и искусних стручних зналаца. Да би, упркос свакој промени у влади, осигурали земљи људе најбоље за ту цел, њихово постављење на звање треба да буде стално. Под тим ја разумем, да од њих не треба, као од лордова адмиралства, очекивати да даду оставку на звања чим се промени министарство које их је поставило. Али је добро правило, да сви који су у високим звањима, на које су се подigli избором, а не обичним

помицањем напред, да сви ти остану у својим звањима само за неко одређено време, па онда да се уклоне из службе, ако не би наново постављени били; као што то правило влада данас у погледу постављања званичника за главни штаб у британској војсци. То правило чини да је постављање на звања мање изложено саможивој спекулацији, почем се не утврђује за цео живот; исто правило даје још и сретства, да се, без увреде и за кога, ослободи од оних који најмање заслужују да се у звању оставе, па да се на звање доведу најспособније млађе снаге, за које се може бити никад места добило не би, ако би се морало чекати да се то упразни смрћу или вољним одступањем оних, који су се у звању затекли.

Савети би требало да буду само саветодавни, у овоме смислу: да министру самоме остане неподељена власт да последњу одлуку учини; али ни други не треба да их сматрају, ни они сами не треба да држе себе за оруђа, или за способне да се по вољи министра на улогу оруђа сведу. Саветници додати каквоме моћноме, и може бити самовољноме, човеку, треба да буду постављени у положај у коме они неће моћи, без нечасти, да не изразе своје мњење, и у коме онај коме су они додати, неће моћи да не саслуша њихове савете и да о њима не размисли, па било да их усвоји или да их не усвоји. Одношај који треба да постоји између једног старешине и таквих саветника, подудара се тачно са уређењем савета који су додати главном управитељу и разним председништвима у Индији. Ти савети састављени су из људи који имају стручног знања о пословима Индије, што обично главни управитељ и други управитељи и немају, и што не би требало од њих ни тражити. По правилу, од сваког члана савета очекује се да даде какво мњење, што се наравно врло често у простоме одобравању састоји; алм ако има какве разлике у мишљењу, свакоме члану стоји до воље, да разлоге свога мњења у протокол стави, што се не про-

мењиво практикује, па што и главни управитељ, или други управитељ, чини. У обичним питањима одлука је у сагласности са мњењем већине, и тако савет има битног учешћа у влади; али ако главни управитељ, или други управитељ, нађе за добро, он може да и оно мњење, у коме би се сви чланови савета сложили, остави на страну, излажући своје разлоге. Резултат таквога уређења јесте: да је старешина лично и у ствари одговоран за сваки акт владе. Чланови савета одговорни су само као саветодавци, али из докумената који се на јавност изнети могу, и који се, кад год парламенат или јавно мњење захте, на јавност износе, увек се зна шта је који члан саветовао, и какве је разлоге за свој савет дао; докле, по своме високоме положају, и по своме видном учешћу у свима делима владе, они имају скоро онако снажног разлога да се јавним пословима посвете, и да о свакоме томе образују и изразе добро-смишљено мњење, као кад би цела одговорност за те послове на њима била.

Тај начин вођења највише струке административних послова, јесте један од најсретних примера за удешавање сретстава према целима; такве примере политична историја, која до сад није веома изобиловала у делима способности и изумевања, има тек да покаже. То је један од добитака којима је вештину политике обогатило искуство владе источно-индијске дружине, и као и највише других мудро-смишљених уређења помоћу којих је Индија нашој земљи сачувана, и помоћу којих је у Индији према околностима и сретствима заиста у дивној мери добра влада постигнута, тај начин вођења јавних послова опредељен је по свој прилици да пропадне на општем жртвенику, на коме као да је предањима индијске владе суђено да пропадну, почем су изложена на милост и немилост јавноме незналиштву и празној суети политичара. Већ се подиже вика за укидање савета као неке сувишне и скупе сметаљке на точковима машине која владине послове ради; а одавно се чује, и у

највишим круговима све више одзива налази; жеља: да се укине стручна грађанска служба, која гаји људе из којих се савете састављају, и која својим постојањем једина даје јемства да ћи они нешто вредити.

Најважније начело добре владе у демократијском уставу, јесте: да ни једног званичника извршне власти не бира народ, ни непосредним гласањем ни преко својих представника. За све послове владе иште се особита спремност; способности за извршивање истих тако су особите и стручне, да их могу као што треба оценити само они људи, који их и сами унеколико имају, или који су неко практично искуство о њима стекли. Да се изналазе људи који су најспособнији за извршивање јавних послова, не само да се изберу најбољи међу онима који се нуде, него да се знају који су апсолутно најбољи, и да се запамте сва способна лица са којима се сретне, да би се могла наћи кад затребају —, то је веома трудно, и за то се иште висока савесност и нежна моћ распознавања; а као што нема никакве јавне дужности која би се по правилу тако рђаво испуњавала, тако нема никакве и за коју би од веће важности било, да се изнуди највиша практична мера личне одговорности, налагањем исте као особите обвезаности на високе званичнике у разним струкама јавних послова. Сви потчињени јавни званичници, који се не постављају на који начин јавне конкуренције, треба да буду изабрани на непосредну одговорност министра под којим ће служити. Министри, сви осим главног (председника) биће наравно изабрани главним министром; а главни министар, премда га у делу парламенат означаје, треба у једној краљевској влади, да круном званично постављен буде. Старешина који ниже званичнике поставља, треба једини да буде властан, и уклонити са звања сваког од њих који се уклонити може; а за већи број званичника треба да је правило, да се не могу уклонити са звања, осим због рђавог личног владања; јер од зва-

ничника који имају да раде све поједине јавне послове, и чије су способности публици уопште од много веће важности, неко и способности самих министара, било би заман очекивати, да се они посвете своме звању, и да прибављају знање и способности на коју се и министар често сасвим ослонити мора, ако би они у свако доба могли бити уклоњени са звања, без кривице, само што би се министру прохтело, или што би његовим политичним интересима у рачун ишло, да на њихово место некога другога постави.

Треба ли глава извршне власти, у једној републиканској влади, да буде изузетак од начела које не допушта да се званичници извршне власти народним гласањем постављају? Је ли добро оно правило американског устава, које наређује, да сваке четврте године цео народ председника бира? То питање није слободно од тегоба. Без сумње, у земљи као што је Америка, где се нема зебсти ни од каквог државног удара (*coup d' état*), може да буде од неке користи, кад се главни министар учини уставно независан од законодавне скупштине, и кад се две велике гране владе, које обе, једна као и друга, у народу свога корена имају, и које су обе једнако народу одговорне, поставе једна према другој тако да се узајмно и снажно контролисати могу. План тај у сагласности је са оном неуморном тежњом, да се избегне усређивање (концентрисање) великих власти у истим рукама, која је значајна црта американског савезног (федералног) устава. Али корист у томе случају искупљује се за цену која премаша сваки разуман рачун њене вредности. Мени се чини, да би било боље да главни званичник у једној републици буде постављен отворено, као што се у једној уставној монархији главни министар у делу поставља, народним представништвом. Пре свега извесно је, да би онај који би се тако поставио, био један од одличнијих људи. Партија која има већину у парламенту, поставила би по правилу свога

сопственога вођа, који је увек једна од првих, и често од најглавнијих личности у политичном животу; докле у републиканском савезу Америке, одкад је изчезао са политичног поља онај од оснивалаца републике, који је своје другове преживео, председник савеза јесте скоро увек или нека слабо позната личност, или неко ко је гласа стекао на другоме пољу, а не на политичноме. А то као што сам напред приметио, није никакав случај, него је природна последица положаја. Одлични људи једне партије, у избору који се простире на целу земљу, нису никад најупотребивији кандидати њени. Сви одлични људи направили су себи личних непријатеља, или су нешто учинили, или бар неко мњење изјавили, што је противно коме мештанскоме или другоме знатноме одељењу друштва, и што би по свој прилици рђаво утицало на број гласова; докле за човека без знамените политичне прошлости, о коме се ништа друго не зна, него само да исповеда политичну веру своје странке, ова је готова да свом снагом својом гласа. Други важан обзир јесте онај, који треба да се има на велике незгоде и неприлике, што их доноси непрекидан бирачки покрет. Кад се највише достојанство у држави после сваких неколико година народним избором има некое да повери, цело време између једнога избора и другог проводи се у ономе што у ствари излази на врбовање гласова. Председник, министри, вође партија, и њихови присташи сви се предају бирачкој агитацији. Пажња целога друштва врзе се око голих личности политике, и свако политично питање претреса се и решава са мање обзира на његову заслугу, него на његов очекивани утицај на избор председника. Ако се хтео измислити систем који ће учинити, да партајски дух буде владајуће начело радње у свима јавним пословима, и који ће потстицати склоност не само да се од сваког питања направи питање партије, него и да се питања покрећу у цели да би се на њима нове партије оснивале, тежко да би

се измислило и једно сретство које би за ту цел боље било.

Ја нећу да тврдим, да би вазда и свугде требало, да глава извршне власти сасвим зависи од гласова народног представништва, као што први министар у Инглеској зависи, и то без штете. Ако би се мислило да је најбоље да се избегне та зависност, онај који представља главу државе, могао би, премда је постављен парламентом, остати у своме звању за неко одређено време, независно од гласа парламента, а то би био американски систем, само без народног избора и оних зала која тај избор доноси. Има и другог начина да се глави администрације даде онолико независности од законодавне скупштине, колико се то само даје сложити са битним условима слободне владе. Онај који је на челу владе, може да никад неправедно не зависи од гласа парламента, ако има, као што британски први министар практично има, власти да распусти скупштину, и да апелује на народ; ако, место да буде уклоњен са звања непријатељским гласом, он може да буде тиме само сведен на овај избор: или да даде оставку, или да распусти скупштину. Власт да распусти скупштину ја мислим да он треба да има баш и под системом којим се њему његово звање само за неко одређено време осигурава. Не треба да буде ни мало могућности за онако мртвило у политици, какво би морало настати кад би планула каква свађа између председника и народне скупштине, ако ни ова ни онај за време које би могло годинама трајати, не би имали никаква законита средства да се једно од другог ослободе. Да би се кроз такво време проћи могло а да ни која страна, па ни обе, не покушају државни удар, иште се онакво сједињење љубави за слободу и обичаја самоовлађивања, за какво су се досад врло мало народа способни показали; а баш и да би се та крајност избегла, да би се могло очекивати, да се две власти у својој радњи узајмно сасвим не ослабе, морало би се

предпоставити, да ће политични живот народа увек духом узајмне штедње и помиривости проникнут бити, духом кога ни страсти и распаљеност најжешће партајске борбе на страну завести не могу. Таквог духа може да буде, али баш и где га има, било би неразумно на велико искушење метати га.

Из других резлога требало би желити, да буде неке власти у држави (што само извршна власт може да буде) којој ће у свако доба бити слободно, да сазове нови парламент ако за добро нађе. Чим се почне озбиљно сумњати, која је од двеју страна што се боре јача, важно је, да буде каквог уставног средства којим ће се то одма испитати и определити. Ни за једно друго политично питање нема изгледа, да ће колико треба пажње наћи, докле се то не реши; а време које међу тим протече, понајвише је као изгубљено за цели законодавног и административног унапређења; ни једна партија нема колико треба поуздања у своју снагу, да би покушала оно, што би могло да изазове опозицију ма на којој страни, која у отвореној борби непосредног или посредног утицаја има.

Ја нисам узео на ум случај, у коме главноме званичнику државе она огромна власт, што је у њему у сређена, и недовољна приврженост гомиле народа према слободним установама, дају изгледа да ће успети, ако покуша да устав обори, па да суверенску власт зло употреби. Где такве опасности има, не може се допустити да буде онаквог првог званичника, кога парламент не би могао простим гласом на приватан положај свести. У ономе стању ствари, које би могло да орабри на то најпорочније вероломство, баш и она безусловна уставна зависност само је слаба заштита.

Од свију званичника владе судски званичници јесу они, у постављању којих најмање се може допустити народно учешће у облику општег гласања. Ни за које друге званичнике народно суђење није мање позвано, да оцени посебне стручне способности, нити је и за које друге

званичнике од толико важности, да буду сасвим непристрасни, и слободни од сваке свезе са политичарима, или политичним кликама. Неки мислиоци, међу другима и г. Бентам, били су овог мњења: премда је боље да се судије не постављају народним избором, опет у судском округу народ треба да буде властан збацити са звања свакога од њих, за кога би се искуством довољно осведочило, да не заслужује да у звању остане. Неможе се одрећи, да је непокретивост сваког јавног званичника, коме су велики интереси поверени, по себи зло. Неможе се желити, да не буде никаква средства да се ослободи од једног рђавог или неспособног судије доклегод он не учини онакву кривицу, за какву би кривичном суду одговарати морао, и да један званичник до кога толико стоји, има осећања да је слободан од сваке друге одговорности, осим одговорности пред јавним мњењем и пред својом сопственом савешћу. Међутим, питање је да ли ће се у особитом положају једнога судије, и под предпоставком да је учињено све што се учинити могло за осигурање поштеног постављања, његово владање у главном мање изопачити, кад он одговара само својој сопственој и јавној савести, него кад одговара влади, или народу. Искуство је одавно дало потврдан одговор на то питање, уколико се ово тиче одговорности пред судом бирача, који гласају. Својства која особито један судија треба да има, а то тихост и непристрасност, не припадају врлинама једног народног скупа бирача. На срећу, то нису својства која се ишту за оно посредовање народног гласа, што је битни услов за слободу. Па и само својство правичности, ма да је оно нужно свима људима, па дакле и свима бирачима, није разлог којим би се икоји народни избор решавао. Правичност и непристрасност онако су мало потребне за избор једног члана парламента, као што у коме људском послу само бити могу. Бирачи немају да признаду нешто на што би њихов кандидат права имао, нити имају да изреку пре

суду о његовим општим заслугама, него имају само да изјаве, који од кандидата има највише њиховог личног поверења, или који најбоље представља њихово политично уверење. Један судија дужан је да поступи са својим политичним пријатељем, или својим најбољим познаником, онако исто као што поступа и са другим људима; али би повреда дужности и несмисленост, ако би и један бирач тако радио. Из спасоносног утицаја који морално правосудство јавног мњења производи на судије, као и на све друге званичнике, не да се извести никакав доказ на наш случај; јер баш и у томе погледу, оно што збиља може да има неког корисног утицаја на поступке једнога судије, кад је овај способан за судско звање, није (изузев по неке политичке случајеве) мњење друштва уопште, него је то мњење само оне публике, која је у стању да као што треба оцени његово владање или његове способности, а то његови стручни другови, у ономе истоме суду у коме је и он. То не треба разумети као да би ја хтео казати, да учешће велике публике у администрацији правде није од важности; оно је од највеће важности, али на који начин? Правим извршењем неког дела судског звања, у својству поротника. То је један од оних неколико случајева у политици, у којима је боље, да народ ради сам, непосредно и лично, него преко својих представника; почем је то скоро једини случај у коме погрешке што их може да почини једно лице које власт извршује, могу боље да се поднесу, него последице које би се имале отуда, што би се оно за њих одговорним учинило. Кад би се један судија могао збацити са звања народним гласом, когод би желио да дође на његово место, правио би капитал за ту целу од свију његових судских решења; потрзао би их сва, у колико би само за практично нашао, неправилном апелатом пред суд јавнога мњења, које никако не би било позвано да ствар пресуди, а то што је или никако не би знало, или што би о њој слушало без оне предохране и оне непристрас-

ности, што се за судско саслушавање ишту; изигравао би народне страсти и предрасуде где би их било, а трудио би се да их пробуди где их пребуђених не би било. И у томе би он непромашно успевао, ако би случај интересантан био, и ако би се он колико треба потрудио, осим ако би судија или његови пријатељи такође на поље борбе изишли, па би тако важне апелате са своје стране управили. Најпоследње, судије би морали осећати да они међу своје звање на коцку сваком одлуком, у питању које се општег интереса дотаћи може, и да би за њих мање важно било обзирати се на оно што правда иште, него на оно што би се публици највише допало, или што се најмање даје из злобе лажно представити. Практика коју су увели неки од нових или ревидованих државних устава у Америци, и по којој судски званичници подлежу од времена до времена новом народном избору, показује се, ја се бојим, као једна од најопаснијих погрешака коју је икада демократија учинити могла, и кад здраво практично чувство, које никад сасвим не оставља народ републиканског савеза у Америци, не би већ, као што се чује, било почело производити реакцију, која ће по свој прилици наскоро учинити, да се исправи она погрешка, ова би се разлогом могла сматрати као први велики корак натраг, или као почетак изметања данашње демократске владе.¹

¹ Ја сам извештен, међутим, да у оним државама, у којима је узаконено да народ судије бира, избор тај не чини у истини сами народ, него вођи партија, почем некоји бирач никад и не мисли да гласа за другог кога, него за кандидата партије, и да се услед тога, за судију у истини избира онај исти, кога би и председник републике, или министар правде, за судију поставио. Тако се једном рђавом практиком ограничава и исправља друга; а обичај да се гласа у гомили (*en masse*) под барјаком једне партије, који је од толике штете у свима случајима у којима звање бирања јавно народу припада, тежи да ублажи неко још веће зло, у случају у коме званичник који има да се избере, јесте онај који бива изабран не самим народом него за народ.

Што се тиче оног великог и важног тела, које сачињава трајну снагу јавне службе, за оне званичнике који се не мењају са менама политике, него остају у звању да сваког министра потпомогну њиховим искуством и предањима, да га обавесте њиховим знањем посла, и да управљају званичним појединостима под његовом општом контролом; на кратко, за оне који сачињавају ред стручних јавних званичника, и који се још у младости, као и други стручни људи, посвећују својој струци, у нади да се напредно подижу на више ступењене, као што и у животу напредовали буду, за те званичнике очевидно се не може допустити, да буду изложени опасности, да ће изгубити њихово звање, и све плодове њихове пређашње службе, изузев случај у коме би се позитивно и озбиљно доказало, да су се рђаво владали. Ту се наравно, не разуме само онаква кривица, за коју се по закону казнити има, него и свако хотимично напуштање званичне дужности, и свако владање којим се осведочава непоузданост и недостојанство за оне цели, за које им је звање поверено. Почем, дакле, осим случаја личне кривице, нема другог пута да се од њих ослободи него овога: да се они као пензионари публици на терет баце, то је од највеће важности, да се поставља у први мах добро учине; и тако остаје да се промотри: којим начином постављања да се тој цели најбоље одговори.

У првом постављању званичника мало се има бојати да ће они који их бирају оскудевати у стручном искуству и знању, али се много има бојати од њихове пристрасности и од њихових приватних или политичних интереса. Почем се ту, по правилу, постављају за званичнике млади људи, не као изучени стручњаци, него да би тек изучавали своју струку једино по чему се најбољи кандидати распознати могу, јесте напредак у обичним гранама вишег васпитања; а тај напредак даје се без тегобе одредити, предпостављајући да се они

којима је поверено да га испитају, колико треба око тога труде, и да су колико треба непристрасни. А ни једно ни друго не може се разумно очекивати од једног министра, који се мора сасвим ослонити на препоруке, и који, ма колико да би био несаможив, што се тиче његових личних жеља, никад не ће остати недоступан молбама оних лица, која имају моћи да утичу на његов избор, или чија је политична потпора важна за министарство коме он припада. Из тих обзира уведена је практика, да се сви који се јаве као кандидати за прво постављење на звање, потчине јавноме испиту, којим управљају људи који нису умешани у политику, и који припадају ономе истоме реду, коме припадају и они што испитују кандидате за почаст на универзитетима. То би био, по свој прилици, најбољи план под сваким системом; а под нашом парламентарском владом, то је и једини план који даје изгледа, не ћу да кажем за поштено постављање, али бар за уздржавање од онаквог постављења које отворено и безстидно у неправду и пристрасност огрезава.

А нужно је неодољиво још и ово: да у испитима конкуренције буде, па да се звања даду онима који испит најбоље положе. Прости испит за оцену способности моћиће само апсолутне глупаке трајно искључити. Кад је, по мишљењу онога који испитује, питање: да-ли да се покваре изгледи будућности једној личности, или да се испуни једна дужност према публици, која у посебном случају ретко се чини да је од најпрече важности; и кад он извесно зна, да ће му се горко пребацити ако прво учини, докле уопште нико не ће знати, нити ће питати, да-лије он последње учинио: он би морао бити човек од необично снажног карактера; па да не пригне на страну добродушности. Кад се попусти у једном случају, даје се тиме право на потраживање да се попусти и у другим случајима, а што се чешће попушта, све је теже одупрети се попуштању; свако даље попуштање постаје правило за ново попуштање, докле мера напредка

не спадне мало по мало на нешто што је скоро за презирање. Испити за ступње на нашим двама великим универзитетима, били су уопште онако попустиви у својим захтевима, као што су испити за почаст били уморавајући и озбиљни. Где нема никакве побуде да се извесни минимум надмаши, минимум ће постати максимум; постаће општа практика да се ни за чим више не тежи, и као што свугде има оних који не достигну све за чим теже, тако ће их увек бити више који ће заостајати испод редовне мере, па ма како ниско да би се ова поставила. Кад се, напротив, звања дају онима, који се у великоме броју кандидата највише одликују, и кад се одликовани кандидати по заслуги одређују, онда не само да се сваки побуђује да чини што највише може, него се утицај осећа и у свакоме месту вишег васпитања по целој земљи. За сваког учитеља постаје предмет честољубља и пут који води успеху: што је васпитао питомце који су у таквој конкуренцији високо место добили; и једва да има другог начина на који би држава могла толико учинити, да би по земљи подигла ваљаност заведења која служе за васпитање. Премда је начело по коме у испитима за јавна звања конкуренција бива, само одскора у овој земљи уведено, и премда се оно још тако непотпуно примењује, јер је индијска служба досад скоро једина у којој она у својој потпуности важи, опет је оно почело производити већ осетан утицај на места за васпитање средњих сталежа, упркос тегобама на које је начело напдазило, због превећ ниског стања васпитања у земљи, што су управо ти испити на видик изнели. Међу младим људима, који су од каквог министра добили овлашћење да се као кандидати пријаве, нашло се толико оскудости у знању, да конкуренција таквих кандидата даје скоро још жалоснији резултат, него што би се добио од простог испита за оцену способности; јер нико не би дошао на мисао да услове простог испита сведе на онако ниску меру, каква се сад сматра за довољну,

да би један млад човек могао надмашити оне, који с њим конкуришу. Потоме се и каже, да се у потоњим годинама показује у главном неке опадање знања, јер се мање труди, а то што су резултати пређашњих испита доказали, да је усиљавање које се дотле чинило, било веће, него што је за достижење цели требало да буде. Нешто због тог опадања ревности, а нешто и што, баш и на испитима за које се не иште претходно овлашћење, свест о незнању своди број конкурената на једну тако рећи шаку, догодило се, да, у пркос неколиким примерима великог напредка, нижи део листе одликованих кандидата претставља само врло умерену меру знања; а ми смо слушали од оних који су испитивали, да скоро сви који су несретно прошли на испиту, нису пали због незнања виших грана науке, него због незнања најпростијих основа науке — правописа и рачунења.

Повика коју неки органи јавног мишљења непрестано дижу противу тих испита, даје често, жао ми што казати морам, онако мало вере за искреност, као и за увиђавност, оних који је дижу. Ови прибегавају нешто кривом представљању оне струке незнања, која у делу води падању на испиту. Они наводе са особитим наглашавањем најзамршенија питања¹ за која се може доказати да су икада постављена била, и то чине онако како би се веровало, као да би савршени одговор на то питање био захтеван као неодољиви услов за успех. Међутим већ се и сувише казивало друштву, да се таква питања не постављају што би се од свакога очекивало да на њих одговори, него само да би онај који је у стању да одговори на њих, имао прилике да докаже и тај део

¹ Међутим, не увек најзамршенија, јер не давно је један од оних, који су противни конкуренцији у испитима, у народној скупштини имао наивности да наведе један низ скоро основних питања из алгебре, историје и земљописа, као доказ какву претерану меру високог научног васпитања ишту од младих људи они који их испитују.

свога знања, па да и од њега користи има. Та прилика даје се, не да би се имао један разлог више за одбијање, него да би се имало једно сретство више за успех. Па онда нам се поставља питање: да-ли оно знање што се у овом, или оном, и другом одговору на испиту представља, јесте такво да може бити од какве користи кандидату и пошто он своју цел̄ достигне. Мнења су веома подељена у питању које је знање од користи. И данас још неки људи (а међу њима и бивши министар спољашњих послова) мисле, да је правопис без сваке користи за једног дипломатског агента, или владиног секретара. Само у једноме као да се противници слажу, а то: да опште духовно образовање није од користи у тим звањима, па ма што друго да би од користи било. Ако је, међутим (као што ја мислим да јесте) то образовање од користи, или ако је уопште какво васпитање од користи, онда се мора и кандидат испитати онако, како ће се најбоље видети, да-ли он тога образовања или васпитања има, или нема. Да би се уверило, да-ли је добро васпитан, мора се он питати и о ономе што треба да зна ако је добро васпитан, па ма то и не било у непосредној свези са звањем које он тражи. Хоће-ли они који веле да није нужно да се он испитује из класичких језика и математике, у земљи где се ти предмети једини редовно уче, казати нам бар: па о чему би хтели они да се кандидат пита? Изгледа, међутим, да се ту онолико противи испитивању у тим предметима, колико и испитивању у ма коме другоме предмету. Ако би они који испитују, допустили да се даде приступа и онима, који нису прошли кроз наше обичне више школе, али који за оно мало знања што се ту учи, дају накнаде у каквом другом већем знању, и ако би с тога хтели у рачун узети напредак у каквој другој науци, која је од праве користи, њима би се и за то замерило. Противнике не може задовољити ништа друго, него слободан приступ потпуног незнања.

Каже нам се победоносно, да ни Клајв ни Уелингтон не би могли положити испит који је прописан за оне, што траже место инџинирског кадета. То изгледа као да Клајв и Уашингтон, почем нису учинили нешто што се није искало од њих, не би могли да учине то и кад би се искало од њих. Ако би се само мислило, да нам се каже, да се и без тога велики генерал бити може, онда то важи и за много којешта што је од велике користи за велике генерале. Александар велики није никад ни чуо о Вобановим правилима, нити је Јулиус Цезар и једну реч француску знао. Каже нам се даље, да књижевни гњурци, а тај назив као да се придева свакоме ко је што из књига учио, не могу да буду добри за телесна вежбања, нити могу да свикну господске (џентлменске) навике. Такве приметбе веома радо чине тупоглавци од положаја; тупоглавци могу мислити шта хоће, али они немају монопола ни џентлменских навика, ни телесне окретности. Гдегод су та својства нужна, треба их сматрати, и особито на уму имати, не као искључивање духовних својстава, него као додатак овима. Међутим, ја сам извештен са стране која вере заслужује, да у војеној академији у Улвичу, кандидати који су примљени на основу конкуренције у испиту, јесу, у томе као и у свему другоме, бољи него они који су по староме систему наименовања примљени, да они и свој екзерцир брже изуче, као што уопште један интеллигентан човек све брже научи, него један који је ограничен; и да се они уопште у свему одличније понашају, него њихови предходници, тако да власти академије нестрпељиво чекаје онај дан, кад ће тамо и последњих остатака старог квасца нестати. Ако је то тако, а лако је сазнати је-ли то тако, можемо се надати, да ћемо скоро последњи пут чути: да незнање даје бољу способност, него знање, за војено, па још пре и за свако друго звање, и да свако добро својство, па ма колико незнатна да би се чинила

његова свеза са вишим васпитањем, може и без тог васпитања да се унапреди.

Али ма да би се први пут примало у владину службу на основу конкуренције у испиту, у највише случајева било би немогућно, да се и за даље унапређење такав услов пропише; а чини се да би даље унапређење добро било оснивати, као што се обично и сад оснива, на мешовитоме систему, по коме се гледа нешто на године службе, а нешто на особиту способност. Они којима се званичне дужности своде на саму искуствену радњу (рутину), треба да се по годинама службе унапређују у звању до највише тачке, за коју таква радња може довољна бити; а они, којима су поверена звања за која се иште особито поверење и стручна способност, треба да избере из средине стручних званичника старшина по својој увиђавности. А тај избор учиниће се по правилу поштено, ако се прво постављење оснива на отвореној конкуренцији у испиту; јер под тим системом званични персонал састојаће се уопште из људи који би, без њиховог званичног положаја, старешини непознати остали. Ако би међу њима било некога за кога би се он, или његови политични пријатељи и подупирачи, заузимали, то би било тек изузетно, и само онда кад би тај поред својих познанства имао још, колико се то испитом при првом постављењу сазнати могло, бар онолико истинске заслуге колико и други. Али, чим не би било каквог веома снажног узрока да се звања из личних или партијских обзира поделе, било би увек јаког разлога, да се за свако звање најспособнији човек избере, јер овај би био онај, који би му највише труда заштеђивао, и који би највише припомогао да се стече лепо име за добру управу јавних послова, које је нужно, и које се праведно урачунава у кредит министра, па ма колико да би својства којима би се оно непосредно приписати имало, припадала званичницима који су му потчињени.

ГЛАВА XV

О ОПШТИНСКИМ И ЖУПАНИЈСКИМ (ЛОКАЛНИМ) ПРЕДСТАВНИЧКИМ ТЕЛИМА

Само незнатан део јавних послова могу усређене (централне) власти добро радити, или сигурно покушати; па и у нашој сопственој влади, у којој је најмање усређена (централисана) власт у Европи, бар законодавна грана владајућег тела бави се сувише ско мештанских (локалних) послова, употребљујући и највишу моћ државе, да би испресецала мале чворове које би другим и бољим сретствима одрешити требало. Огромну гомилу приватних послова која одузима време парламенту, и забавља мисли његових појединих чланова, удаљавајући их од правих послова великог народног савета, сматрају сви мислиоци и проматрачи као неко озбиљно, и што је још горе, као неко растуће зло.

Отишли би далеко од правог задатка ове књиге, ако би хтели да се упустимо у подробно претресање великог питања о правим границама владине радње, питања које никако није својствено представничкој влади. Ја сам на другом месту казао¹ што ми се чинило да је најважније у погледу начела, којима треба да се определи круг те радње. Али, пошто се од послова које највише европских влада раде, одбију они које уопште

¹ У последњој глави књиге »о слободи (*on Liberty*),« и још опширније у последњој глави књиге »о начелима политичне економије (*Principles of political economy*).»

јавне власти не треба да предузимају, остаје тако велика и тако разнострука гомида дужности, да је већ по начелу деобе у радњи неодољиво нужно, да се оне поделе између усређених (централних) и мештанских власти. За чисто мештанске послове не само да су нужни особени извршни званичници (једна мера поделе која под свима владама постоји), него и народна контрола над тим званичницима може се са коришћу извршивати тек особеним органом. Прво постављене тих званичника, надгледање и контролисање њихове радње, дужност да им се набаве, или власт да им се одузму сретства која су за њихову радњу нужна, то све треба да припада, не народноме представништву, или народној извршној власти, него самим мештанима. Да народ сам, непосредно, те послове извршује, то се очевидно допустити не може. Да скупљени народ сам администрује, то је остатак варварства који је противан целоме духу данашњег живота; па опет је развитак инглеских установа толико зависио од случаја, да је тај старински начин мештанске управе остао као опште правило у пароксијским питањима све до данашњег нараштаја; а почем никад законито оборен није, траје, по свој прилици, непреиначен још и данас у многим сеоским пароксијама. Остаје план представничких подпарлимената за мештанске послове, и ти подпарлименти морају се одсад сматрати као једна од основних установа слободне владе. Њих има у Инглеској, али у великој непотпуности, великој неправилности и несистематичности; у другим неким земљама, у којима се много мање демократски влада и управља, њихово уређење много је разумније. У Инглеској било је вазда више слободе, али горе организације, докле је у другим земљама организација боља, али слобода мања. Нужно је, дакле, да поред народног представништва буде још и општинских (муниципалних) и жупанијских (провинцијалних) представништава. И тако остају два питања

да се реше: како да се уреде општинска и жупанијска представништва, и докле да се шири круг њихових послова.

У претресу тих питања морамо на ово двоје једнаку пажњу обратити: како се општински или жупанијски посао по себи најбоље урадити може, и како се може учинити да његово извршење буде од највеће користи за одгајење јавног духа, и за развитак умности. Ја сам напред снажно нагласио — а једва да има речи толико снажних да изразе снагу мога убеђења — важност оног дела радње слободних установа, које се може назвати јавно васпитање грађана. А за то васпитање општинске и жупанијске установе јесу главно оруђе. Осим учешћа што као поротници у администрацији правде узети могу, гомила грађана имају врло мало прилике да лично учествују у управи општих послова друштва. Читање новина, а може бити и писање у ове, јавни скупови и разне просбе управљене политичним властима, то докле се шири учешће приватних грађана у општим пословима за време од једног парламентарног избора од другог. Премда се не може високо рачунати важност коју такво учешће има у политичним пословима, као јемство за слободу и као средство за опште васпитање, опет то учешће даје практике више у мишљењу него у радњи, и то у мишљењу без одговорности за радњу, што код највише људи излази на мало више што, него на пасивно примање мисли другог. Али, где постоје општинска и жупанијска тела, ту многи грађани, поред посла бирања, имају изгледа и да наизменце изабрани буду, и многи, било по избору било по реду, извршују једно или друго од многобројних општинских или жупанијских звања. У тим положајима они су позвани да раде за јавне интересе, као и да мисле и говоре, а мислити се никако не може преко заступника. Томе се може још додати, да та општинска и жупанијска звања, почем их уопште не траже људи

од вишег положаја, шире по много нижим слојевима друштва оно важно политично васпитање, које се помоћу њих даје. Па као што је духовна дисциплина важнија црта у општим и жупанијским стварима, него што је у општим пословима државе, и као што ту никакви битни интереси не зависе од каквоће администрације, тако се првом разлогу може дати већа важност, и други му се чешће потчинити може, него што је то могућно у питањима општег законодавства и у вођењу државних послова.

Добро уређење општинских и жупанијских представништава не задаје никакве велике тегобе. Начела која се ту примењују, не разликују се ни у ком погледу од оних, која се примењују на народно представништво. Нужно је онако исто, као и у питању важнијих звања, да се општинска и жупанијска представништва избором састављају, и они исти разлози који у оном питању важе, говоре још са већом снагом, да се и општинским и жупанијским представништвима широка демократска основа даде, почем је опасност мања, а користи, у погледу народног васпитања и образовања, у некомем смислу још и веће. Као што се главна дужност општинских и жупанијских представништава састоји у разрезивању и употреби општинских и жупанијских пореза, бирачко право треба да имају сви који те порезе плаћају, а од тог права да се искључе сви који их не плаћају. Ја предпостављам, да ту нема никаква посредна пореза, никаквих намета као потрошарина (*ostroi duties*), или ако их има да служе само за допуну, почем они који њих плаћају, плаћају и непосредни порез. Ту се треба побринути да мањине буду заступљене онако исто, као и у народном парламенту; па и за право на више гласова говоре ту онако исто јаки разлози, као и у народној скупштини. Само ту се не могу навести онако пресудни разлози противу наређења по коме право на више гласова зависи (као у неким општинским и жупанијским

изборима у нашој сопственој земљи) једино од новчане имаовине; јер поштено и штедљиво употребљење новца још је много знатнији посао за општинска и жупанијска представништва, него што је за народно представништво, тако да ту и разлози правде и политике снажније говоре, да се онима који више плаћају и сарамерно већи утицај допусти.

У представничким установама наших места које су у најновије време уведене, у одборима за надгледање сиромаша, заседавају званично поред изабраних чланова и мириве судије округа, и то у броју који је законом ограничен на трећину целог заседавајућег скупа. Ја не сумњам о добром утицају тога нарађења у особитоме уређењу инглеског друштва. Њима се осигурава, да ће у таквим скуповима бити људи од вишег васпитања, него што би им се може бити икојим другим путем привући могли. И докле се оним званичним члановима (миривим судијама), ограничавањем њиховог броја, не да, да једино, својом бројном снагом преовладају, могу они, као што у делу представљају други staleж, који понекад и другачији интерес има, него што га други имају, држати равнотежу staleжким интересима арендатора и малих дућанџија који гомилу изабраних чланова сачињавају. А таква препорука не може се дати јединим одборима жупаније (области) које имамо, три-месечним скуповима који се само из миривих судија састоје, који поред и мимо њихових судских дужности имају још да извршују и неке од најважнијих послова државне управе. Начин састављања тих одбора јесте најнеправилнији, јер њихови чланови нити се бирају, нити у правом смислу речи постављају, него држе своја важна звања, као и властела (the feudal lords), на чије су место они дошли, у делу по праву њихових земаља (by right of their acres); јер се право наименовања, које припада круни (или, говорећи као што је у пракци, једноме из њихове средине, лорду дајт-

нанту), употребљује само као сретство да би се искључио неко, за кога се мисли да не би на част одбору служио, а понекад и овај или онај, који је у политици на кривој путу. Та установа јесте у начелу најаристократичнија која данас у Инглеској постоји; па много аристократичнија него и скупштина лордова, јер она располаже јавним новцима и важним јавним интересима сасвим сама, а не у свези са каквим народним скупом. Наши аристократски сталежи држе је се сарамерно тврдо; али она је очевидно у противности са свима начелима која су основа представничкој влади. У заступништву једне грофовине не говоре онакви исти разлози као и у одбору за надгледање сиромаша, ни за само придружење званичних чланова онима који су изабрани, јер је посао једне грофовине толико знатан, да може бити предмет интереса и привлачења за људе од виших сталежа, и овима не би било теже изградити да буду изабрани у заступништва грофовине, него што им је тежко успети, да као чланови грофовине буду изабрани за парламенат.

Што се тиче правога заокружења бирачких округа који бирају посланике за општинска и жупанијска представништва, оно начело, које, кад се као неко искључиво и непромењиво правило примени на народно представништво, није сходно, а то заједнина мештанских интереса, овде је једино право и примењиво. Прави разлог за општинска и жупанијска представништва јесте овај: да они који имају каква заједничка интереса што га не деле са општим скупом својих суграђана, могу сами водити бругу о том заједничком интересу; а тај разлог пада кад се у опредељивању бирачких округа за мештанска представништва управља по каквој другој правили, а не по распореду који би се оснивао на прикупљању заједничких интереса. Свака варош, била она велика или мала, има својих засебних мештанских

интереса, који су заједнички свима становницима њеним; свака варош, дакле, без разлике величине, треба да има и своје општинско представништво. Тако исто је јасно, да свака варош треба да има само једно такво представништво. Разни крајеви једне исте вароши ретко имају, или никада немају битно различних мештанских интереса: у свима тим крајевима морају се исти послови радити, исти трошкови чинити; и изузимајући њихове цркве, које би по свој прилици боље било оставити под простом парохијском управом, иста уређења могу се уде-сити тако да служе свима. Калдрмисање, осветљење, доводење воде, каналисање, уређење пристаништа и тр-жишта не могу, без великог трошка и без велике не-згоде, бити различни за разне крајеве једне исте вароши. Подела Лондона на шест, или на седам, независних округа, од којих сваки има своја засебна уређења за ме-штанске послове (и од којих су више њих и у својој соп-ственој средини без јединства у администрацији) неда-могућности за непрекидну и добро уређену заједничку сарадњу у заједничкој цели; па онда, та подела искљу-чује свако једнако начело за извршење мештанских дуж-ности; њоме се принуђава општа влада да узме на себе оне послове, које би боље било оставити властима места, ако би међу овима било и једне којој би се власт над-целом вароши ширила; и најпоследње, она не служи ни на што друго него на очување уображених украса оног са-веза, данашњег кајишарства и застареле будалаштине, што се зове корпорација вароши Лондона.

Друго тако исто важно начело јесте, да у свакоме округу места буде само једна бирачка скупштина за све мештанске послове, а да не буде разних скупштина за разне крајеве места. Деоба радње не значи да се сваки посао на ситне делове издроби, него значи да се сједине они послови које иста лица радити могу, а поделе они који се боље извршују кад их разна лица раде. Свако-

јако, послови извршне власти места морају се поделити на више одељења, из оног истог разлога из кога се деле и послови извршне државне власти; јер они су разно-струки, и за сваку њихову струку иште се особито знање и неподељена пажња стручно спремљеног званичника. Али, разлози за поделу, који важе кад је питање о извршењу послова, не важе и за поделу контроле. Задатак бирачке скупштине није да сама послове ради, него да пази да се они раде као што треба, и да ништа што је нужно не остане не урађено. Тај посао може за сва одељења извршивати једна иста надзорна власт, и то много боље у заједничком и пространом, него у расутом и микроскопском прегледу. Било би несмислено у јавним пословима, онако исто као и у приватним, кад би свакога радника особити надзорник надгледати морао. Влада круне састоји се из више одељења којима више министара управљају, али ти министри немају сваки особени парламенат, који би имао бдити да они своју дужност испуњавају. Општинском и жупанијском представништву, као и народноме парламенту, прави посао јесте: да интерес општине или жупаније сматрају као једну целину, састављену из делова који сви морају бити у сагласности један с другим, и који су упоређени по реду и по мери своје важности. Има још и другог врло важног разлога, који говори да се контрола над свима пословима једног места уједини у једној власти. Највећа несавршеност демократских општинских и жупанијских установа, и главни узрок зашто оне тако често промашавају своју цел, јесте умна и морална ограниченост оних, чијој се управи оне поверавају. Да ти људи буду веома различног карактера, то је, свакојак, нешто од оне користи која се има од тих установа; то је оно што је поглавито чини школом политичне способности и опште умности. Али, школа предпоставља учитеље као и ученике; да буде користи од учења, то стоји понајвише до овога: да се нижи духови поставе са вишима у до-

дир, који је у обичноме животу само изузетан, и без кога је најлакше одржати велику гомилу човештва на површију незнања, које је са собом задовољно. Шта више, школа остаје без вредности, и постаје школа зла на место да буде школа добра, кад се допусти, као што се тако често допушта, да се радња општинског и жупанијског тела изметне у онолико несавесно, колико глупо јурење за саможивим интересима, од стране њених чланова, а то што нема потребног надзора и виших карактера у њиховој средини. Али, нема никакве наде, да ће се људи вишег реда, било у друштвеноме било у духовноме погледу, склонити да узму учешћа у једном споредном делу мештанске администрације, као чланови одбора за калдрму или за каналисање. Мештански послови једне вароши могу тек у својој скупности бити толико важни, да се људи, који су по наклоности и по звању за народне послове позвани, склоне да постану чланови једног просто мештанског тела, и да посвете овоме време и науку што су нужни, да би њихово присуство значило више што, него штит за кајишарење нижих лица, под заклоном њихове одговорности. Један прости одбор за јавне послове, ма да би круг његове радње целу главну варош обухватио, састојао би се јамачно из лица истог реда из ког и одбори лондонских парохија; а није ни практично, нити треба желити, да таква лица не сачињавају већину. Али, за сваку целу којој мештанска тела имају да служе, па било да она свесно и поштено своје посебне дужности испуњавају, било да се брину о развиту политичне свести, — за сваку ту целу важно је, да мештанско тело међу својим члановима броји неколико најбољих духова места, који би се тако доводили у непрестани и најкориснији додир са духовима нижег ступња, те би примали од ових што им они од мештанског и стручног знања саопштити могу, а у накнаду они би им саопштавали нешто од

својих раширених идеја, и од својих виших просвеће-
нијих тежња.

Једно просто село нема права на општинско пред-
ставништво. Под једним селом ја разумем место коме се
становници радом, или друштвеним одношајима, не раз-
ликују знатно од оближњих пољских округа, и за чије
мештанске потребе достижу уређења која су за околни
предео уведена. Таква мала места ретко имају публице
колико треба, да би се могао саставити приличан оп-
штински савет; налази-ли се у њима дарова или знања
што се за јавне послове употребити могу, ти дарови и
та знања могу да буду усређена у једноме јединоме
човеку, који тиме постаје господар места. Боље је, да
се таква места утелове у какав шири округ. Мештанско
заступање пољских округа уредиће се наравно по гео-
графским разлозима; са потребним обзиром на оне сим-
патије осећања, које људима толико помажу да раде у
сагласности, и које одговарају нешто историјским гра-
ницама, као што су границе жупанија (грофовина или
области), а нешто заједници интереса и рада као у пољ-
ско-привредним, морнарским, фабричким или рударским
окрузима. За разне струке мештанских послова могу
требати разне представничке области. Као најзгоднија
основа за представничка тела која надгледају уста-
нову за помагање сиромасима, одређени су савези паро-
хија; докле би се за прво уређење друмова, или затвора
или полиције, нека знатнија просторија, као што је
просторија једне жупаније у средњу руку, тек као до-
вољна сматрала. У тим великим окрузима, дакле, пра-
вило по коме једно бирачко велико тело установљено
ма у ком месту, треба да има власти над свима зајед-
ничким интересима места, мора да се преиначи по дру-
гом начелу, и уједно из разлога, што је важно да се за
испуњење мештанских дужности што више способности
и снаге добије. Тако би н. пр. било нужно (као што ја
мислим) за право извршење закона о помоћи сиромасима,

да окрузи на које се разређује порез за ту помоћ, не буду шири, него што су највише данашњих парохијских савеза; а то начело иште за сваки тај савез по један одбор за надгледање сиромаша. Али, као што би се по свој прилици много способнији људи могли наћи за један одбор жупаније, него што су они који обично сачињавају одбор за надгледање сиромаша, могло би се из тог разлога препоручити, да се за одборе жупаније, задрже неке више струке мештанских послова, који би се иначе по себи могли поверити свакоме савезу за себе.

Поред контролног савета или мештанског подпарламента, треба за мештанске послове и једно извршно одељење. У погледу тог одељења намећу се она иста питања, која се намећу и у погледу извесних државних власти; па на њих се већином и на исти начин одговорити може. Начела која важе за поверавање јавних звања, јесу у главном иста. Пре свега, свака дужност извршне власти мора се поверити једноме једином званичнику, и овај једини мора бити одговоран за свеколико испуњење дужности која му је поверена. Па онда, тај званичник треба да буде наименован, а не изабран. Било би смешно, да се један надзорник грађевина, или један здравствени (санитетски) званичник, или и онај који порез скупља, поставља народним гласањем. Народни избор зависи обично или од утицаја неколико мештанских вођа, који нису одговорни за постављење, почем се не-предпоставља да га они чине, или од позивања на симпатију, која се оснива на то, што онај, који тражи звање има дванајесторо деце, или што од тридесет година плаћа порез у парохији. Ако би у таквим случајима избор који би се чинио народним гласањем, био комедија, противу постављања које би чинило представничко тело места мање би се што навести могло. Таква тела имају сталну тежњу да постану удружење за узајмно потпомагање приватних интереса њихових разних чланова. Постављења треба да се чине на личну одговорност онога који стоји

на челу тела, па звао се он кмет или председник тримесечних седница, или ма како другаче. Он заузима у месту положај налик на положај првог министра у држави, и под добро уређеним системом постављање и надгледање званичника места било би најважнији део његове дужности; а њега самог бирао би скупштина из средине својих чланова, и он би био потчињен или новом избору сваке године, или одлуци скупштине по којој би са звања уклоњен бити могао.

Од уређења општинских и жупанијских тела, ја прелазим сад на тако исто важно и још теже питање о правоме кругу њихових послова. То питање дели се на двоје: 1) које су њихове дужности; 2) да-ли она да имају пуну власт у кругу тих дужности, или да буду потчињена некоме, и каквоме мешању од стране државне (централне) владе.

Пре свега јасно је, да сви чисто мештански послови — сви послови који се само једног јединог места тичу — треба да се оставе мештанским властима. Калдрмисање, осветљење и чистење улица једне вароши, а у обичним околностима и њено каналисање јесу од знатније важности само за њене становнике. Народа у великоме не тиче се то никако другачије него онако, као што га се тиче и приватно благостање свакога од његових грађана. Али, у реду дужности које се броје међу мештанске, или које мештански званичници извршују, има их много које се са једнаким разлогом могу назвати народне, јер представљају део који припада месту у некој грани јавне администрације, и чији се успех целог народа једнако тиче. Такве дужности јесу, н. пр., управа над затворима и тавницама, које су у овој земљи понајвише под управом жупанија (грофовина); мештанска полиција; мештанска администрација правде, коју понајвише, нарочито у корпоративним варошима, извршују званичници које је место изабрало, и којима се из мештанских фондова плата даје. Ни о којем од тих по-

слова не може се рећи, да је само од мештанске важности, а не од народне. Ако би неки део земље постао гњездо разбојника, или огњиште развратности, због рђаве управе њене полиције; и, ако би рђавим уређењем њених затвора и тамница казна, коју су судови намеравали досудити кривцима тамо затвореним (који су могли доћи из другог округа, или учинити њихове кривце у другом округу), била удвојена у жестини, или сведена у делу на неказну: према томе не би могла остати равнодушна остала земља. У осталом, тачке које сачињавају добру управу тих ствари, свугде су исте; нема здравих разлога из којих би полиција или затвори и тамнице, или администрација правде, требало да се разликују у разним крајевима државе, докле је од велике опасности, да у тако важним стварима, које и најпросвећеније духове што их земља на расположењу има, у пуној мери забављати могу, — да у тим стварима нижа одсечна мера способности на коју се једино може рачунати за мештанску службу, може водити тако огромним погрешкама, да отуд падне љага на општу администрацију земље. Сигурност личности и сопствености и једнако право међу људима јесу прве потребе друштва и прве цели владе; ако се те ствари могу поверити властима којих одговорност заостаје испод највише мере, онда осим рата и уговора нема ништа више за што би општа влада потребна била. Наређења која се сматрају као најбоља за осигурање тих првих цели, треба да буду опште обвезна, а да би се њихово извршивање осигурало, она треба да се поставе под усређену (државну) надзорну власт. Често је од користи, а поред установа наше земље и незнатног броја званичника који у појединим местима општу владу представљају, управо и нужно, да се извршење наређења што од усређене власти долазе, повери званичницима које је општина за мештанске цели поставила. Али, искуство сваки дан све више намеће публици уверење, да је нужно да се имају бар надзорници поста-

вљени општом владом, који ће бдити да мештански званичници своју дужност чине. Ако су затвори и тамнице под мештанском управом, усређена влада поставља надзорнике затвора и тамница, који ће се бринути да се извршују правила парламентом прописана, и да се учине поправки за које би стање затвора и тамнице говорило да су потребне; као што има и надзорника фабрика, и надзорника школа, од којих први бдију да се извршују одлуке парламента које се тичу фабрика, а други да се испуњавају услови под којима држава даје потпору школама.

Али, ако администрација правде, полиције, затвора и тамница јесте уједно и предмет општег интереса, и питање опште науке, независно од мештанских особина, тако да она може и треба да буде једнако уређена по целој земљи, и да њено уређење буде поверено спремијим и вештијим рукама, него што су оне којима се поверавају чисто мештанске власти, опет има послова, таквих као што су извршивање закона о сиромасима, савјетничко уређење, и др., који су истина за целу земљу од интереса, но којима само општине могу управљати у сагласности са правим целима мештанске администрације. Са погледом на такве дужности питање је, у колико мештанским властима треба поверити самосталну власт, власт слободну од сваког државног надзора, или државне контроле.

Да би се то питање решило, важно је да се промотри како стоје једна наспрам друге државне (централне) и општинске и жупанијске (локалне) власти, што се тиче способности за рад, и сигурности противу небрежљивости или злоупотребе. Пре свега, општинска и жупанијска представништва и њихови званичници стоје у знању и увиђавности скоро увек на нижем ступњу, него парламент и извршна власт државе. Па онда, осим тога што су сами незнатније способности, над њима бди и слабије јавно мњење, и овоме су они одговорни. Публика

пред које очима они раде, и која их критикује, више је ограничена у броју, и уопште је мање просвећена, него она која окружава и опомиње највише власти у престолници; а и саразмерна незнатност интереса чини, да та нижа публика и своје мисли са мање пажње и бриге на ствар управља. Па и посредовање штампе и јавног већања много је мање; а колико га има, може се оно са много мање зазора обилазити у поступцима мештанских власти, него што се може обилазити у поступцима државних власти. У толико се чини да је корист сасвим на страни управе коју извршује државна влада. Али, ако тачније промотримо, наћићемо да тима разлозима претежности држе равнотежу други разлози, који су од сасвим једнаке важности. Ако мештанске власти и мештанска публика стоје у знању начела управе ниже, него државне власти и државна публика, у накнаду говори у њихову корист то, што су много непосредније за резултат интересоване. Суседи једнога човека могу да буду много способнији од њега, па да и неког непосредног интереса у његовом благостању имају, али опет његови интереси боље ће се сачувати кад их он сам чува, него што би били сачувани кад би их они чували. Даље треба имати на уму, да и онда кад би државна влада преко својих сопствених званичника управљала, њени званичници не би радили у главном месту, него у општинама и жупанијама, и ма колико да би општинска и жупанијска публика стајала ниже него државна, опет она једина има да бди над њима, и мештанско мњење једино је које или непосредно утиче на њихово владање, или привлачи пажњу владе на оно у чему их исправљати треба. Само у врло ретким случајима обраћа се опште мњење земље на појединости општинске и жупанијске управе, а још ређе има оно сретства да решава о њима са праведним оцењивањем ствари. Али, мештанско мњење утиче много јаче на чисто мештанске администраторе. По редовном случају

ствари ови стално станују у месту, па неће га оставити и кад престану извршивати власт у њему; а докле ће они у власти остати, то зависи, по моме мишљењу, од воље мештанске публике. Не треба да доказујем како државна власт може да буде оскудна у знању појединих лица и ствари у месту, и како јој други послови време и мисли толико заузимају, да не може ни онолико ни онако мештанског знања прибавити, колико и каквог би требало, да би се само жалбе решавале и толики број одговорних мештанских званичника контролисао. У појединостима управе корист ће, дакле, бити на страни општинских и жупанијских тела уопште; али, у разумевању начела баш и чисто мештанске управе, државна влада, кад је као што треба уређена, биће много претежнија; не само из разлога што ће личности из којих се она састоји по свој прилици претежније бити, и што ће бити много мислилаца и писалаца, који ће непрестано корисне идеје њиховој пажњи предавати, него и што знање и искуство једне мештанске власти јесте вазда само мештанско знање и искуство, ограничено само на њен крај земље и на њене начине управе, докле државна влада има средства да сазна све што се даје научити из сједињеног искуства целе државе, па још и да се искуством страних земаља користи.

Није тешко извести практичну одлуку из онога што је напред изложено. Она власт која је највише позната са начелима, треба да решава о начелима; а оној која је за појединости најспособнија, треба оставити бригу о појединостима. Главни посао државној власти треба да буде, да даје упутство, а мештанској да то примењује. Власт може да буде мештанска (локализована), али знање мора се усредсредити (централизовати), па да се од њега највећа корист има; треба да буде негде неке жишке на којој се сви расути зраци знања прикупљају, и у којој сва преломљена и разнобојна светлост налази што јој је нужно, да би се допунила, и да би до праве јасности

дошла. Свакој грани мештанске администрације, која се дотиче општег интереса, треба да одговара неки усређени (државни) орган, било какав министар, или какав нарочито постављени званичник који му је потчињен; баш и да тај званичник не би радио ништа друго, него да би само сабирао искуства из свију места, па би оно што се у једноме месту искуством сазнало, предавао знању других места где је оно потребно. Али државна власт има да ради и више шта, него то. Она треба да одржава непрекидно саопштавање са местима: да обавештава себе њиховим искуством, а њих својим, да радо даје савета кад се овај иште, а по потреби и из сопственог побуђења; да води бригу о јавности и писменом нацрту поступака и претреса, и да осигурава покоравање свакоме општем закону што га је законодавство по предмету мештанске управе поставило. Да таквих закона уопште треба да буде, то ће једва ко одрицати. Ако би се местима и могло допустити, да својим сопственим интересима зло управљају, не сме им се дозволити да туђе интересе иштећавају, или да повређују она начела правде између једног човека и другог, која је држава дужна у строгом поштовању одржавати. Ако би мештанска већина покушала да гњечи мањину, или би један staleж хтео да притисне други, држава је дужна да томе на пут стане. Н. пр. све мештанске порезе треба да одобрава искључно мештанска представничка скупштина; али та скупштина, и ако су је изабрали само они који порез плаћају, може, у намери да повећа приходе, ударити такве намете, или разрезати ове на такав начин, да свали неправедан део терета на сиромаше, или на богаташе, или на ма који посебан staleж. И тако је законодавство дужно, да остави мештанском представништву, да ово само определи колико ће мештански порези износити, али да властито пропише начине на које ће се порези ударати, и правила по којима ће се они разрезивати, и по којима ће се сва места управљати морати. Даље, у

администрацији јавног добротинства, вредноћа и моралност целог радничког људства зависе, у највећој мери, од овога: да се потпора сиромасима даје по неким утврђеним начелима. Премда је у главном посао мештанским званичницима, да одреде, ко по тим начелима право на потпору има, опет је народни парламенат права власт која има да пропише сама начела, и он би пренебрегао најважнији део своје дужности, ако у питању о тако важном народном интересу, не би поставио заповедна правила, и ако не би учинио што треба да се од тих правила не би удаљавало. Колико власти за активно мешање у послове мештанских администратора треба државна власт да задржи, ради снажног извршења закона, то је питање појединости, у које не би било од користи овде упуштати се. Сами закони одређиће неравно казне, и одредити начин на који ће се оне извршивати. У крајњим случајима може бити потребно, да се власт државне владе рашири толико, да она сме распусти мештанско представништво, или збацити званичнике извршне власти; али никако не може бити властна, да постави нове званичнике, или да суспендује мештанске установе. Где се парламенат није умешао, ту и никоја грана извршне власти не треба да се званично меша; али послови извршне власти јесу од највеће важности, кад она интересе мештанске управе саветом и кредитом потпомаже, кад бди да се закони извршују, и да сваки поступак за који мисли да га осудити треба, парламенту или мештанским представништвима до знања доставља.

Може ко мислити, ма колико да државна власт надмаша мештанску у знању начела администрације, опет она велика цел која смо толико наглашавали, а то друштвено и политично васпитање грађана, иште да се овима остави да сами, по својој сопственој увиђавности, па ма колико ова несавршена била, својим стварима управљају. На то се може одговорити, да васпитање грађана није једино што на уму имати треба; влада и администра-

ција нису само за ту цел, па ма колико да је ова важна. Али, оно мишљење показује и веома непотпуно разумевање начина, на који народне установе могу послужити као сретство за политично васпитање. Жалосно је оно васпитање, које незналицу са незналицом удружује, па им оставља, да сами, без потпоре, као по мраку пипају и траже пут који би их знању водио, ако би им до знања стало било, или да се без знања помажу, ако за знање не би марили. Оно што треба, јесте сретство којим се може учинити, да незнање позна себе, па да постане способно да се знањем користи, да се духови који само за рутину знаду, навикну да раде по начелима, и да осећају колико ова вреде; да се науче, да разне начине радње упоређују, па да својим суђењем оцењују који је најбољи. Кад желимо да имамо добру школу, не треба да учитеља из рачуна изостављамо. Стара пословица: „какав је учитељ, таква ће и школа бити,“ важи онако исто за посредно школовање одраслих људи, као што важи и за школовање младежи у академијама и колегијама. Једну владу која покушава да све ради, упоређује г. Шарло де Ремиза са једним учитељем, који за своје ученике сам све задатке њихове израђује; он може бити врло драг својим ученицима, али они ће мало од њега научити. С друге стране, једна влада, која сама не ради ништа, што би ко други учинити могао, нити икоме показује како шта да се уради, налик је на школу, у којој нема учитеља, но у којој посао учитеља раде сами ђаци који се никад учили нису,

ГЛАВА XVI

О народности, у њеној свези са представничком владом

За неки део човештва може се рећи да сачињава народност, кад су људи који њему припадају, заједничким симпатијама међу собом уједињени, симпатијама које не владају између њих и других људи, које чине да они радије једно с другим раде, него са другим људима, и да желе да буду под истом владом, и да ту владу сачињавају искључно или они сами, или један део њихов. То чувство народности може се разним узроцима зачети. Понекад оно долази од истоветности расе и порекла. Истоветност језика и истоветност вере знатно му припомажу. И географске границе припадају узроцима који га производе. Али од свију узрока најјачи су ови: истоветност политичне прошлости, једна народна историја, па дакле и заједница спомена; заједнички понос и стид, заједничка радост и жалост, у свези са истим догађајима у прошлости. Међутим, ни једна од тих околности нити је неодољива, нити нужно довољна по себи. Швајцарска има јако чувство народности, ма да се кантони разликују међу собом у раси, у језику и у верозакону. Сицилија се досад осећала сасвим различна у народности од Напољске, упркос истоветности верозакона, упркос скоро потпуној једнакости говора, и упркос томе што имају много заједничких историјских спомена. Фламанске и валонске области Белгије, упркос различности раса и језика, имају много више осећања заједничке народности, него што имају

прве са Холандијом, а последње са Француском. Али, уопште чувство народности слаби се сарамерно, кад нема ма кога од оних узрока, који припомажу развиту његовом. Истоветношћу језика, књижевности и унеколико расе и спомена, одржано је у знатној снази чувство народности међу разним деловима германског имена, премда они у истини никад нису били уједињени под једном истом владом; али, то чувство није се никад код разних држава развило до жеље, да се одрекну своје самосталности. Међу Италијанима истоветност (непотпуна) говора и књижевности, у свези са географским положајем, који их особитом међом дели од других земаља, и, може бити више него ишта друго, заједничко име, које чини да се они сви поносе делима која су некада они што су то име носили, на пољу вештина, оружја, политике, веро-законског господарства, науке и књижевности починили, — та истоветност и то име пробудили су чувство народности, које, ма да је још несавршено, опет је толико, да је могло произвести велике догађаје, који се пред нама збивају, упркос великој смеси раса, и ма да они нису били никада, ни у старој ни у новијој историји, под једном истом владом, осим докле се та влада ширила, или тежила да се рашири, над већим делом света за који се тада знало.

Где чувства народности у снази има, оно је већ по себи разлог за сједињење свију чланова народности под једном истом владом, и то владом која је само за њих опредељена. Тиме се само каже, да питање о влади треба да реше они над којима се влада. Тешко да би се знало, шта неки део човечијег рода може слободно чинити, ако не би смео определити, с којом од разних задруга људских да се удружи. Али чим један народ сазре за слободне установе, онда има још и другог важнијег разлога. Слободне установе скоро су немогућне у једној држави скрпљеној из трију разних народности. Међу људима без дружевног осећања, особито кад они разне језике говоре

и читају, не може да буде оног уједињеног јавног мњења, које је нужно за радњу представничке владе. Утицаји који образују мњења и опредељују политична дела, јесу различни у разним деловима државе. Један вођ ужива поверење у једноме крају земље, а други у другоме. Тима разним крајевима не долазе исте књиге, исте новине, брошуре и беседе. Један крај не зна каква мњења и какви утицаји циркулишу у другоме. Исти догађаји, иста дела, исти систем владе додирују их разним начином; свака народност боји се више опасности од других народности, него од заједничког судије, државе. Њихове узајмне антипатије јесу уопште много јаче, него њихова одвратност од владе. Да се која од њих осећа потиштена политиком заједничког владара, то је доста па да се друга определи да потпомаже ту политику. Па и кад су све потиштене, ни једна не осећа да може рачунати на верност друге у заједничком отпору; ни једна није толико јака да би се сама одупрети могла, и свака може разложно мислити, да ће она своју корист најбоље заступити, ако придобије наклоност владе противу других. Поврх свега нема ту оног великог јемства, на које се једино у последњој нужди рачунати може противу деспотизма владе, а то је симпатија између војске и народа. Војска је у свакоме друштву онај део, у коме се, по природи ствари, разлика између суграђана и странаца најдабље и најјаче осећа. Осталоме народу странци су само туђинци; али војнику су они људи противу којих он прве недеље може бити позван, да се на живот или на смрт бори. Разлика између њега и њих њему је као разлика између пријатеља и непријатеља — а можемо скоро рећи као између људи и друге које животиње; јер у погледу на непријатеља, једини закон јесте закон силе, а једино ублажење јесте као и наспрам друге животиње, оно које од саме човечности долази. Војници по чијем осећању половина, или три четвртине поданика једне исте владе јесу странци, неће се много више уздржавати од клања ових,

нити ће много више питати зашто да их кољу, него што би се уздржавали, и што би питали, кад би имали да заклете непријатеље кољу. Једна војска која је састављена из разних народности, нема другог патриотизма, него што је приврженост застави. Такве војске биле су целати противу слободе за све време новије. Једино што њих у свези одржава, јесу њихови официри и влада којој служе; а њихова једина идеја о јавној дужности, ако такве идеје имају, јесте да слушају заповести. Једна влада која се на такву потпору ослања, може, држањем својих угарских регимената у Италији, и својих италијанских регимената у Угарској, са гвозденом палицом страног освојача над обема земљама задуго господарити.

Кад се каже, да тако широко означено разликовање између дужности спрам једног сународника, и дужности спрам других људи, више приличи дивљацима него цивилизованим људима, и да се противу тога са највећом енергијом борити треба, нико не може тим уверењем дубље проникнут бити, него што сам ја. Али, тај задатак, један од оних којима се људска тежња најдостојније управити може, не може се никако, у данашњем стању цивилизације, своје решењу на ближе довести одржавањем разних народности које су скоро једнаке снаге, под једном истом владом. У варваскоме стању друштва ствар понекад другачије стоји. Ту влада може имати интереса да антипатије раса ублажи, да би се мир одржати и земљом лакше управљати могло. Али, кад у коме од народа који су вештачки сједињени, има слободних установа, или бар жеље да ових буде, влада налази свога интереса у сасвим противноме правцу. Она тада има интереса да одржава и распаљује њихове антипатије, да би спречила њихово сјединење, и да би неке од њих могла употребити као оруђа за роцско ујармљење других. Аустријски двор употребио је ту тактику као главно сретство владе над целим једним нараштајем; а са каквим злосретним успехом послужио се он истом тактиком

у време бечког устанка и мађарског рата, то је свету врло добро познато. На срећу, данас има знакова који показују да је напредњачки покрет толико оснажен, да таква политика не може више успевати.

Из предпоменутих разлога уопште је за слободне установе нужно, да се међе разних влада подударају у главноме са међама народности. Али, у пракци више обзира могу да дођу у противност са тим општим начелом. Пре свега његовој примени сметају често географске препреке. Има крајева и у самој Европи, у којима су разне народности тако једна с другом пределно измешане, да не би могућно било сваку од њих под особиту владу поставити. Становници Угарске састоје се из Мађара, Словена, Хрвата, Срба, Румуна, и у неким окрузима из Немаца, који су тако измешани да се не могу пределно за себе оделити, и ту не остаје разним народностима ништа друго, него да од нужде направе врлину, па да пристају да живе заједно под једнаким правима и законима. Њихово заједничко страдање од притиска, које је настало пошто је независност Угарске у 1849. разорена, као да их чини зрелијим и готовијим за такво уједињење. Немачка колонија у источној Прусији одсечена је од Немачке једним крајем старе Пољске; а почем је тако слаба, да се за себе, у независности, одржати не може, то, ако се хоће да се географска свеза одржи, мора или она бити под владом која није немачка, или земљиште Пољске што у среди лежи, мора бити под Немачком. Други један знатан предео, у коме владајућа народност јесте немачка, а то покрајине: Курландска, Естландска и Лифландска, осуђене су својим географским положајем, да припадају саставним деловима једне словенске државе. Па и у самој источној Немачкој има много Словена: Ческа је поглавито словенска, а нешто и Шлезија и други окрузи. Најуједињенија земља у Европи, Француска, далеко је од тога да се сва састоји само из једне народности, не гледећи на одломке страних на-

родности, на њеним најдаљим крајевима она се, као што историја и језик доказују, састоји из два дела, од којих је један искључно гало-римским становништвом заузет, а у другоме живе помешане француска, бургундијска, и друге тевтонијске расе.

Пошто се географским потребама одговори, долазе други, више чисто морални и друштвени разлози. Искуство доказује, да је могућно: да једна народност утоне у другу, па да је ова у себе утелови; и ако је она с почетка стајала на нижем ступњу људског развитка, то утеловљење било је од користи за њу. Нико не може тврдити, да за једног Бретонца, или за једног Баска из француске Наваре, не би било од веће користи, да се уведе у струју идеја и осећања једног високо цивилизованог и просвећеног народа — да буде члан француске народности, да под једнаким условима ужива све повластице које и француски грађани уживају, да дели користи француске заштите, и достојанство и угледност француске силе — него да окорева на његовим сопственим стенама, као нека полу-дивља старина неких прошлих времена, вртећи се у узаноме кругу својих сопствених идеја, без учешћа, или интереса, у општем покрету света. То исто вреди и за Вализе, или за скотлендске брђане као за чланове британског народа.

Све што иде на то, да се народности измешају, и да се њихова својства и особине споје у неку општу заједницу, све је то од користи човечијем роду; не зато што би нестајало основних облика (типова), од којих би у тим случајима, извесно довољних примера остало, него што се ублажују њихови крајњи облици, и што се испуњавају празнине између њих. Уједињен народ, као и сојеви животиње који се укрштањем раса запате (и још у већој мери, почем ту морални као и физични утицаји раде), наследиће особене дарове и преимућности свију својих предака, а измешаност неће дати да се ти дарови и те преимућности претерају у суседне махне. Али да би се

та измешаност учинила могућна, нужни су особити услови Околности које се ту појављују, и које утичу на резултат, могу се на различан начин стицати и сједињавати.

Народности сједињене под једном истом владом могу у бројевима и у снази одприлике једнаке бити, а могу бити и врло неједнаке. Ако су неједнаке, она која је бројем слабија, може да надмаша у цивилизацији ону која је бројем јача, а може и да ниже стоји него ова. Предпоставимо да она више стоји, него ова, та претежност може је поставити у стање, да добије господарство над другом, или она може да буде надваљена суровом снагом, па да се под јарам доведе. Ово последње јесте сама несрећа за човечији род, и против тога цео цивилизовани свет треба сложено да се на оружје дигне. Кад је Македонија Грчку прогутала, то је била једна од највећих несрећа, које су икада свет снаћи могле; па таква би несрећа била, и кад би Русија коју од главних држава Европе прогутала.

Ако би мање народности, које би по нашој предпоставци напредније биле, могле да надвладају веће, као што су Македонци, поткрепљени Грцима, потчинили Азију, а Инглези Индију, то би често био добитак за цивилизацију; али освојачи и освојени не могу у томе случају живити заједно под истим слободним установама. Ако би освојаче прогутао народ који је мање од њих напредан, то би било зло; над побеђенима мора се владати као над поданицима, а стање ствари које отуд постаје, или је благослов или несрећа, као што потчињени народ јесте или није доспео до оног ступња развитка, на коме се сматра као неправда и увреда, да се не буде под слободном владом, и као што се освојачи служе или не служе својом претежности онако, како ће се освојени спремити за виши ступањ развитка. О томе ћемо нарочито говорити у једној од следећих глава.

Кад је народност која успе да надвлада другу, уједно и бројно јача и у цивилизацији напреднија, а особито

ако је потчињена народност мала, и нема наде да ће своју независност опет задобити, па онда, ако се над њом поде праведно влада, и ако се чланови моћније народности не праве мрски присвајањем искључних по-властица, мала народност навикнуће се мало по мало на свој положај, и спојиће се са већом. Ни један Бретонац, па ни Едсасовац, не жели данас ни најмање да се растави ол Француске. Ако сви Ирци још нису тако исто расположени спрам Инглеске, то долази нешто отуда, што њих толико на броју има, да сами за себе једну угледну народност сачињавати могу, али поглавито отуда што се над њима до последњих година тако грозно господарило, да су се и најбоља осећања њихова сјединила са њиховим злим осећањима, да би се распалио њихов гњев противу инглеског господарства. Та зла срећа за Инглеску и несрећа за целу државу, може се у истини рећи, престала је сасвим скоро већ од једног нараштаја. Ни један Ирац није данас мање слободан, него што је један Англо - Саксонац, нити и један мање ужива оне користи, које као грађанин и у својим приватним одношајима треба да ужива, него што би их уживао кад би на ма коме другоме крају британске области рођен био. Једино на што се Ирска још жалити може, јесте постојање државне црве; а на то се половина, или скоро половина народа већег острва, заједно са Ирском, жалити може. Осим спомена прошлости, и разлике у владајућем верозакону, нема сад скоро ништа више што би могло држати растављене две расе, које, више него икоје друге две у свету, могу, да се узајмно допуњавају. Свест да се сад поступа с њима не само једнако праведно, него и са једнаким уважањем, развија се тако брзо у ирскоме народу, да све више нестаје осећања која би могла учинити, да они не маре за оне користи, које чланови једног бројно слабијег и мање богатог народа морају имати отуда, што их они, који су не само најближи суседи њихови, него су и најбогатији, и један од најслобод-

нијих, као и најцивилизованијих и најмоћнијих народа на земљи, сматрају као суграђане, а не као туђинце.

Случаји у којима највеће практичне сметње стоје на путу спојењу народности, јесу онде, где су народности које под једном истом владом стоје, једнаки у бројевима и у другима основима снаге. У таквим случајима свака народност узда се у своју снагу, и осећа да силе сваке друге одолети може, па ни једна не ће да утоне у другу. Ту свака са партајским упорством гаји своје народне особине; ту се престарели обичаји, па и језици који су се већ губити почели, оживљавају, да би се процвала подубила; ту свака народност сматра да је то тиранија над њом, кад ма коју власт у њеној средини извршују званичници какве супарничке расе, и штогод се којој од борућих се народности даде, то све друге сматрају као да је од њих отето. Кад народи, који су тако подељени, стоје под једном деспотијском владом, која је за све њих туђинка, или воја, ако је из ког народа и произишла, опет више мисли о својој сопственој моћи него и о којим симпатијама народности, те не даје претежног права никојем народу, и бира своја оруђа равнодушно из свију: једнакост положаја, чини често, да се у течају неколико нараштаја произведе сагласност осећања, и да чланови разних раса почну сматрати једно друго као суграђане, особито ако су расејани по истом крају земље. Али, ако време тежења за слободном владом дође пре, него што би се то спојење извршило, изгубљена је прилика за извршење истога. Од тога времена ако су непомирене народности географски растављене, и особито ако је њихов мештански положај такав, да нема ништа што би природно говорило да оне буду под једном истом владом (као у питању италијанске области под француском владом, или под немачким јармом), неће саме да треба желити да се свеза раскине, него је то још и нужно, ако је до слободе, или до слоге стало. Може е

ити случаја у којима области, пошто се одеде, могу са
оришћу остати сједињене савезничком (Федералном) све-
сом; али, уопште се догађа, да свака од њих, ако су
ољне да забораве своју непотпуну независност, па да
остану чланови каквог савеза (Федерације), — да тада
свака има других суседа са којима она воли да се у свезу
остави, а то што с њима више заједничких симпатија,
може бити и већег заједничког интереса, има.

ГЛАВА XVII

О савезним представничким владама

Делови човештва који нису способни, или нису вољни, да живе под истом унутрашњом владом, могу често на своју корист бити савезнички сједињени, што се тиче њихових одношаја са странцима: колико да би спречили ратове међу собом, толико да би снажније заштићени били противу нападања од стране других силних држава.

Да би се такав савез препоручити могао, више услова јесу нужни. Први услов јесте да буде колико треба узајмне симпатије између народа. Савез их обвезује увек да се на истој страни боре; па ако они имају једноспрам другог таквих осећања, или ако је њихово осећање спрам њихових суседа тако различно, да би они уобште волели да се на противним странама боре, савезничка свеза нити ће моћи дуго трајати, нити ће се као што треба поштовати докле буде трајала. Симпатије које савезу припомоћи могу, јесу: сродство расе, језика, верозакона, и више свега, политичних установа, које највише могу да учине, да се политични интерес као истоветан осећа. Кад се неколико слободних држава, од којих свака за себе нема толико снаге да се сама бранити може, налазе са свију страна окружене војеним и феудалним-монархијама, које слободу и у суседа мрзе и презиру, те државе могу имати изгледа за сачување слободе и њених благосова, само ако се сједине у један савез. Заједнички интерес који из тог извора извире, показао се у Швајцарској, за више столећа, као довољан за

одржање савезне свезе у снази, и то не само упркос верозакону у оно време, кад је верозакон био велики извор непомиривог политичног непријатељства по целој Европи, него и у пркос свима недостатцима самог савезног устава. У Америци, где се у највишој мери налазаху сви услови за одржање савеза, а само му сметаше различност установа, у погледу јединог, али најважнијег чланка, робства, та једина разлика учинила је, да се две велике гране савеза у својим сипатијама једна од друге толико отуђе, да се сад збиља раскида свеза која је за обе њих толико вредила.

Други услов за сталност савезне владе јесте: да поједине државе нису толико снажне, да би за одбрану противу страног нападања могле рачунати на своју посебну снагу. Ако би биле толико снажне, оне би биле склонне да верују, да савезом са другима не добијају у накнаду онолико, колико жртвују од своје сопствене слободе рада; и услед тога, кадгод би се политика савеза, у стварима за које је он опредељен, разликовала од политике коју би који од његових чланова за себе водио, унутрашњи раздор делова био би у опасности да изиђе на потпуно раскидање свезе, а то што се не би колико треба бринуло за одржање савеза.

Трећи услов, који није мање важан него што су прва два, јесте: да између разних уговарајућих држава не буде врло велике неједнакости у снази. Оне не могу, наравно, бити сасвим једнаке у изворима снаге; у свакоме савезу биће неке поступности у снази између његових чланова, неки ће имати више народа, богатства и цивилизације, него други. Између Новог Јорка и Род Ајлаида, између Берна и Цуга, или Глариса, има знатне разлике у богатству и у народноме насељењу. Главно је, да ни једна држава не буде толико снажнија од других, да се са више њих сједињених у снази мерити може. Ако би се једна, и само једна, таква држава налазила, она би радила да овлада заједничким већањем; ако би их

биле две, не би им се могло одолети кад су у слози; а кадгод би несложне биле, све би се решавало борбом за првенство између тих двеју супарница. Тај једини разлог доста је, па да се Немачки савез сведе на никакво значење, негледећи на његово жалосно унутрашње уређење. Он не припомаже ни једној од правих цели савеза. Он никад није дао Немачкој једнак царински систем, па ни једнак новчани систем, него је послужио само, да Аустрија и Прусија добију законита изговора за војено посредовање, ради потпоре појединих владара у одржавању њихових поданика у покорности према деспотизму. А у погледу на спољашње одношаје, савез би учинио да цела Немачка зависи од Прусије, кад не би било Аустрије, или од Аустрије кад не би било Прусије; а међутим, малим владарима неби остало ништа друго, него да буду приврженици једне или друге силе, или да са страним владама противу обеју интригују.

Има два начина за организовање савеза. По једноме начину савезне власти могу представљати саме владе, и њихова акта могу бити обвезна само за владе као такве; а по другоме, оне могу бити властне, да издају законе и наредбе што поједине грађане непосредно обвезују. Примера за први начин даје устав тако назв. немачког савеза, и устав Швајцарске какав беше пре 1847. Тај начин покушаван је у Америци за неколико година одмах после рата за независност. За друго начело даје примера постојећи устав републиканског савеза Америке; то начело усвојио је и Швајцарски савез у течају последњих дванајест година. Сабор републиканског савеза Америке јесте битни део владе сваке поједине државе. У кругу своје власти он прави законе којима је сваки грађанин дужан покоровати се, извршује те законе преко својих сопствених грађана, и изнуђава послушност према њима средством својих сопствених судова. То је једино начело за које се показало, или за које ће се никада показати, да производи снажну савезну владу. Сје-

дићеће између самих влада јесте прости савез, и подлежи свима случајностима које чине да савези нису сигурни. Кад би акта председника и сабора била обвезна само за владе Ново-Јоршку, Вирџинску или Пенсилванску, и кад би се она могла увести у практику само сретством налога, што би те владе давале званичницима које су оне поставиле, и који су њиховим сопственим судовима одговорни, онда се никад не би извршио ни један налог савезне владе, који се не би допадао мештанској већини. Кад се неки захтеви на какву владу управе, па ова неће да их испуни, онда је рат једино сретство, да се ти захтеви освештају, или да се њихово испуњење изнуди. Ту би савезна војска морала увек бити спремна, да изнуди извршење одлука које би савез донео, но којима би се ова или она држава одупирала; а морала би се имати на уму и вероватност, да друге државе које би симпатисале са оном што се противи одлукама савеза, па би може бити и њено мњење о спорним тачкама делале, — да те државе не би послале своје војске да бране савез, ако их не би још придружиле војсци оне државе, која се противу савеза бори. Такав савез пре би био узрок него сметња унутрашњим ратовима; а што он није имао такве последице у Швајцарској, до догађаја оних година, које су 1847. као најближе предходиле, то се разјасњује тиме, што је савезна влада своју слободу тако дубоко осећала, да је једва кад покушала да праву власт употреби. У Америци се покушавало да се савез по томе начелу уреди, али покушај тај пропао је већ после неколико година, на срећу докле још беху живи они људи од великог знања и стеченог уважања, који су основали независност републике, те су они могли да је проведу и кроз тешко прелазно време. „Федералист,“ збирка састава које су тројица од тих одличних мужева написали, за разјаснење и одбрану новог савезног устава, докле су још чекали да га народ прими, и сад је најпоучнија расправа коју о савезној влади имамо. У Немачкој неса-

вршенији облик савеза није могао, као што знамо, да одговори ни самој цели одржања савеза. Никада, ни у једном Европском рату, није могао он уздржати поједине чланове савеза од сјединења са страним силама противу осталих чланова савеза. И опет као да је то једини савез који је могућан међу монархијским државама: један владалац, који је дошао до своје власти путем наследства, а не опуномоћења, и коме се та власт не може одузети, нити се може учинити да он икоме за њено употребљење одговара, неће хтети одрећи се права да има засебну војску, нити ће трпети, да суверенску власт над његовим поданицима извршује не он сам, него друга која сила непосредно. Да би две или више земаља под монархијском владом могле сјединити се у снажан савез, чини се да је нужно, да оне буду све под једним истим владоцем. Инглеска и Скотлендска беху такав савез за време које је протекло између сјединења круна и сјединења парламената, а то око сто година. Па и то беше у ствари, не помоћу савезних установа, јер ових ни било није, него што је краљевска власт у оба два уставама за већи део оног времена била скоро тако апсолутна, да се спољна политика обеју земаља могла уде-сити по једној јединој вољи.

Под савршенијим начином савеза, у коме је сваки грађанин сваке посебне државе дужан покоровати се двема владама, влади своје сопствене државе и влади савеза, јасно је да је нужно, несамо да уставне границе власти свакој савезној држави прописане и јасно опредељене буду, него да и моћ за решавање спорова између њих не припада ни једној од двеју влада, нити икојем званичнику што им је потчињен, него једноме суду који ће бити независан од обеју. У свакој држави савеза треба да има по један велики суд, и систем потчињених судова, пред којима ће се таква питања расправљати, и чија ће пресуда на посљедњем ступњу апелате пуноважна остати. Свака држава у савезу, па и сама савезна влада, као и сваки

званичких сваке савезне државе, морају се тима судовима предавати за прекорачење својих власти, или за неиспуњење својих савезних дужности, и уопште морају се тим судовима обраћати, кад затреба да се њиховим савезничким правима уважење прибави. То води значајној, у републиканском савезу Америке данас оствареној, последици: да један суд, највиши савезни суд, стоји над разним владама, и државним и савезним, и да има право изјавити, да неки закон, или акт, што су оне издале, премаша власти које су им савезним уставом поверене, и потоме да нема никакве законите важности. Пре него што је то на делу огледано, морало се наравно јако сумњати: на шта би такво наређење изишло; да-ли би суд имао одважности да изврши своју уставну власт, и ако би имао, да-ли би ту власт извршио мудро, и да-ли би влада била готова да се мирно потчини пресуди његовој. Већање о Американском уставу, пре него што је овај пресудно усвојен, даје доказа, да су се те природне зебње јако осећале; али оне су данас сасвим утишане, јер за време двају нараштаја и више, није се ништа догодило што би их оправдало, премда је понекад било веома жестоке препирке о границама власти савезних и државних влада, препирке која је партијама знамење постала. Одлично спасоносан утицај тако значајног наређења има се, по свој прилици, као што г. Токвил примећује, у великој мери приписати особености којом се одликује један суд који као такав ради, т. ј. који не разјашњава закон као закон и у абстракцији, него чека да се судски изнесе пред њега спор између човека и човека, који треба да се реши. Тиме се постизава ово: да се његове изјаве не чине у прерано доба распре; да њима обично предходи много јавног већања; да суд изриче пресуду пошто је одличне правобраниоце за обе стране саслушао; да питање решава само уколико дани случај управо изискује, и да његова пресуда није израз произвољности за политичне цели, него је израз дужности

коју он не може да не испуни, а то дужности: да непристрасно дели правду између парничних страна. Па и ти разлози поверења не би сами могли произвести оно поштовање и уважање, са којим су све власти потчиниле се одлукама највишег суда о тумачењу устава, да се није још потпуно веровало не само у духовну претежност судија, из којих се тај високи суд састоји, него и у њихову свуколику честитост и непристрасност. То поверење оправдано је у главном; али, ништа није важније за американски народ, него да најбудније и најбрижљивије бди противу свега, што би имало и најдаље тежње да ту велику народну установу изопачи. Поверење од кога зависи трајност савезних установа, ослабљено је први пут пресудом која је изрекла, да је робство саставни део обичајног права, и потоме да је оно законито у пределима који још нису као државе уређени, па баш и да би му становници тих предела већином противни били. Та кобна одлука припомогла је, по свој прилици више него и шта друго, да се унутрашњи раздор повећа до кризе, која је најпоследње на грађански рат изишла. Главни стуб американског устава једва је толико јак, да би још и више таквих удара издржати могао.

Судови који суде између савезних и државних влада, природно дакле решавају све спорове, између двеју држава, или између грађанина једне и владе друге државе. Почем су рат и дипломатија, та обична сретства за решавање спорова између народа, савезним уређењем искључени, нужно је да се нађе судска помоћ на месту њих. Највиши суд савеза решава питања међународног права, и јесте први велики пример за оно, што се данас сматра као једна од најпречих потреба цивилизованог друштва, а то за прави међународни суд.

Власти једне савезне владе обухватају природно не само право да решавају о миру и о рату, и право да решавају сва питања која се између земље и страних влада заподену, него и право да чине и друга наређења

која су, по менењу држава, нужна, да би оне све благо-
 сове савеза уживале. Н. пр. за њих је од велике користи
 да њихова узајмна трговина буде слободна, а да се не-
 спречује наметима и ђумруцима на граници. Али, те
 унутрашње слободе не би могло бити, ако би свака др-
 жава имала право да одређује намете на размену еспапа
 између своје области и страних земаља; јер сваки страни
 производ који би био пуштен једном државом, био би
 пуштен у све остале. И тако у републиканском савезу
 Америке савезна влада једина решава о свима ђумручким
 тарифама и трговачким уређењима. Даље, велика је угод-
 ност за све државе да имају само један систем новаца,
 и само један систем тежине и мере, а таква једнина си-
 стема може да се осигура само, ако се савезној влади
 остави, да она те ствари уређује. Сигурност и брзина
 поштанског саобраћаја спречује се, и његов се трошак
 повећава, ако једно писмо мора да пролази руке чита-
 вог низа јавних пошта, потчињених разним највишим
 властима; добро је, дакле, да све поште буду под савез-
 ном владом. Али, у тим питањима осећања разних друш-
 тава могу бити различна. Једна од американских др-
 жава, вођена једним човеком (г. Калкуном) који се, као
 спекулативан политични мислилац, показао претежнији
 од свакога који се на политичном пољу у Америци по-
 јавио, после писалаца „Федералиста“, тражила је да свака
 држава може поставити своје veto противу ђумручких за-
 кона савезног сабора. Тај државник у једноме дарови-
 томе списку, што је после себе оставио, и што је зако-
 нодавна скупштина јужне Каролине дала печатати, и
 по свету растури, правдао је то потраживање општим
 начелом, по коме треба дати мањинама битног учешћа
 у политичној власти, да би се оне заштитиле од тира-
 није већине, и да би се ова ограничила. У почетку овог
 столећа једно од питања која се најживље претресаху у
 американској политици, беше: да-ли власт савезне владе
 треба да се толико шири, и да-ли се она уставом то-

лико раширила, да о трошку савеза и друмове и канале градити може. Само у преговорима са страним силама власт савезне владе јесте по нужди потпуна. У свему другоме зависи уопште од воље становника савезних земаља да ли свеза савеза да буде тешња или лабавија, и колико они да жртвују од своје пределне слободе рада, да би у пунијој мери уживали благосове ујединења у један народ.

Што се тиче целисходног уређења савезне владе по себи, о томе није нужно много говорити. Она се наравно састоји из законодавне и извршне власти, а уређење сваке те власти подлежи истим начелима, којима и уређење представничких влада уопште. Што се тиче начина примене тих обштих начела на једну савезну владу, као да је веома мудро оно наређење америкаанског устава: да се сабор састоји из два дома, и да један од ових буде састављен по саразмеру народног насељења, почем свака држава има право да пошље у њега број представника који одговара броју њених становника, а други да не представља грађане него владе држава, и да свака држава, била она велика или мала, буде представљена у њему једнаким бројем чланова. То наређење не да силнијим државама да над осталима насиље шире, и ујамчава права која су задржана (резервисана) за владе појединих држава, почем чини да није могућно, уколико се начином заступања спречити може, да прође кроз сабор ни једна мера докле не буде одобрена не само већином грађана, него и већином држава. Ја сам већ напред напоменуо какву још корист доноси то наређење, тиме што повећава обичну меру способности у једноме од двају саборских домова. Почем чланове сената постављају изабрана тела, т. ј. законодавне скупштине разних држава, скупштине чији ће избор, пре него народни, из разлога који су већ наведени, пасти на одличне људе, и које имају не само моћи, него и снажне побуде да изберу какве треба људе, јер утицај њихове државе на

опште већање мора битно зависити од личне вредности и од личних способности њених представника: то је и сенат републиканског савеза Америке, који се на тај начин бира, сједињавао у себи скоро све оне политичне људе, који су у савезу сталног уважења и лепог имена стекли, докле је у доњем дому сабора, по суђењу стручних зналаца, уопште падало у очи одсуство одличне личне заслуге, којом је горњи дом сијао.

Кад има услова за образовање трајних и снажних свеза савеза, размножавање тих свеза свагда је од користи за свет. Оне доносе онакве исте благосове, какве доноси и свако раширење обичаја сарадње, којом слаби, кад се сједине, долазе до могућности да се мере са јакима. Смањујући број оних малих држава, које за своју сопствену одбрану дорасле нису, оне смањују и прилике за нападачку политику, па радила ова непосредно оружјем, или чаром претежне моћи. Наравно, савез чини крај рату и дипломатским свађама, а обично и ограничавању трговине, између држава које га састављају; докле повећање војене снаге које се њиме постиже, јесте онакво, какво скоро искључно може служити за цели одбране, а једва кад и за цели нападања. Једна савезна влада нема толико усређене (концентрисане) власти, да би са изгледом на успех могла ратовати за друго што, него само за одбрану самог савеза, у којој може рачунати на вољно учешће сваког грађанина, нити има ичега што би особито ласкало сујети или славољубљу народа, кад се помисли, да се победоносним ратом не добијају нови поданици, па ни суграђани нови, него само нови, и може бити теретни, независни чланови савеза. Ратнички послови Американаца у Мексици беху само изузетни, јер их извршиваху поглавито драговољци, под утицајем оног путничког нагона, који и поједине Американце потстиче да траже и заузму земљу коју још нико заузео није; ако је ту било какве јавне побуде, те није било у нади за народним раширењем, него само у намери једне странке да роб-

ство рашири. У пословима Американаца, било као народа, било појединаца, мало има знакова, да жеља за пределним раширењем њихове земље као такве, има какве знатне моћи над њима. Њихово грамзење за Кубом јесте, на исти начин, само партајско, и северне државе, које су противне робству, нису га никад ни којим начином потпомагале.

Питање се може поставити (као што је постављено у Италији у њеном данашњем подизању): да-ли једна земља, која тежи за уједињењем, да се потпуно уједини, или да само савез састави. То питање решава се понекад већ самом пределном величином уједињене целине. Има једна граница за ширење земље, до које се у овој са успехом владати и управљати може, или до које се влада са једне усређене тачке као што треба надгледати може. Има огромних земаља којима се тако управља; али њима се или бар њиховим удаљеним покрајинама уопште тако жалосно администрује, да њихови становници само ако би били полу-дивљаци, не би сами својим пословима боље управљати могли. Те сметње нема у питању Италије, јер просторија ове не износи колико просторија неких држава старога и новог времена, којима је једна влада снажно управљала. Питање је, дакле, да-ли разни делови народа ишту, да се над њима влада начином који је битно тако различан, да једно исто законодавство, и једно исто министарство, или административно тело, по свој прилици не могу свима задовољења дати. Ако то не би био случај, што се само на делу видети може, боље је да се разни делови народа потпуно уједине. Да у двама деловима једне земље може бити сасвим различних система закона, и врло различних административних установа, а да то никако не смета јединству законодавне власти, доказано је примером Инглеске и Скотлендске. Али, да тако непореметно постоје један поред другог два законита система, под уједињеном законодавном влашћу, која прави различне законе

за оба дела земље, са обзиром на историјске разлике, то се може бити не би могло тако добро одржати, или се не би могло тако исто веровати у одржање тога, у којој другој земљи којој су законодавци (као што то често на континенту бива) више обузети манијом за једнообразношћу. Један народ који је могао онако, као што је ова земља могла, да трпи неограничено сваку врсту аномалије, све доклегод се не би почели жалити они чијих се интереса та аномалија тиче, тај народ дао је врло zgodно поље за покушај тога тежкога опита. У највише земаља, ако би се нашло да треба задржати разне системе закона, било би по свој прилици нужно, да се задрже и различна законодавства за њихово чување, што би се дало потпуно сложити са једним народним парламентом и краљем, или са једним народним парламентом без краља, парламентом који би стајао над спољашњим одношајима свију чланова државног тела.

Кадгод се не сматра за нужно, да се у разним областима трајно одрже разни системи правосудства, и основне установе које се на разним начелима темеље, свагда је практично, да се незнатније разлике помире са одржањем јединства у влади. Све што је ту нужно, јесте ово: да се мештанским властима круг радње колико треба рашири. Под једном истом државном (централном) владом може да буде мештанских управитеља и жупанијских скупштина за мештанске цели. Може се догодити. н. пр., да народ разних области разне начине пореза воле. Ако ту опште законодавство не би могло допустити, да га чланови за сваку област руководе, да се општи систем пореза преиначи онако, како би он одговарао потребама те области, онда би устав требало да пропише, да се сви они трошкови владе, за које би се могло учинити да буду мештански, измирују мештанским порезима, које би жупанијске скупштине ударале, и да они трошкови који би по својој природи морали бити општи, као што су трошкови за војску и за флоту,

буду, у предрачунима за годину, размерени на разне жупаније, по некој општој процени њихових извора, па онда, да оно што свака има да плати, разреже мештанска скупштина по начелима која највише одговарају потребама места, и да се то укупно плати народној благајни. Слично томе поступало се и у старој француској монархији, у таконазваним *paus d' états*, од којих је свакој, пошто је саизволила, или пошто се од ње поискала да плати неку опредељену своту, било остављено да ову преко својих сопствених званичника разреже на становнике, и да тако избегне гњечећи деспотизам краљевских надзорника и под-заступника. Та повластица спомиње се увек као једна од оних користи, које су поглавито припомогле, да те области буду, као што су неке од њих и биле, цветуће у француској.

Истоветност државне владе даје се довести у сагласност са многим разним ступњима централизације, не само у администрацији него и у законодавству. Један народ може имати жеље и способности за тешњу свежу него што је само савезна, докле његове мештанске особености и ред историјског развитка чине, да су нужне знатне различности у појединостима његове владе. Али ако се збиља са свију страна жели, да се у покушају успе, онда ће ретко бити икакве тегобе не само да се те различности одрже, него и да се оне уставним наређењем осигурају противу сваког покушаја спојења, осим ако би хтели они којих би се промена тицала.

ГЛАВА XVIII

Како слободна држава да влада над земљама које од ње зависе.

Слободне државе, као и све друге, могу имати земља које од њих зависе, и које су оне или освојењем или насељењем (колонијацијом) задобиле; у новијој историји наша сопствена држава даје највећа примера томе. Како да се над тако зависним земљама влада, то питање јесте од највеће важности.

Није нужно већати о онако малим тачкама, као што су: Гибралтар, Аден, или Хелголанд, што се држе једино као бродарске или војене станице. Ту је војена или бродарска цел меродавна, па и становницима не може се допустити, да у влади места учествују; премда им треба оставити све слобостине и повластице које поред тога ограничења обстати могу, заједно са слободном управом општинских послова; а у накнаду што се мештански жртвују угодности владајуће државе, треба им признати она иста права, која се признају и рођеним поданицима по свима другим деловима државе.

Спољашње области од неке величине и народног насељена, над којима се влада као над зависним земљама, т. ј. које су, више или мање, потчињене суверенској власти господареће државе, а нису једнако представљене (ако су икако и представљене) у њеној законодавној скупштини, могу се поделити на двоје. Неке се састоје из народа који у цивилизацији наличи на народ владајуће државе, и који је способан и зрео за пред-

ставничку владу. Такве су британске области у Америци и у Аустралији. Друге су још далеко од тога стања; таква је на пр. Индија.

У зависним земљама првог реда ова земља је нај-
 после остварила, онако потпуно као редко која, право
 начело владе. Инглеска се увек у некој извесној мери
 осећала обвезана, да онима од њених спољашњих пода-
 ника, који су од њене сопствене крви, и који говоре њен
 језик, па и некимма који нису од њене крви, и које не
 говоре њен језик, даде представничке установе, уређене
 по примеру њених сопствених установа. Али, све до да-
 нашњег нараштаја она је рђаво поступала са другим
 земљама, што се тиче мере само-управе за коју им је
 дозволила да је извршују сретством оних представнич-
 ких установа, које им је дала. Она је тражила да буде
 највиши судија и у њиховим чисто домаћим пословима,
 и да решава о тим пословима онако, како се њој буде
 чинило, да је најбоље, а не као што би оне саме за до-
 бро налазиле. Та практика беше природна последица по-
 грешној теорији колониалне политике — која је некада
 у целој Европи владала, и коју још ни једна друга земља
 сасвим напустила није, — т. ј. теорији по којој су се
 колоније сматрале као вредне с тога, што дају тржишта
 за еспапе материнске земље, и то тржишта која другим
 земљама сасвим затворена бити могу. Ту повластицу ми
 смо толико ценили, да смо мислили, да је вредно, да је
 иступимо уступањем колонијама оне исте повластице на
 нашем тржишту за њихове производе, коју смо тражили
 за наше еспапе на њиховоме тржишту. Тај значајни план,
 да се и оне и ми обогатимо, тиме што ћемо једно дру-
 гоме плаћати огромне суме, од којих ће највећи део на
 путу заостајати, напуштен је од неког времена. Али рђави
 обичај да се мешамо у домаћу владу колонија, није пре-
 стао одма чим смо напустили мисао да се њиме кори-
 стимо. Ми смо и даље мучили колоније не за какву нашу
 корист, него за корист једне странке, или клике, међу

самим колонистима, и та окорелост у грамзивости за господарењем донела нам је канадску буну, пре него што дођосмо на сретну мисао да је се сасвим отресемо. Инглеска наљичаше на једнога рђаво васпитаног старијега брата, који упорно, из саме навике, тиранише млађу браћу, докле му један од ових срчаним отпором, премда са неједнаком снагом, не да на знање, да је време да другачије поступати почне. Ми бесмо толико мудри, да не чекасмо на нову опомену. Нова ера у колонијалној политици народа започела се извештајем лорда Дур'ема, неразоривим спомеником од важности, патриотизма и просвећене слободоумности тога племића, и увиђавности и практичне мудрости његових аједничких писалаца, г. Уокфилда и прерано упокојеног Чарлеса Булгера.¹

Данас је утврђено начело В. британске политике, да њене колоније од европског порекла, имају у пуној мери унутрашњу само-управу, онако исто као што је и материнска земља има; то начело исповеда се у теорији па се и у пракци верно извршује. Колонијама се дозволило, да саме праве себи слободне представничке уставе, и да мењају како за најбоље нађу уставе које смо им ми дали, и који су већ и сами веома демократски. Свака колонија има своју сопствену законодавну скупштину и извршну власт, установљену по начелима која су увелико демократска. Круни и парламенту задржано је истина по имену *veto*, али ово се (и то веома ретко) извршује само у питањима која се тичу целе државе, а не тек посебне колоније. Како је либерално протумачена разлика између државних и колонијалних питања, види се отуда, што је у пределима иза наших американских и аустралиских колонија, сва земља која није прешла у приватну сопственост, предата на неограничено располагање колонијалним општинама, премда ју је државна влада могла

¹ Ја говорим овде о усвојењу те напредне политике, а наравно не о првом покретању исте. Г. Ребуку припада без сумње заслуга што је био најранији борац за њу.

без неправде задржати у својим рукама, да би њома управљала на највећу корист будућих досељеника из свију делова државе. Свака колонија, дакле, потпуно је властна да управља својим пословима, као што би само као члан ма и најлабавијег савеза бити могла, и много више властна него што би под уставом републиканског савеза Америке била, јер јој је слободно, да и на оне еспапе, који се из материнске земље увозе, по вољи намете удара. Свеза колонија са В. Британском јесте најлабавија савезна свеза; али та свеза није основана на строгој једнакости, јер је материнска земља задржала себи власти савезне владе, премда се ове у пракци на најтешње границе своде. Та неједнакост јесте, наравно, докле се она простире; од штете зависним земљама, које немају никаква гласа у спољашњој политици, него морају да подлежу одлукама материнске земље. Оне морају да помажу Инглеској у рату, а не питају се за савет, да ли да се рат започне.

Који мисле (а сад их на срећу није мало), да је правда онако исто обвезна за друштво, као што је обвезна за личности, и да људима није слободно, да, у замишљеноме интересу своје сопствене земље, чине другим земљама оно, што не би имали право да у своме личном интересу другим људима чине, — сматрају и ту ограничену меру уставне потчињености колонија као повреду начела, и често су тражили сретства којима би је избећи могли. У тој намери неки су предлагали, да колоније шиљу представнике у британски парламенат; други да се власти нашег парламента, као и њихових народних представништава, ограниче на унутрашњу политику, а за спољашње и опште државне послове да буде друго представништво, у коме би земље које зависе од В. Британске, биле представљене на онај исти начин, и онако исто потпуно, као и сама В. Британска. По томе систему савез би се оснивао на потпуној једнакости између ма-

теринске земље и њених колонија, и ове не би више биле зависне земље.

Чуство правичности и појмови о јавноме моралу којима су ти предлози израз, заслужују сваку хвалу; али сами предлози тако су несагласни са разумним начелима владе, да је сумњиво да-ли их је икоји разуман мислилац за могуће сматрао. Земље које половина земног шара раставља, не дају природних услова за сједињење под једну владу, или и у један савез. Ако би имале довољних истих интереса, оне немају нити икада могу имати довољна обичаја да се заједно саветују. Оне нису делови једне исте публике; оне не већају и не саветују се у истој арени, него свака за себе, и оне свака само најповршније зна шта бива у мислима друге. Од њих нити која зна чему друга тежи, нити која има вере у начела владања друге. Запитајте једног Инглеца, како би му било да његова судба зависи од једне скупштине, којој би се једна трећина састојала из британских Американаца, а друга трећина из јужних Африканаца и Аустралијанаца. Па ипак би се се на то доћи морало, ако би се хтело имати представништво које се на поштењу, или на једнакости оснива. И зар не би сваки осећао да представништва Канаде и Аустрије, баш и у питањима од општег државног значаја, не би довољно разумела, или уважавала, интересе, мњења, или жеље Инглеца, Ираца и Скотлендаца? Па и за строго савезне цели нема услова који су, као што смо видели, главни за савез. Инглеска је и без колонија у стању да сама себе заштићава; и била би у много снажнијем и достојнијем положају, кад би се одделила од њих, него кад би се свела да буде један прости члан америкаанског, африканског и аустралског савеза. Осим трговачких савеза, које би тако исто имати могла и пошто би се одделила, Инглеска има мало користи, изузев спољашњу праску имена, од земаља које од ње зависе, па и то мало користи потире се оним трошковима које јој оне намећу, и оном растуреношћу бро-

дарских и војених снага, која је због њих нужна, и поред које у случају рата, или какве озбиљне опасности те снаге морају два пута, или три пута, веће бити, него што би за одбрану саме наше земље нужно било.

Али ма да би и В. Британска могла врло лепо проћи без својих колонија, и ма да би она, по свакоме начелу морала и правде, требала да саизволи да се оне одеде, опет јаки разлози говоре, да се садашње лабаве свезе савеза одрже, све доклегод оне не би постале немиле чувствима ма које стране. Оне су, докле допиру, један корак ближе светском миру и општој пријатељској заједничкој радњи народа; оне чине, да је рат немогућан између великог броја друштава која су иначе независна, и, шта више, не даду да икоје од ових буде утеловљено у какву страну државу, и да постане извор даље нападачке снаге којој саревњивој сили, која је или деспотичнија, или ближа, и која може бити не би увек била тако невластољубива, или мирољубива, као В. Британска. Оне држе бар тржишта разних земаља једно другоме отворена, и спречују оно узајмно искључивање сретством непријатељских тарифа, за које још ни једно од великих људских друштава, осим Инглеске није дорасло. А у питању британских области, оне су и од ове у данашње време особито вредне користи: што у саветима света оснажују морални утицај и важност оне силе, која боље од свију других што постоје, разуме слободу — и која је, упркос свима пређашњим погрешкама у њеном саобраћају са странцима достигла виши ступањ савести и моралности, него што је досада икоји други велики народ и мислио да се достићи може, или признавао да жедити треба да се достигне. Почем дакле сједињење може постојати, докле постоји, само на основу неједнаког савеза, важно је да се испита: како да се учини да та мала мера неједнакости не постане теретна, или унижавајућа, за друштва која мање високи положај заузимају.

Једна потчињеност која је по самој природи ствари нужна, јесте: да материнска земља и за себе решава питања о миру и о рату. У накнаду оне имају ову корист: материнска земља обвезана је да одбија нападе који би се противу њих управили; али, изузев случај кад је мање друштво тако слабо, да му је неодољиво нужна заштита јаче силе, узајамност обвезаности није потпуна накнада за искључивање права гласа у саветовању. Главно је, дакле, да се у свима ратовима, осим оних који би се, као рат противу Кафера, или онај у Новом Селанду, водили за ствар посебне колоније, не ударају на колонисте, без њиховог сопственог захтевања, никакви намети за рачун ратних трошкова, осим оних, који би нужни били за особиту мештанску одбрану њихових сопствених пристаништа, обала и граница противу страног упадања. Па онда, као што материнска земља тражи повластицу да сама, по своме нахођењу, предузме мере, или води политику која их нападању изложити може, право је да она и у време мира знатан део трошкова за њихову војену одбрану измирује; а да на себе саму узме цео трошак око издржавања стојеће војске.

Али има и другог, још снажнијег сретства, којим се, и у опште којим се једино, може дати потпуне накнаде једноме мањем друштву што својом личности, као битна снага међу народима, тоне у већу личност једне простране и моћне државе. То неодољиво и уједно довољно сретство, које одговара и заповестима правде и растућим заповестима политике, јесте: да се служба владе у свима струкама и у свакоме делу државе, под сасвим једнаким условима, отвори становницима колонија. Зашто нико никад не чује ни једног израза жеље за одцепљењем са острва у британском каналу? Пореклом, вером и географским положајем припадају та острва мање Инглеској, него Француској. Али, докле она имају онако исто као и Канада и нови јужни Уелс, потпуну контролу над својим унутрашњим пословима, и у питању

о порези, онима који су рођени на Џерсеју и Гернсеју отворен је слободан приступ свакоме звању или достојанству које круна даје. Та незнатна острва дала су сједињеној краљевини (В. Британској:) генерала, адмирала и високих племића; а ништа им не смета да јој и првих министара даду. Исти систем започео је и на колоније уопште примењивати просвећени министар колонија, прерано упокојени, Сер Уиљом Молесурт, кад је једног од главних канадских политичара, г. Хинкеса, поставио на звање управитеља једне западно-индијске области. Значило би да се веома површно гледа на покретаче политичне радње у друштву, ако би се мислило, да су такве ствари неважне, почем број оних, који би били у положају да се збиља том уступком користе, не би могао бити врло знатан. Тај ограничени број састојао би се управо из оних, који највише моралног утицаја над другима имају; а људи нису без сваког чувства заједничког унижења, да не би осетили кад се ма и само једноме украђује нека корист због једног својства које сви деле. Ако вођама једнога друштва не дамо, да изађу пред свет као његови вођи и представници у великим саветима човештва, онда смо и њиховоме праведноме честољубљу и праведноме поносу друштва дужни, да им у накнаду дамо једнака изгледа да ће тако исто одличан положај моћи заузети у једноме народу од веће моћи и важности. Кад би сва звања која британска круна даје, била приступна синовима јонијских острва, ми не би више слушали да они желе да се са Грчком сједине. Такво сједињење не би требало желити за народ, за који би оно било један корак назад у цивилизацији; али није никакво чудо, ако би Крфу, који је руској царевини дао једног министра у Европи чувенога, па и самој Грчкој једног поглавара пре доласка Бавараца, тешко падало што његовим људима нису приступна највиша места у једној или другој влади.

Толико о оним зависним земљама, којима су становници толико напредни, да су способни за представничку владу. Али има зависних земаља које нису тако напредне, и којима, ако се оне уопште одржати могу, мора управљати господарећа земља, или људи које ова за ту цел овласти. Тај начин владе јесте законит као и ма који други, ако се њиме само у постојећем стању цивилизације потчињеноме народу највише олакшава прелаз у више стање цивилизације. Има, као што смо већ видели, друштвеног стања у коме снажан деспотизам јесте по себи најбољи начин владе, за вежбање народа у ономе што му особито треба, да би се за вишу цивилизацију успособио. А има таквог друштвеног стања, у коме само постојање деспотизма истина никаква спасоносна утицаја нема, јер је поука коју он даје већ потпуно изучена, али у коме, у недостатку унутрашњег нагона развита у самоме народу, скоро једини изглед за даљи напредак зависи од могућности да добар деспот на владу дође. Под домаћим деспотизмом редак је то и магновен случај, да добар деспот на владу дође, али кад један народ стоји под господарством другог цивилизованог народа, овај народ може бити у стању да непрестано добре деспоте даје. Господарећа земља треба да буде у стању, учинити за своје поданике све што би један низ апсолутних монарха могао да учини, монарха који би ненадвладивом снагом били осигурани противу свију опасности које сили варварског деспотизма грое, и који би били способни, по својој даровитости, да употребе на корист потчињеноме народу све чему је искуство напреднији народ научило. Такав је узор господарства једног слободног народа над једним варварским, или полуварварским, народом. Ми не морамо очекивати, да се тај узор оствари; али ако му се бар нешто приближимо не би они који господаре, постали криви због напуштања највише моралне дужности коју један народ имати може; ако-ли они томе

узору никако не теже, они су узурпатори, изједначени у кривичности са онима властољубцима и грабљивцима, који су се никада са судбом човештва титрали.

Као што је већ постало обично, и као што тежи да скоро пређе у опште ово правило: да напреднији народи назадније или у непосредној потчињености држе, или да над њима потпуни политични утицај шире, тако је у овоме веку мало задатака који би били важнији од овога питања: како да се то господарство организује тако, да оно буде благосов, а не проклетство, за потчињени народ, дајући му владу каква се сад као најбоља постићи даје, и услове који говеју будућем трајном напредку. Али, начин спремања владе за те цели, не разуме се никако онако добро, као што се разуму услови добре владе у једноме народу који је способан да сам собом влада. Можемо управо рећи, да се тај начин у опште никако не разуме.

То се чини да је сасвим лако онима који на ствар површно гледе. Ако Индија (н. пр.) није способна да сама собом влада, чини се да јој ништа више не треба него само један министар који ће њоме управљати, и тај министар, као и сви британски министри, да буде одговоран британскоме парламенту. На несрећу, ма да је то најпростији начин на који се може покушати да се влада над једном независном земљом, он је скоро и најгори, и открива у својим браниоцима потпуно неразумевање услова добре владе. Владати над једном земљом под одговорношћу пред народом те земље, и владати над једном земљом под одговорношћу пред народом друге земље, то су две сасвим различне ствари. Одличност прве владе јесте у томе, што је слобода боља него деспотизам, али последња влада је сама деспотизам. Једини избор који ту остаје, јесте избор деспотизма; а није извесно, да ће деспотизам двадесет милиона морати бити бољи, него деспотизам неколицине, или једнога. Али је сасвим извесно, да ће деспотизам оних, који нити чују, нити виде,

нити знају што о својим поданицима, по многим изгледима бити гори, него деспотизам оних, који о својим поданицима чују, виде и знају све што треба. Не мисли се обично, да непосредни агенти власти управљају боље зато што управљају у име одсуствујућег господара, и то господара који има да задовољи и љаду пречих интереса. Господар их може подвргнути строгој одговорности, поопштеној тешким казнима; али је врло сумњиво, да ли ће те казни пасти управо на онога који их заслужи.

Вазда само са великим тегобама и веома несавршено могу странци владати једном земљом, баш и кад између оних који владају, и оних над којима се влада, нема крајње разлике у обичајима и идејама. Странци не деле осећања са народом. По светлости у којој се једна ствар њиховом сопствењом духу показује, или по начину на који се она њихових осећања дотиче, они не могу судити како ће она утицати на осећања, или показивати се духу потчињеног народа. Што онај који је рођен у земљи, па је средње практичне способности, тако рећи по нагону зна, они то имају да уче све мало по мало, и увек само непотпуно, науком и искуством. Закони, обичаји, друштвени одношаји, који су предмет њихове законодавне радње, место да су им од детињства познати, они су им сасвим страни. Где треба да се што у појединостима сазна, ту они понајвише морају да зависе од извештаја оних, који су у земљи рођени, и њима је врло тешко знати коме да верују. Потчињени народ гледа на њих се страхом, са подозрењем и по свој прилици са одговорношћу; он их ретко тражи осим за саможиве цели; и они су склони да мисле, да они који се робски клањају, заслужују да им се верује. Они су изложени опасности да презиру оне који су у земљи рођени: а ови су изложени опасности да не верују да странци ништа не чине у намери да потчињенима добро учине. То су само неколико од оних тегоба, с којима имају да се боре сви господари који поштено

покушају, да добро владају над једном земљом у којој су они странци. Да се и уколико савладају те тегобе, зато се увек иште много рада, виши ступањ способности у главних администратора, и знатна одсечна мера способности у потчињени званичника; а најбоља организација такве владе јесте она, која најбоље може да осигура рад, да развије способност, и да оне који највише способности имају, доведе на места од највећет поверења. Одговорност према једној власти која није прошла ни кроз какав рад, која није прибавила никакве способности, па и не слуги да је то једно или друго особито нужно, не може се сматрати као снажно сретство за испуњење тих цели.

Влада једног народа по себи има неког значаја и неке истиности; али да један народ влада над другим народом, таквог чега нема и не може да буде. Један народ може држати једну страну земљу као неки зерињак, или је чувати за свој сопствени рачун, или је употребљавати да би новаца стекао, као неко људско стадо, које служи на повећање прихода његовим сопственим становницима. Али, ако је влади прави задатак да ради за добро оних над којима влада, онда никако није могућно да се тим задатком други који народ не посредно бави. Највише што би тај народ учинити могао, било би ово: да некима од својих најбољих људи даде налог, да о томе задатку бригу воде; за те људе мњење њихове сопствене земље не може много служити ни као вођ у испуњавању њихове дужности, ни као судија начина на који је она испуњена. Нека се помисли само, како би се и над самим Инглезима владало, ако они о својим сопственим пословима не би знали и бринули се више, него што знају и брину се о индијским пословима. Па и то упоређење не даје правој појма о стању ствари; јер народ који би тако сасвим равнодушан био према политичним стварима, био би по свој прилици просто попустив, и све би влади оставио, докле се у

ствари Индије један политично активан народ као што је инглески, усред обичне равнодушности, меша од времена на време, и скоро увек неумесно. Прави узроци од којих зависи благостање или убожарство, напредак или назадак Индуса, тако су далеко од највише Инглеза, да их не могу сазнати. Они немају знања које је нужно да би се само и слутило да тих узрока има; а још мање имају знања помоћу кога би могли судити и о радњи истих узрока. Најважнијим интересима земље може се добро управљати, а да се њихово одобрење не добије; или, тим интересима може се најгоре управљати, а да они ни своју нажњу на то не обрете. Цели за које се они поглавито осећају наведени, да посредују и да контролишу поступке њихових заступника, јесу двојаке. Прво би се хтело, да се инглеске идеје уцпју као на левак рођеним Индусима, сретством прозелитизма, или делима којима се религиозно чувство народа намерно или ненамерно вређа. Данас је у Инглеској опште захтевање, да се у индијским званичним школама предаје библија, по жељи питомаца, или њихових родитеља, а такво захтевање доказује да је мњење господареће земље погрешан правац узело (и то оно тим почније доказује, што они који исто захтевање постављају, мисле да тиме одговарају само начелима правде и честитости, и да теже да покажу онолико непристрасности колико се само може очекивати од људи збиља убеђених). Са европског гледишта ништа не може изгледати природније, или чинити се да мање заслужује какво пребацавање у смислу верозаконске слободе, него тај предлог. У азијатским очима то је сасвим другачије. Ни који азијатски народ никад не верује, да ће једна влада своје плаћене званичнике, и своју званичну машинерију ставити у покрет, докле нема да постигне какву цел; а кад има да се каква цел постигне, ни један Азијат не верује, да ће икоја друга влада, осим која је сасвим слаба и за презирање, употребити полутанске

мере за ту цел. Ако владине школе и учитељи које је влада поставила, уче хришћанству, ма колико и како да би се уверавало, да ће се та наука давати само онима који је од своје воље траже, никојом мером доказа не ће се родитељи уверити, да се никаква недостојна сретства неће употребити за обраћање њихове деце у хришћанство, или бар за одпађивање њихово од Индуизма. Да би се они најпоследо о противноме уверили, требало би да никако не буде школа које би биле упућене да у хришћанство обраћају. Ако би учење имало и најмањег успеха у постизању за те цели, оно би довело у опасност не само корист и опстанак владиног система васпитања, него може бити и сигурност саме владе. Један инглески протестанат не би се дао лако навести, да своју децу у римско-католичку семинарију пошље, па ма колико уверења да би му се давало, да неће бити покушаја да се она у католицизам обрете; ирски католици неће послати своју децу у оне школе, у којима се од њих протестанти направити могу; а ми да очекујемо да Индуси, који мисле да се повластице индуизма једним чисто физичним актом изиграти могу, изложе своју децу опасности да се обрете у Хришћане!

Такав је један од оних начина, на који мњење господареће земље тежи да утисне, пре штетно него корисно, на владање оних, које је она овластила да управљају. У другим погледима она ће по свој прилици најчешће посредовати онде, где се она најсталније позива, а то ма за какву корист инглеских насељеника. Инглески насељеници имају пријатеља код куће, имају органа, имају приступа публици; они имају заједнички језик и заједничке идеје са својим земљацима, и жалба једног Инглеца саслушаће се са већим учешћем, баш и кад се нема намере да јој се неправедно првенство уступи. Сад, ако има чега што свеколико искуство потврђује, то је ово: кад једна земља другу у потчињености држи, они који из господареће земље долазе у страну земљу, да ту

своју срећу огледају, заслужују више него икоји други, да се под снажном стегом држе. Они увек задају једну од главних тегоба влади. Наоружани сјајношћу имена и испуњени надувеном гордошћу освојачког народа, они имају осећања што их производи апсолутна власт, а немају и чувства одговорности. Међу људима као што су у Индији, и највеће усиљавање јавних власти није довољно да би се слаб противу јакога моћно заштитио; а од свију јаких европски насељеници јесу најјачи. Гдегод се деморалишући утицај тога положаја у најзнатнијој мери не исправља личним карактером људи, они гледе на рођене становнике земље као на голу прашину под њиховим ногама; њима се чини као ужасно да икоје право тих становника стоји на путу њиховим захтевима; и најпростије дело којим би се рођени становници земље заштићавали, противу ма каквог насиља са њихове стране, које би они сматрали као од користи за њихове трговачке цели, они означују и искрено сматрају као неправду. То стање осећања тако је природно у положају као што је њихов, да, упркос свему узбијању са којим су га досад господареће власти предусретале, није могућно да му се вазда више или мање израза не да. Влада, ма да је сама слободна од тог духа, није никад у стању да га колико треба уздржава у младим и суровим, па и њеним сопственим грађанским и војеним званичницима, над којима она много више утицаја имати може, него над независним становницима. Као што је са Инглезима у Индији, тако је, по доставерном сведочанству, и са Французима у Алгиру; тако и са Американцима у областима које су од Мехика освојили; тако као да ће бити и са Европљанима у Хини, па већ и у Јапану; а није нужно напомињати, како је било са Шпањолцима у јужној Америци. Свугде ту влада којој су ти приватни прописвети потчињени, боља је од њих, и чини што највише може да би рођене становнике земље противу њих заштитила. Па то је и сама шпанска влада искрено и поштено, премда

без успеха, чинила, као што је свакоме читаоцу г. Хелпсове поучне историје познато. Да је шпанска влада била непосредно одговорна јавноме мњењу Шпанске, питање је да-ли би она и тај покушај учинила била; јер би Шпанџолци, без сумње, узели страну за своје хришћанске пријатеље и сроднике, пре него за идолопоклонике. Насељеници, а не који су рођени у земљи, налазе пажње код публике господареће земље; њихове представе примају се ту за истину, јер они имају и сретства и снаге да пажњу немарне и равнодушне публике на њих привуку. Неповерљива критика са којом Инглези, више него икоји други народ, имају обичај да претресају владање њихове земље наспрам странаца, обухвата обично само поступке јавних власти. У свакоме питању између владе и личности Инглез вазда предпоставља, да влада нема право. Па кад инглески насељеници управљају батерије инглеске политичне борбе противу једног бедема, који је подигнут ради заштите оних, што су у земљи рођени, противу њихових напада, онда извршна власт, са њеним искреним али слабим тежњама за бољим чим, наклази по правилу, да је за њен парламентарски утицај сигурније, и свакојако мање трудно, напустити споран положај, него-ли га бранити.

Што ствар још гором чини, јесте ово: кад се јавно мњење, у име правде и човечности, позове на заштиту потчињеног друштва или расе (као што се оно у Инглеској позива, што јој на част служи), онолико је вероватно да ће оно промаштити циљ, колико и да ће је достићи. Јер у потчињеноме друштву има угњетача и угњетених, снажних личности или стадежа, и робова који пред њима пузе, а управо први, а не последњи, имају сретства, да са инглеској публици обрате. Један тирјанин или уживалац телесних наслада, коме је одузета власт што ју је злоупотребљавао, али коме се у место казни, даје средство да онако исто богато и сјајно живи, као и пре; једна гомила привилегисаних спахија, који ишту да им

држава остави право на ренту од њихових земаља, које је за себе задржала; или, који сматрају као неправду сваки покушај којим би се тежило да се ослободи гомила од њиховог цедења: тима није тешко наћи саможивих или сентименталних бранилаца у британском парламенту и у британској штампи. За ћутеће гомиле не ће се никакав глас подићи.

Приметбе које су напред изложене, разјашњују снагу једног начела — за које би се могло рећи, да се само каже, кад не би изгледало, као да једва ко и помишља на њега —, а то овог начела: да је одговорност пред онима над којима се влада, једно од најважнијих јемстава за добру владу, а одговорност пред другим ким, не само да таквога јемства не даје, него може да буде онако исто од штете, као и од користи. Одговорност британских господара Индије пред британским народом, јесте од користи, поглавито стога, што осигурава јаван претрес сваког владиног акта, о коме би се питање покренуло. Да се од тога претреса користи има, за то није нужно да публика у гомили покренуто питање разуме, предпостављајући само да их у публици и неколико има, који то питање разумеју. Јер почем сама морална одговорност није одговорност према целокупноме народу, него према свакоме појединце од оних, који су у стању да суде, мњења се могу онако исто мерити као и бројити, и одобравање или неодобравање једнога znalца ствари, може претезати над пресудом хиљаду других који ствар никако не разумеју. Без сумње је од користи оно ограничење, које се непосредним господарима намеће тиме, што они могу бити доведени до тога, да се бране, и да бар један или двојица из пороте могу изрећи свој суд о њиховој владању, премда ће суд осталих по свој прилици бити гори него никакав. То је сва корист коју Индија може имати од контроле што британски парламенат и народ над индијском владом извршују.

Не покушавањем да непосредно влада над једном

земљом као што је Индија, него кад јој добре владаре даје, може инглески народ своју дужност према тој земљи испунити; и једва јој може дати горег, него што би био један инглески кабинетски министар, који би само о инглеској, а не и о индијској политици мислио; који би ретко остао у звању колико треба да остане, па да добије увиђавна учешћа у тако заплетеном предмету; на кога би измајсторисано јавно мњење, које је спремљено у парламенту, и које сачињавају два или три окретна говорника, онако снажно утицало, као кад би било право; докле он не би био ни под једним утицајем образовања и положаја, који би га могли у стање поставити, да поштено и самостално суди. Једна слободна земља, која покуша да сретством једне гране своје сопствене извршне власти влада над једном удаљеном зависном земљом, у којој живи другачији народ, промашиће скоро неизбежно циљ. Једини начин који даје неког изгледа за приличан успех, био би овај: да се влада сретством неког овлашћеног тела, које би сарамерно трајно било, а да се промењивој државној влади призна само право надзора и право одречног гласа. Таквог тела било је за Индију, а ја се бојим да ће и Индија и Енглеска скупо платити за кратковиду политику, по којој је тај посредачки орган владе укинут.

Није вредно говорити да такво опуномоћено тело не може имати све што се од добре владе иште; а особито да оно не може имати оне потпуне и вазда снажне истоветности интереса са онима над којима се влада, коју је тешко и онде постићи, где је народ, над којим се владати има, унеколико способан да сам о својим сопственим пословима бригу води. Права добра влада не слаже се са условима тога случаја. Ту се може бирати само између разних облика несавршенства. Задатак је, да се владајуће тело састави онако, како ће оно у тешким приликама имати што више интереса да влада добро, а што мање да влада рђаво. А ти услови налазе се нај-

боље у једном посредујућем телу. Опунномоћена администрација кориснија је увек од непосредне, потоне што она само према онима над којима се влада, има дужности да испуни. Она има само на њихове интересе да пази. Могућност која јој се даје да од рђаве владе користи има, може се на особито малу меру свести — као што је у последњем уставу источно-индијске дружине и била сведена —, и такво тело може се одржати сасвим слободно од сваког утицаја личних или сталежских, или ма којих других интереса. Кад би се домаћа влада и парламент повели за таквим партајским утицајима, у извршавању власти која им у последњем ступњу припада, посредујуће тело било би известан заступник и бранилац зависне земље пред судом државе. Поврх тога, посредујуће тело, по природном развиту ствари, састоји се поглавито из лица која су стекла стручног знања о томе делу државних послова, која су се за ове на самоме месту спремила, и која су њиховој управи свој живот поглавно посветила. Имајући те способности, и немајући бојати се да ће своје звање изгубити због случаја домаће политике, она сматрају свој карактер и позив као истоветан са особитим задатком који им је поверен, и имају много трајнијег интереса у успеху своје администрације, и у благостању земље којом управљају, него што један члан кабинета под једним представничким уставом може да има у доброј влади једне земље, којој он није непосредно позван да служи. У колико избор оних који имају да на месту воде бригу о управи, припада томе телу, утолико постављање званичника остаје изван буре партајских и парламентских интрига, и слободно од утицаја оних побуда, које наводе да се власт постављања злоупотреби за награду приврженика, или за придобивање оних који би иначе противници били, побуда које су од државника од средње честитости вазда јаче, него чувство за савестно испуњење дужности, по којој треба да се нај-

способнији људи поставе. Да се та једна врста постављења колико је могућно од штетних утицаја сачува, то је важније, него да се сва друга звања у држави сачувају од онога, што би им се као најгоре догодити могло. Јер у свакој другој струци, ако је званичник неспособан, опште мњење друштва упућује га унеколико шта да ради; али у положају администратора једне зависне земље, у којој народ није у стању да над јавним пословима сам бди, карактер владе зависи сасвим од личних, моралних и умних способности званичника.

Не може се довољно наказивати, да у једној земљи као што је Индија, све зависи од личних својстава и способности владиних агената. Та истина јесте главно начело индијске администрације. Од онога дана, кад се почне мислити, да се у постављању лица на звања од поверења, у Индији, може без казни управљати по споредним обзирима који су у Инглеској већ од толике штете, почеће и наше господарство у Индији падати и пропадати. И поред искрене намере да се најбољи кандидат избере, не сме се рачунати да ће случај способне људе донети. Цео систем мора се удесити онако, како ће се такви људи образовати. Досад се тако и радило, и зато што се тако радило, наше господарство у Индији трајало је, и ту се стално, и ако не врло брзо, напредовало у благостању и у доброј администрацији. Сад се са толиком горчином удара на тај систем, и ради се тако ревносно да се он обори, као да би васпитавање и спремање владиних званичника за њихов посао било нешто сасвим неразумно, и нешто што се бранити не може, неко неоправдиво мешање у права незнања и неискусности. Има неке мукле завере између оних, који би хтели да за своје пријатеље и сроднике индијска звања првог реда уграбе, и оних који се већ налазе у Индији, па би хтели да се из трговине чивита, или из канцеларије једног пуномоћника, подигну на звања са којих ће правдом управљати, или одређивати намете које ће милиони људи имати да плате

владп. „Монопол“ грађанске службе, противу кога се толико бори, јесте као и монопол судских звања у рукама стручних правника; и кад би се он укинуо било би као и кад би се судска места у уестминстерској дворани отворила, па уступала онима, који први дођу и донесу од својих пријатеља сведочбу, да су понекад у Блекстонову књигу загледали. Ако би се икад усвојило ово: да се шиљу људи из ове земље, или да се они рабре, да иду на страну да се грабе око високих звања, пре него што би се за њих изучили и спремили пролазењем кроз нижа звања, онда би се најважнија звања бацила светским протувама које никакво послено чувство за земљу или за рад не веже, који никаквих предуготовничких наука учили нису, и који само грамзе да што брже новаца стеку, па да се у Европу врате. Сигурност земље јесте у овоме: да се они који над њом треба да управљају, још у младости пошљу тамо као кандидати, да би започели од нижих звања, па онда да би се према способности коју би довољно осведочили, помицали на виша звања, или не помицали. Систем источне индијске дружине имађаше ту махну што је поред све бриге са којом се најбољи људи за најважнија звања тражаху, сваки званичник који би само у служби остао, најмање способан као и најспособнији, могао сигурно очекивати, да ће најпосле у овоме или ономе облику унапређен бити. Не треба заборавити да и они од тих званичника који мање способности имађаху, беху људи који су се за своје званичне дужности спремали, и који су их више година бар без нечастн, пред очима и под влашћу једног предпостављеног, извршивали. Али, ако се тиме и смањивало зло, опет је оно знатно било. Један човек који никад не може да се успособи ни за што више, него само за једно потчињено звање, треба да остане за целог свог живота потчињени званичник, а његови млађи треба да га претеку ако су способнији. Мимо тога ја не знам ни за какву махну у систему индијског постављања званичника. Нај-

већа поправка која се у томе систему учинити могла, већ је учињена, и то је, да они који зваће добити желе, буду дужни положити испит, па онда да се изаберу који се на испиту најбоље покажу. Такво наређење не само да даје могућности, да се званичници узимају из реда људи од више ревности и способности, него се оно препоручује и тиме, што поред њега између оних који траже зваће, и оних који имају гласа у постављању званичника, нема никаквих личних свеза, осим случајних.

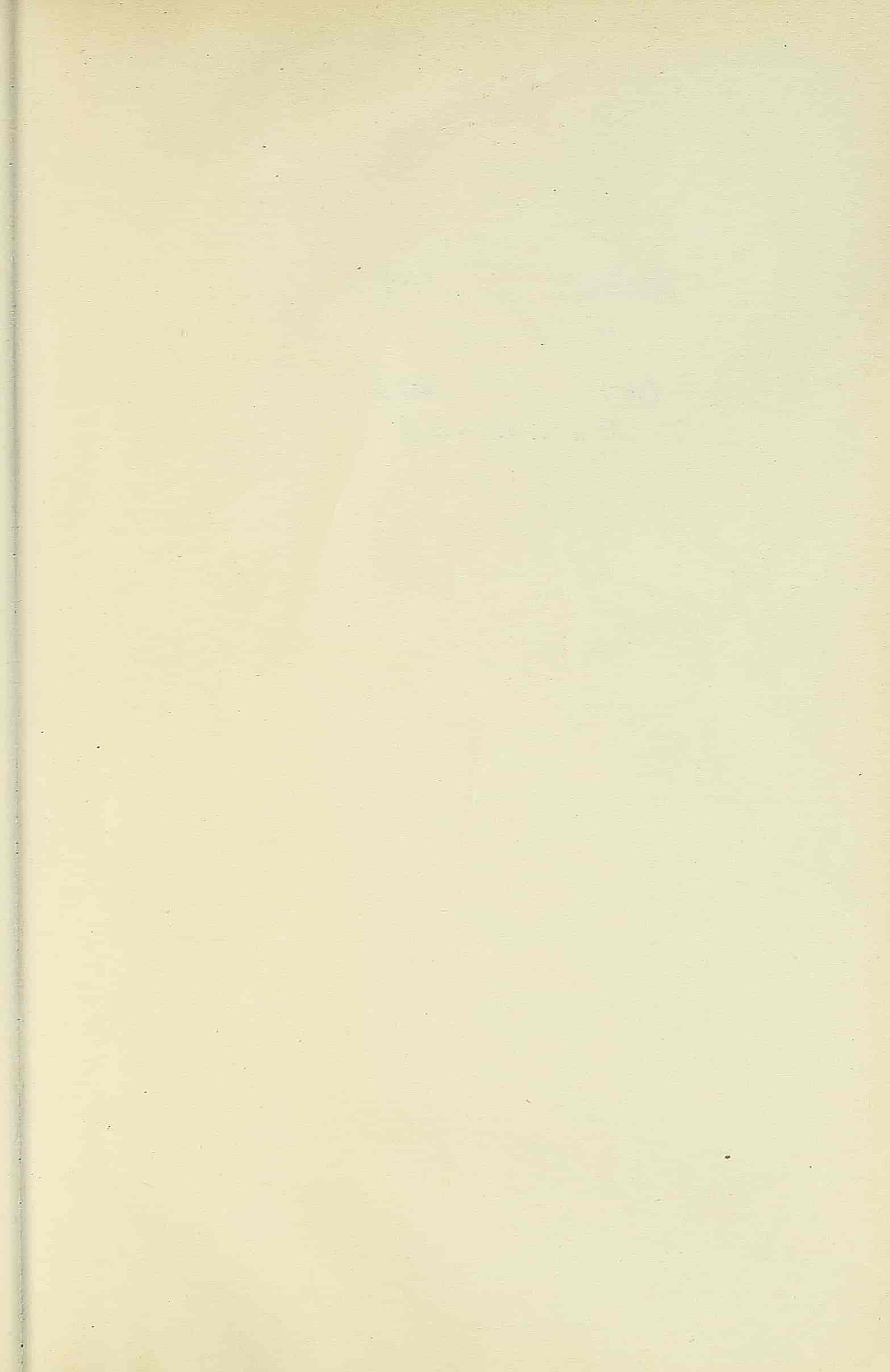
Није никако неправо, да се само тако одабрани и спремљени јавни званичници бирају искључно за она звања, за која се иште стручно знање и искуство у питањима Индије. Ако би се врата за виша звања, без пролаза кроз нижа, отворила ма само и за извесне прилике, онда би људи од утицаја непрестано куцали на та врата, тако да се она никад затворена држати не би могла. Једини изузетак требало би да буде постављање на зваће које је од свију највише. Вицекраљ британске Индије требао би да буде изабран између свију Инглеза са његове велике опште способности за владу. Ако он има ту способност, он ће бити у стању да распозна у другима, и да у потреби за своју цел, оно стручно знање и суђење у мештанским пословима, које он сам није имао прилике да прибави. Има здравих разлога зашто вицекраљ не треба да буде члан правилне службе. Све службе имају више или мање својих сталежских предрасуда, од којих врховни вођ треба да буде слободан. А није вероватно, да ће људи који су свој живот у Азији провели, па ма колико способни и искусни они били, имати најнапредније европске идеје у општој државничкој вештини, које главни вођ треба са собом да носи, па да их са резултатима индијског искуства споји. Па онда, ако он припада другој сталежу, и особито ако га је поставила друга власт, он ће бити слободан од личних предрасуда, које би га могле довести у заблуду кад поставља званичнике. Таквог јемства за поштено постављање званич-

ника било је у реткоме савршенству под мешовитом владом круне и источно-индијске дружине. Оне који су као врховна власт делили звања, главне управитеље и друге управитеље постављала је, у делу премда не формално, круна т. ј. општа влада, а не посредујуће тело, и један велики званичник круне није имао по правилу никакве личне или политичне свезе са онима, који су у мештанској служби били; докле су чланови опуномоћеног тела, који су већином и сами у земљи служили, имали, и изгледали да имају, таквих свеза. То јемство за непристрасност много би се ослабило, ако би грађански званичници владе, баш и да би они у детинству само као кандидати за звање у Индију долазити морали, припадали у знатнијој мери ономе сталежу, из кога излазе вицекраљеви и управитељи. Тада би и испит на основу конкуренције, који би имао да се положи пре ступања у службу, био недовољно јемство. Он би искључивао голо незнање и неспособност; он би младе људе од угледне фамилије принуђавао да ступају у свет са онолико исто образованости и способности, са колико и други људи; тада се не би могао и најглупљи син увести у индијску службу, онако као што се сада у службу цркве увести може; али он не би могао учинити, да доцније не буде недостојног похлебовања. Не би више сви који су у служби, једнако били непознати и страни ономе, који би имао да решава о судби њиховој, него би један део њихов по личноме познанству, а други, још већи, по политичним свезама, на близу му стајао. Чланови извесних фамилија и уопште они који припадају вишим сталежима, и који имају познанства од утицаја, подизали би се брже него њихови такмаци, и често би се одржавали у положају за који нису дорасли, или би се постављали на звања за која би други бољи били. Ту би владали они исти утицаји, од којих зависи и постављање и унапређивање војених чиновника, и само они који би веровали да постављање и унапређивање чиновника у војсци не при-

страстно бива, ако би таквих чуда простоте било, могли би очекивати непристрасност и у постављању и унапређивању јавних званичника у Индији. Томе злу не да се, ја бојим, доскочити никаквим општим мерилом, које би се под садашњим системом употребити могло. Ни једно такво мерило не би давало онаквог јемства, какво би се дало упоредити са оним што је само од себе долазило од тако назв. двојаке владе.

Што се у инглеском систему домаће владе сматрало као велика корист, показало се као несрећа за систем владе у Индији, а то је: што се тај систем развио од себе самог, не по напред смишљеном плану, него низом представа и удешавањем и дотеривањем владине машинерије, која је у почетку за другу целъ опредељена била. Као што земља од које државе тог система зависаху, не беше она из чијих је потреба он поникао, тако се у тој земљи не могаше развити чувство за његове практичне користи, а требало би теоретичних препорука да би се он примити могао. Нажалост, баш такве препоруке као да му оскудеваху; а обичне теорије о влади без сумње не могаху му их дати, јер те теорије срачуњене су за стања околности која се у најважнијим цртама разликују од случаја о коме је реч. Али у влади, као и у другим гранама људске радње, скоро до свију начела која су била трајна, дошло се најпре проматрањем каквог посебног случаја, у коме општи закони природе рађаху поред неког новог, или пре неопаженог, сједињења околности. Установама В. Британске, и установама републиканског савеза Америке припада заслуга, што су покренуле највише теорија о влади, које већ од неколико нараштаја, у сретним и у несретним данима, нов политични живот у народима Европе буде. Влади источно индијске дружине беше суђено, да помоћу једног цивилизованог народа дође до праве теорије о влади једне полу-варварске земље, па онда да пропадне. Била би особита срећа, ако би, после двају или трију даљих на-

раштаја, тај теоретични резултат, заостао још као једини плод нашег господарства у Индији; и ако би потомство о нама говорило, да смо ми, пошто смо случајно наишли на боља уређења, него што би их наша мудрост изумети могла, наш пробуђени ум употребили пре свега на разорење тога рада ствари, и са њима свега добра што би он донети могао, а то само што нисмо знали начела на којима се он оснивао. *Di meliora*; али ако се Инглеска и цивилизација могу сачувати од тако несретне судбе, то може да буде само помоћу ширих политичних појмова, него што их гола Инглеска или европска практика дати може, и помоћу много дубљег изучавања индијског искуства и услова индијске владе, него што је оно за које су инглески политичари, и они који инглеској публици мњења дају, показали се досада вољни да му се посвете.

11

12

Лукић — Ловић

Д

LUKOVIC

VEŠTAKAD

